

URXAN ƏLƏKBƏROV

DAVAMLI İNKİŞAF VƏ EKOLOJİ SİVİLİZASIYANIN İDARƏ EDİLMƏSİNİN ƏSASLARI

(Ali məktəblər üçün dərslik)

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
278№-li 11 sentyabr 2017-ci il tarixli
amri əsasında dərc edilmişdir.*

BAKİ – 2017

Redaktor:

Akif Əlizadə,

akademik, geologiya-minerologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

Əlikram Abdullayev,

fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Kamran İmanov,

texnika elmləri doktoru, professor

Hikmət Məmmədov,

siyasi elmlər doktoru

Vüsal Qasımlı,

iqtisad elmləri doktoru

Ələkbərov Urxan

Ə 45 Davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiyanın idarə edilməsinin əsasları. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, «Təhsil», 2017, 176 səh.

Sivilizasiya inkişafının müasir mərhələsi bir daha təsdiq edir ki, yalnız səmərəli dövlət idarəçiliyi ölkənin təhlükəsizliyi və rifahını təmin etməyə qadirdir. Azərbaycan Respublikasının uğurlu təcrübəsi bunun bariz təzahürüdür. Yüksək rifah səviyyəsinin dəstəklənməsi, ölkənin siyasi, iqtisadi, sosial və ekoloji təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün inkişaf proseslərinin idarə edilməsi sahəsində bilik və bacarıqların daim yenilənməsi vacibdir. Dərslikdə XXI əsr və üçüncü minilliyin prioritetləri kimi davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiya proseslərinin idarə edilməsi ilə bağlı materiallar təqdim olunub. Dərslik qərar qəbul edənlərin davamlı inkişaf cəmiyyətinin planlaşdırılması və idarə edilməsi sahəsində müasir bilik və bacarıqlarının formalaşdırılmasına yönəldilib. Təqdim olunan dərslik orijinaldır və analoqu yoxdur. Kitab humanitar və texniki elmləri öyrənən, dövlət idarəçiliyinin müxtəlif istiqamətləri üzrə ixtisaslaşan tələbələr, həmçinin davamlı inkişaf proseslərinin planlaşdırılması və idarə edilməsi sahəsi üzrə ixtisaslarını artıran mütəxəssislər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

GİRİŞ

Sivilizasiyanın müasir mərhələsi inkişaf proseslərinin idarə edilməsi üzrə dövlət siyasətinin ölkənin təhlükəsizliyi və tərəqqisinin başlıca faktoru olmasından xəbər verir. Beynəlxalq müqayisələr deməyə əsas verir ki, bu faktor ölkənin uğurlu inkişafı baxımından həlledici rol oynayır. Təbii resursların zənginliyi, ölkələrin keçmiş tarixi nailiyyətləri dövlətin tərəqqisinə təsir göstərən önəmli faktorlar olsalar da, uğurun qarantı deyillər. Yalnız müasir vəzifələri, həmçinin gələcək perspektiv və tendensiyaları nəzərə alan düzgün dövlət siyasəti inkişaf proseslərinin uğurla idarə olunmasını təmin edə bilər.

Uğur qazanmaq üçün səmərəli dövlət idarəçiliyinin önəmini Azərbaycan Respublikasının örnəyi bir daha təsdiq edir. Təhlillər göstərir ki, ölkənin müstəqilliyinin bərpasından üç onillikdən az zaman keçməsinə baxmayaraq, Azərbaycan inkişafda yüksək göstəricilərə nail olub. Bu gün Azərbaycan Respublikası iqtisadi, sosial və humanitar inkişaf göstəricilərinə görə dünyanın aparıcı ölkələri səviyyəsinə yüksəlib. Həmin ölkələr oxşar nailiyyətlərin əldə olunması üçün daha çox zaman sərf ediblər. BMT, Dünya Bankı və digər beynəlxalq təşkilatların son illərdə dərc etdirdikləri bilgilər bunun bariz sübutudur. Bu uğurlar əsas ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan və ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən inkişaf etdirilən düşünülmüş inkişaf strategiyası sayəsində əldə olunub. Bu gün Azərbaycan regionda və onun həüdudlarından kənarında mübalığəsiz liderdir.

İdarəetmə sahəsində indiki və gələcək nəsillərin maraqlarını nəzərə alan səmərəli siyasətin işlənilib hazırlanması və onun uğurla reallaşdırılması biliklərin daim təkmilləşdirilməsini tələb edir. Sivilizasiya inkişafının müasir mərhələsində davamlı inkişaf XXI əsr və növbəti minilliyin prioriteti

kimi müəyyənləşdirilib. Davamlı inkişaf sivilizasiya inkişafının yeni səviyyəsinə keçid kimi də nəzərdən keçirilə bilər. Təqdim olunan dərslərdə davamlı inkişaf və sivilizasiya inkişafının yeni səviyyəsinin formalaşdırılması şəraitində iqtisadi, sosial və siyasi proseslərin optimal idarə edilməsi üçün informasiya toplanılıb.

Hazırkı dərslər yeni ideya və prinsiplər əsasında hazırlanıb və dünyada onun analoqu yoxdur. Bununla bağlı olaraq, dərslərin sonunda burada istifadə edilən terminlərin izahlı lüğəti verilib. Lüğətdə əlavə ədəbiyyatla işin asanlaşdırılması məqsədilə terminlərin ingiliscə qarşılıqları da yer alıb.

Bu dərslər bakalavr, magistr, doktorantura pillələrində təhsil alan tələbələr, davamlı inkişafın idarə edilməsi, politologiya, beynəlxalq münasibətlər, iqtisadiyyat, hüquq ixtisasları üzrə ixtisaslaşan araşdırmaçılar üçün nəzərdə tutulub. Dərslər, həmçinin dövlət qulluqçularının fasiləsiz təhsil sistemi və ixtisasartırma kurslarında hazırlıq üçün də zəruridir.

1. MÜASİR DÜNYANIN İNKİŞAFINDA SİVİLİZASİYALARIN ROLU

Sivilizasiya anlayışı və bu terminin izahı. Sivilizasiya cəmiyyətin inkişafında mərhələ kimi. Sivilizasiyaların transformasiyası. Paralel sivilizasiyalar və onların xüsusiyyətləri. Sivilizasiyaların əvəzlənməsi tarixi qanunauyğunluq kimi. Yeni sivilizasiyanın formalaşmasının aktuallığı.

1.1. Bölmənin məqsədi

Sivilizasiya inkişafının müasir mərhələsində bəşəriyyət olduqca yüksək nailiyyətlər qazanıb. Elm və texnologiyaların yüksək inkişaf səviyyəsi, inkişaf proseslərinin müasir idarəetmə metodları planetdə insanların həyat şəraitinin yaxşılaşmasına yol açıb, bir çox ölkələrin əhalisinin təhsil və mədəniyyət səviyyəsinin yüksəlməsinə təkan verib.

Eyni zamanda sivilizasiya inkişafının müasir mərhələsi bir sıra ziddiyyətlərlə xarakterizə edilir. Bu ziddiyyətlər uzun zamandan bəri yığılıb qalsa da, XXI əsrin ilk on illiklərində daha gərgin xarakter alıb. Bu gərginliyin əsasında cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrində cərəyan edən hadisələr dayanır. Onlardan ən vacibi Yer kürəsində əhali sayının sürətlə artması və müxtəlif ölkə və regionlarda nemətlərin insanlar arasında qeyri-bərabər paylanması fenomeninin olmasıdır. Eyni zamanda hazırda gələcək nəsillər baxımından təbii resursların israfçılıqla istifadəsi, yaşam mühitinin pozulması da müşahidə olunur. Ətraf təbii mühitin çirklənməsi və dağılması bəşəriyyət tarixində maksimum həddə çatıb. Bu, lokal və global səviyyələrdə ciddi ekoloji nəticələrə gətirib çıxarıb. Qlobal iqlim dəyişiklikləri, bu prosesin sunami, daşqın, quraqlıq kimi təbii təzahürlərin çoxalması və güclənməsi ilə özünü büruzə verən nəticələri artıq adi hal alıb. Ekoloji po-

zuntuların neqativ sonucları cəmiyyət həyatının bütün aspektlərinə mənfi təsir göstərir.

Cəmiyyətdə toplanmış ziddiyyətlər kompleksi indiki dövərdə müşahidə olunan hərbi münaqişə və savaqlara, insanların həlak edilməsinə, tarixi abidələrin dağıdılmasına, nəzarətdənkənar hərbi, iqtisadi və ekoloji miqrasiyaya yol açır. Beynəlxalq qurumlar mövcud mürəkkəb problemlər kompleksini həll etmək məqsədilə cəmiyyət inkişafının idarə olunmasının yeni üsul və yollarının müəyyənəşdirilməsini nəzərdə tutan bir sıra qərarlar qəbul ediblər. Əslində bu, sivilizasiya inkişafının yeni səviyyəsinə keçid deməkdir. Sivilizasiya inkişafında belə dəyişikliklər tarixən hər zaman olub. Hazırkı bölmənin məqsədi qlobal səviyyədə cərəyan edən proseslər haqqında biliklərin formalaşdırılmasıdır. Bu biliklər cəmiyyətin prinsip etibarilə yeni inkişaf səviyyəsinə keçidi proseslərinin planlaşdırılması və idarə edilməsi baxımından zəruridir.

1.2. Əsas anlayış və terminlər (bax: Terminlər lüğəti)

Sivilizasiya; Paralel sivilizasiya; Divergensiya; Konvergensiya; Təkamül.

1.3. Sivilizasiya anlayışı və bu terminin izahı

Sivilizasiya bir neçə mənə çaları olan anlayışdır. Termin kimi bu anlayışdan ilk dəfə XVIII əsrdə istifadə edilib. Termin bir neçə mənə daşıyan «sivil» latın sözündən əmələ gəlib. Bu söz «vətəndaş», «dövlət» mənəsi kəsb edib. Sivilizasiya termini elmi dövriyyəyə də XVIII əsrdə daxil olub. Terminin müəllifi kimi bu dövrdə yaşayan müxtəlif alimlər təqdim edilir. Ən çox bu terminin əmələ gəlməsini şotland alimi Adam Fərqüsonun adı ilə bağlayırlar.

«Sivilizasiya» termini sadəcə dövlət və vətəndaşla bağlı anlayışların ifadə edilməsi üçün istifadə olunmur. Bu termin daha geniş və dərin proseslərin izahı kimi çıxış edir. Geniş mənada hazırda sivilizasiya cəmiyyətin müəyyən inkişaf səviyyəsinə yüksəlməsilə bağlı tarixi prosesin mərhələsi kimi qəbul edilir. Bu arada yeni inkişaf səviyyəsinə yüksəliş sadəcə elmi və texnoloji tərəqqi kimi anlaşılmamalıdır. İnsanın inkişaf sayəsində təbiətdən asılılıq dərəcəsinin dəyişməsi, bilik və imkanlarının təkmilləşdirilməsi, ictimai şüurun dəyişməsi də cəmiyyətin yeni inkişaf səviyyəsinə yüksəlməsi kimi dəyərləndirilir. Hesab edilir ki, «sivilizasiya» termini elmi dövriyyəyə şotland filosofu Adam Fərqüson tərəfindən daxil edilib. O, ilk dəfə «sivilizasiya» və «barbarlıq» terminlərini qarşılaşdırıb. Bu isə o demək idi ki, nəzəri baxımdan bəşəriyyətin inkişaf tarixi mərhələlərə bölünüb. Bir mərhələnin digərindən köklü fərqi sivilizasiya fərqlilikləri kimi nəzərdən keçirilir.

Ümumbəşəri, yəni bütün bəşəriyyət üçün xarakterik sivilizasiya ilə yanaşı, lokal sivilizasiyalar da fərqləndirilir. Bu fenomenin mövcudluğu ilk dəfə XVIII əsrdə təsdiqlənib. Şərqlə ölkələrində aparılan araşdırmalar zamanı məlum olub ki, sivilizasiya inkişafının müxtəlif mərhələlərində olan cəmiyyətlərdə əsaslı fərqliliklər mövcuddur. Bu səbəbdən göstərilən dövərdə «lokal sivilizasiya» anlayışı meydana gəlib. Lokal sivilizasiyalar cəmiyyətin tarixi inkişaf prosesinin zaman və məkanla məhdudlaşdırılmış mərhələləri kimi qəbul edilir. Lokal sivilizasiyalar ümumbəşəri sivilizasiya üçün xarakterik xüsusiyyətlərə malik olur. Onların fərqi bundadır ki, bu, cəmiyyət və mədəniyyətin inkişafının müəyyən regionda yerli mədəniyyət, norma və dəyərlər əsasında gerçəkləşdirilən tipidir. Lokal sivilizasiyalar eyni zamanda mövcud ola bildikləri üçün bəzi hallarda onlar paralel sivilizasiyalar kimi də nəzərdən keçirilir. Bununla yanaşı, paralel və lokal

sivilizasiyalar ümumbəşəri sivilizasiyanın elementləri kimi çıxış edə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, lokal sivilizasiyalar siyasi, iqtisadi, sosial və mənəvi altsistemlərdən ibarət bütöv sistemlərdir. Buna dayanaraq demək olar ki, ümumbəşəri sivilizasiya lokal paralel sivilizasiyaların elementləri hesabına zənginləşir.

Sivilizasiyalar, o cümlədən lokal sivilizasiyalar da zaman etibarilə dəyişir. Lokal sivilizasiyaların bir hissəsi qədim dövrlərdə formalaşmış, digərləri orta əsrlərdə və ya müasir dövrdə. Məsələn, qədimdə Misir, şumer, aşşur kimi lokal sivilizasiyalar mövcud idi. Çin və maya sivilizasiyaları da qədim dövrlərdə formalaşmış. Orta əsrlərdə Bizans, Çin, yapon, Şərqi Avropa sivilizasiyaları formalaşmış və yaxud inkişafını davam etdirib. Hal-hazırda lokal sivilizasiya baxımından

Maya sivilizasiyası

Çin sivilizasiyası

tədqiqat obyektini kimi Avrasiya, yapon, buddist, müsəlman və digər sivilizasiyalar nəzərdən keçirilir. Bir daha qeyd etmək yerinə düşər ki, lokal sivilizasiyalar, həmçinin bəşəri sivilizasiyanın altsistemləri kimi araşdırılır.

Hazırkı dərslərdə sivilizasiya termini qlobal miqyasda cəmiyyətin inkişaf mərhələsini ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bu mərhələ ictimai şüurda dəyişikliyin insanların iqtisadi və sosial fəaliyyətinin istiqaməti və xarakterinə, fərqli mentalitet və davranış modelinin formalaşmasına birbaşa təsir göstərən yeni səviyyəsi ilə xarakterizə edilir.

1.4. Sivilizasiyaların əvəzlənməsi

Belə bir fikir mövcuddur ki, sivilizasiyaların əvəzlənməsi tarixi baxımdan əsaslandırılmış təzahürdür. Sivilizasiyaların əvəzlənməsini araşdıran bir sıra müəlliflərin fikrincə, bu proses bəşər tarixində daim müşahidə olunub, hazırda da müşahidə olunur və tsiklik xarakter daşıyır. Bir qayda olaraq, sivilizasiyaların əvəzlənməsi öncəki sivilizasiya yaranma,

inkişaf, çiçəklənmə və süqutdan ibarət tam həyat tsiklini başa vurduqdan sonra müşahidə olunur. Misir, antik və digər qədim sivilizasiyalar məhz belə inkişaf yolu keçiblər. Lakin sivilizasiyaların tam həyat tsikli keçmələri mütləq deyil. Tarixdə sivilizasiyaların təbii proseslərin təsiri altında süquta uğramaları ilə bağlı faktlar da məlumdur. Misal olaraq, Aralıq dənizi ərazisində inkişaf edən və eramızdan əvvəl XV əsrdə vulkan püskürməsi nəticəsində məhv olan Krit sivilizasiyasını göstərmək olar. Böyük dağıntılarla yadda qalan vulkan püskürməsi sonrası proseslər Krit sivilizasiyasının məhvinə yol açıb. Məhsuldar torpaqlar külə dönüb və kənd təsərrüfatı, bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafını mümkün edib.

Sivilizasiyanın məhvi ilə bağlı başqa bir misal kimi Amerikada avropalıların bu qitəyə gəlişinədək çiçəklənən astek sivilizasiyasının çöküşünü göstərmək mümkündür. Sivilizasiyaların tarixini öyrənən bir çox araşdırmaçılara görə, astek sivilizasiyasının məhvi əhali arasında yayılan epidemiyalarla bağlı idi. Bu xəstəliklər region üçün xarakterik deyildi və Amerikaya qitənin müstəmləkələşdirilməsi dönməsində avropalılar tərəfindən gətirilmişdi.

Sivilizasiyanın məhvinin digər səbəbi isə sivilizasiyaların toqquşması ola bilər. Bu, əsasən, o zaman müşahidə olunur ki, bir sivilizasiya digəri üzərində əhalisinin sayına, təbii, maddi və insan resurslarının çoxluğuna görə dominantlıq qazanır.

Lakin belə misallar daha çox bir qayda deyil, istisnadır. Bir çox hallarda bəzi sivilizasiyaların süqutu və digərlərinin meydana gəlməsi tarixi baxımdan əsaslandırılmış prosesdir. Hətta bir sıra müəlliflərə görə, sivilizasiyaların əvəzlənməsi tsiklik prosesdir. Bu prosesin qanunauyğunluğu ondan ibarətdir ki, bir sivilizasiyanın qürubu, praktiki olaraq, növbəti sivilizasiyanın yaranmasına təkan verir.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, lokal sivilizasiyaların müxtəlif mədəni əsaslarının sivilizasiyaların toqquşmasına

yol açması ilə bağlı təsəvvürlər də mövcuddur. Heç şübhəsiz, bu təsəvvürlər bəşəriyyətin inkişaf proseslərinin siyasiləşməsinin nəticəsidir. Öz təbiəti etibarilə bütün sivilizasiyaların mədəni əsasları onların müxtəlifliyini nəzərdə tutur. Fərqli paralel sivilizasiyaların mədəni əsaslarındakı ziddiyyətlər və müxtəlif fikirlər mümkün və təbiidir. Ancaq bu, sivilizasiyaların toqquşması üçün səbəb deyil. Bunun nəticəsi kimi, orqanik qarşılıqlı münasibətlər və bəşəri dəyərlərin qorunması zərurətindən danışmaq olar və lazımdır. Bəşəriyyətin daim multikulturalizm mühitinin yaradılmasına can atdığı müxtəlif dinlərdə bəşəri dəyərlərlə bağlı oxşar şərtlərin mövcudluğu da təsdiqləyir.

Universal bəşəri dəyərlərə universal yanaşmaya misal olaraq fərqli sivilizasiyaların ətraf mühitin və bioloji müxtəlifliyin qorunması kimi ümumhumanitar problemlərin həllinə münasibətini göstərmək olar. Bunu Nuhun gəmisində haqqında rəvayətin olması tarixi faktı da sübut edir. Bəlli olduğu kimi, həmin rəvayətə görə, ekoloji böhran (dünya daşqını) zamanı Nuh öz gəmisində məhv olma təhlükəsi ilə üzləşən bitki və heyvanları xilas edir. Rəvayət dünyanın əsas dinləri – islam, xristianlıq və iudaizmin müqəddəs kitablarında, həmçinin müasir İraq ərazisində tapılmış və 5 min il əvvələ aid daş salnamələrdə (petroqliflərdə) də əksini tapıb. Bu fakt özlüyündə lokal sivilizasiyalar və lokal mədəniyyətlərin bəşər sivilizasiyasının elementləri kimi nəzərdən keçirilməsini əsaslandırır.

1.5. Azərbaycandakı sivilizasiyalar

Azərbaycan qədim sivilizasiya beşiklərindən biridir. Bu sivilizasiyaların forma, məzmun, prioritetləri zamandan asılı olaraq dəyişib. Bəllidir ki, lokal sivilizasiyaların mədəni, dini, siyasi, iqtisadi və sosial xüsusiyyətləri var. Bu xüsusiyyətlər Azərbaycandakı sivilizasiyalar üçün də xarakterikdir. Belə

Nuhun gəmisi

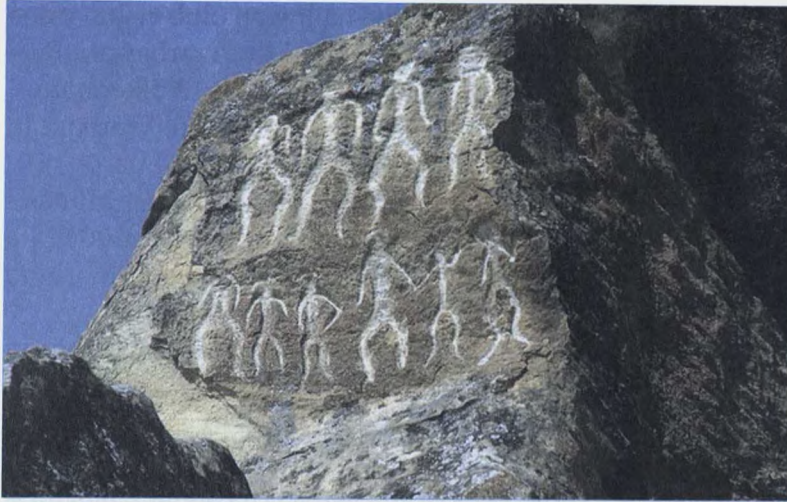
olan durumda Azərbaycanda sivilizasiyaların toqquşması ehtimalı çox yüksək görünə bilər. Lakin çoxəsrlik müşahidələr göstərir ki, Azərbaycanda belə toqquşmalar heç zaman olmayıb. Əksinə, Azərbaycan sivilizasiyaların toqquşduğu deyil, qovuşduğu bir məkana çevrilib. Dini, regional xüsusiyyət və fərqlərin mövcudluğu baxımından «sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsi» Azərbaycanda təsdiqini tapmır. Deməli, bu nəzəriyyə universal deyil və böyük ehtimalla bu prosesin alovlandırılması nəticəsində meydana gəlir. Lokal sivilizasiya baxımından ölkəmiz təkcə toqquşmaların baş vermədiyini deyil, Şərq və Qərb, islam və xristian, iudaizm sivilizasiyalarının qarşılıqlı əlaqə və təsirinin, qovuşmasının gerçəkləşdiyi məkandır. Bu sivilizasiyaların elementlərinin minillik sintezi Azərbaycanda yüksək anlaşma səviyyəsi, paralel sivilizasiyaların müxtəlif elementlərinə tolerantlıqla səciyyələnən spesifik mühitin formalaşmasına gətirib çıxarıb. Əsrlər boyu multikulturalizm sivilizasiyanın mühüm

elementi kimi Azərbaycanın tarixi nailiyyəti olub və bu ənənə hazırda da davam edir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə 2016-cı il ölkədə multikulturalizm ili elan edilib. Multikulturalizmin Azərbaycan modeli ölkədə keçirilən bir çox beynəlxalq forumlarda müzakirə mövzusu olub. Ölkənin sivilizasiyalararası münasibətlər təcrübəsi, multikulturalizmin Azərbaycan modeli ilə bağlı fənlər hazırda dünyanın müxtəlif universitetlərində tədris olunur.

Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasəti ölkədə bütün dini konfessiyalara eyni diqqət və münasibətin göstərilməsinə yönəldilib. Zamanında «İslam sivilizasiyası Qafqazda» mövzusunda beynəlxalq konfransda ümummilli lider Heydər Əliyev qeyd edib ki, Azərbaycan xalqı islama mənsubiyyəti ilə fəxr edir, eyni zamanda heç zaman digər dinlərə mənfi münasibət bəsləməyib, kimisə dinini dəyişməyə məcbur etməyib. Eyni ideyalar dəfələrlə Azərbaycanda müxtəlif ölkə və fərqli konfessiya təmsilçilərinin iştirakı ilə keçirilən humanitar forumlarda müzakirə olunub. III Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumundakı çıxışında ölkə Prezidenti İlham Əliyev vurğulayıb ki, Azərbaycanda fərqli etnik qrup, din, mədəniyyətlərin nümayəndələri sülh və qarşılıqlı hörmət şəraitində bir ailə kimi yaşayır.

Ölkədə multikultural mühitin qorunması və inkişafında, beynəlxalq konfessiyalararası əməkdaşlığın təşkilində Azərbaycan Respublikasının I vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, UNESCO və ISESCO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın müstəsna rolu var. Müxtəlif forumlarda, o cümlədən Parisdə dini tolerantlıqla bağlı konfransdakı çıxışlarında Mehriban xanım Əliyeva Azərbaycan Respublikasında etnik və konfessiyalararası münasibətlərdəki harmoniyaya diqqət çəkib. Heydər Əliyev Fondunun Vatikanda reallaşdırdığı proqramlar, həmçinin Azərbaycanda

Azərbaycan qədim sivilizasiyalar məskəni kimi

sivilizasiyalararası münasibətlərdəki harmoniyanın göstəricisidir. Azərbaycanın sivilizasiyalararası münasibətlər örnəyinin təqdir edilməsini təsdiqləyən növbəti fakt BMT-nin sivilizasiyaların alyansına həsr olunmuş Qlobal Forumunun 2016-cı ildə Bakıda keçirilməsidir.

1.6. Sivilizasiyanın yeni səviyyəsinə keçidin aktuallığı

Hal-hazırda müxtəlif ölkələrin inkişafını nəzərdən keçirərəkən o qənaətə gəlmək olar ki, sivilizasiyanın inkişafının indiki durumu sivilizasiyanın yeni səviyyəsinə keçid üçün baza rolunu oynaya bilər. Bu, ilk növbədə, onunla bağlıdır ki, indiki dövərdə dünyada müxtəlif ölkələrin inkişaf səviyyələrində güclü diferensiasiya müşahidə edilir. Qeyd olunan fakt həm iqtisadi, həm sosial inkişaf, həm də müxtəlif ölkələrdə yaşam səviyyəsi ilə bağlıdır. Qərb–Şərq, Şimal–Cənub fərqləri getdikcə daha da güclənir. Bəzi hallarda bir qrup

ölkələrdə adambaşına gəlir digərlərinin eyni göstəricilərini on və hətta yüz dəfələrlə üstələyir.

İqtisadi göstəricilərlə yanaşı, sosial göstəricilərdə də kəskin fərqlər müşahidə olunur. Beynəlxalq ictimaiyyətin bu sahədə mühüm addımlar atmasına baxmayaraq, bir sıra ölkələrdə yoxsulluq səviyyəsi hələ də çox yüksəkdir. Ekoloji problemlər də həm qlobal, həm lokal səviyyədə aktual olaraq qalmaqdadır. Ekoloji problemlər, o cümlədən qlobal iqlim dəyişiklikləri bəşəriyyət üçün təhlükə mənbəyidir. 2015-ci ildə BMT və Dünya Sammitinin müəyyənləşdirdiyi Davamlı İnkişaf Məqsədləri qeyd olunan problemlərin aradan qaldırılmasını nəzərdə tutur və sözsüz ki, ümumi tərəqqiyə xidmət edəcək. Lakin hazırda mövcud olan və gələcəkdə inkişaf potensialına malik qlobal problemlərin həlli üçün prinsipcə yeni yanaşmalar lazımdır. Bu gün müasir problemlərin həlli aləti kimi davamlı inkişaf prinsipləri və texnologiyalarının istifadəsi təklif olunur. Lakin görünən odur ki, davamlı inkişaf yeni sivilizasiya münasibətlərinin formalaşması yolunda yalnız bir mərhələdir. Davamlı inkişaf cəmiyyətinin formalaşdırılmasını sivilizasiyanın yeni səviyyəsinə keçid kimi nəzərdən keçirmək olar.

2. MÜASİR SİVİLİZASIYANIN ÇAĞIRIŞLARI: QLOBAL RİSKLƏR

Qlobal çağırışlar. İqtisadi, sosial və siyasi risklər. Demografik tendensiya və çağırışlar. Hərbi münaqişələr. Təbii mühitin pozulması və çirklənməsi. Qlobal iqlim dəyişiklikləri. Bioloji müxtəlifliyin qorunması. Təhlükəli xəstəlik və zərərli vərdişlər.

2.1. Bölmənin məqsədi

Hazırkı bölmədə təqdim edilən informasiya qlobal miqyasda bəşəriyyətin üzləşdiyi və bütün insanlara təsir göstərən və bu potensiala malik çağırışlara həsr olunub. Qlobal çağırışların miqyası fərqli ola bilər. Onların bəziləri bütün planetin və burada məskunlaşan canlı orqanizmlərin həyatına təsir göstərir. Belələrinə misal olaraq, qlobal iqlim dəyişiklikləri, bioloji müxtəlifliyin qorunması və bir sıra digərlərini göstərmək mümkündür. Qazanılmış immun çatışmazlığı sindromu (QİÇS), vərəm, digər geniş yayılmış təhlükəli xəstəliklər də bəşəriyyətə təsirlərinin miqyası bir qədər kiçik olsa da, qlobal çağırışlara aid edilir. Bununla yanaşı, hazırda davamlı inkişaf proseslərinə qaçqın və məcburi köçkünlərin problemləri də daxil olmaqla, demografik problemlər, hərbi münaqişələr, ətraf mühitin çirklənməsi və dağılması və s. kimi qlobal çağırışlar da mənfi təsir göstərir. Bu qlobal çağırışların qarşısının alınması, onların təsir miqyasının məhdudlaşdırılması insanlıq qarşısında duran aktual vəzifədir. Bu bölmədə təqdim olunan bilgilər, onların əsasında formalaşan bacarıqlar davamlı inkişaf proseslərinin uğurlu idarə edilməsinin açarıdır.

2.2. Əsas anlayış və terminlər (bax: Terminlər lüğəti)

Demografiya; Əhalinin strukturu (demografik); Asılılıq səviyyəsi; Antropogen təsir; Ekosistemlər; Torpaqların eroziyası; Qlobal iqlim dəyişiklikləri; Təbii iqlim dəyişiklikləri; Məqopolis; Qazıntı (fossil) yanacaq; Bioloji müxtəliflik; Vətəndaş cəmiyyəti; Minilliyin İnkişaf Məqsədləri; Qaçqınlar; Məcburi köçkünlər; Biokonverziya; Bioyanacaq; Davamlı inkişaf; Bərpa olunan enerji.

2.3. Demografik çağırışlar

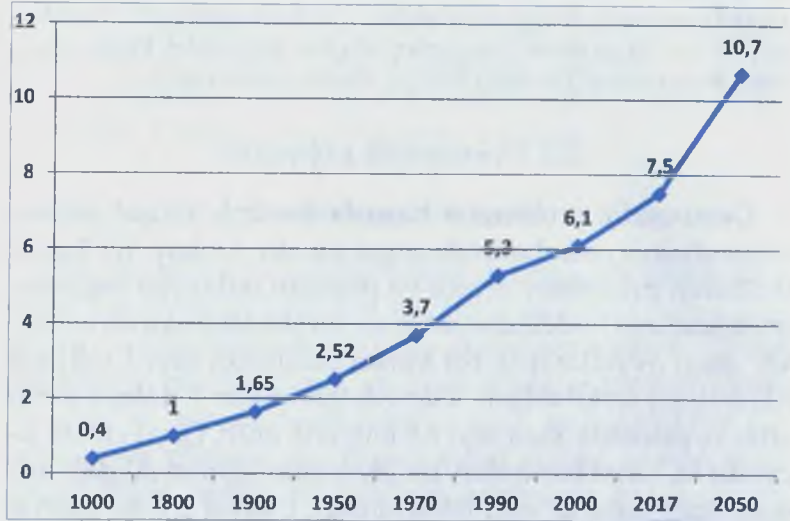
Demografik problemlər hazırda davamlı inkişaf proseslərinə əhəmiyyətli dərəcədə əngəl törədir. Onlara Yer kürəsi əhalisinin progressiv artımı və planetin müəyyən regionlarında əhalinin həddindən artıq sıx məskunlaşması da aiddir. XX əsrin əvvəllərində Yer kürəsi əhalisinin sayı 1 milyard 600 milyon təşkil edirdi. Hazırda bu rəqəm 5 dəfəyə yaxın artıb və planetdə əhali sayı 7,5 milyardı ötüb. Qeyd etmək lazımdır ki, tarixi baxımdan Yer əhalisinin sayının iki dəfə artması üçün daha az vaxt tələb olunur. Cədvəl 2.1.-də təqdim olunan bilgilər planetimizin əhalisinin iki dəfə artması üçün tələb olunan zamanı xarakterizə edir. Təhlil planet əhalisinin 350 min nəfərdən ibarət olduğu XII əsrdən başlayan tarixi dövrü əhatə edir.

Cədvəl 2.1.

Yer kürəsi əhalisinin iki dəfə artmasına sərf olunan zaman

Mərhələ	İllər	Əhali sayı, milyard	Yer kürəsi əhalisinin iki dəfə artmasına sərf olunan zaman, illər
1	1171	0,375	–
2	1715	0,750	549
3	1881	1,5	166
4	1960	3,0	79
5	1999	6,0	39

Cədvəl 2.1.-dən görüldüyü kimi, əgər birinci halda planet əhalisinin iki dəfə artmasına 549 il tələb olunubsa və bu proses 7 əsrə bərabər dövrü əhatə edibsə, XX əsrdə eyni məqsədə cəmi 40 ilə nail olunub. Hazırda Yer kürəsi əhalisinin artım dinamikası gözəçarpacaq artımla xarakterizə olunur (şəkil 2.1).

Şəkil 2.1. Yer kürəsi əhalisinin sayının dəyişmə dinamikası, 1000–2050 (BMT-nin proqnozu). Mənbə: UN, 2017

Aparılan təhlillər göstərir ki, Yer kürəsində əhalinin artım templəri olduqca yüksəkdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, dünyada bu proses heç də bərabər gerçəkləşmişdir. Bir sıra ölkələrdə əhalinin sayı çox sürətlə artır, digərlərində bu proses müşahidə olunmur. Qeyd olunan proseslər öz növbəsində ölkələrin əhalisinin strukturuna da təsir göstərir. Bunun nəticəsində müxtəlif ölkələrdə əhalinin yaş strukturu eyni deyildir. Hazırda əhalinin yaş strukturunun üç tipini fərqləndirirlər:

– **Proqressiv tip.** Bu strukturda uşaqların payı böyük, yaşlı nəslin payı isə birincilərə nisbətən kiçikdir;

– **Stasionar tip.** Bu halda uşaq və ahılların payı təqribən eynidir;

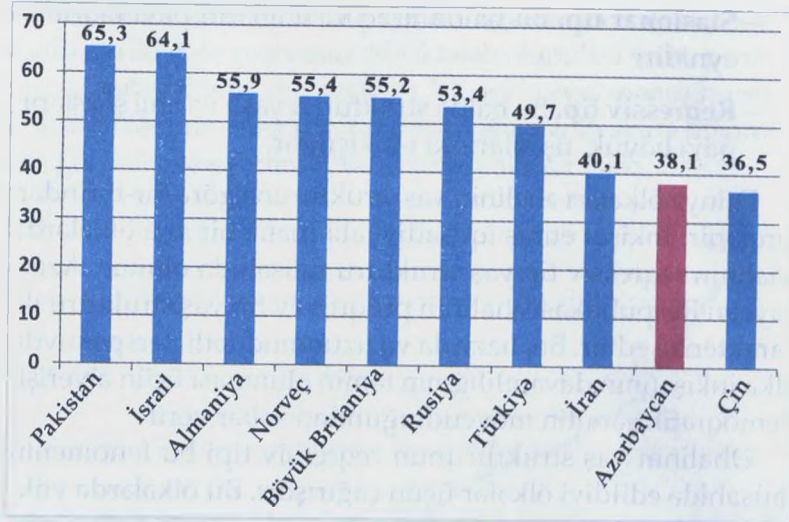
– **Regressiv tip.** Bu halda strukturda yaşlı və ahıl şəxslərin payı böyük, uşaqlarınki isə kiçikdir.

Dünya ölkələri əhalinin yaş strukturuna görə bir-birindən fərqlənir. İnkişaf etmiş iqtisadiyyata malik bir sıra ölkələrdə əhalinin regressiv tip yaş strukturu müşahidə olunur. Azərbaycan Respublikası əhalinin proqressiv tip yaş strukturu ilə xarakterizə edilir. Bu, hazırda və uzunmüddətli perspektivdə ölkə inkişafının davamlılığının təmin olunması üçün əlverişli demografik şəraitin mövcudluğundan xəbər verir.

Əhalinin yaş strukturunun regressiv tipi bu fenomenin müşahidə edildiyi ölkələr üçün çağırışdır. Bu ölkələrdə yüksək *asılılıq səviyyəsi* müşahidə olunur ki, bu da özlüyündə müasir sivilizasiyanın çağırışı kimi nəzərdən keçirilir. *Asılılıq səviyyəsi* ölkə əhalisi arasında 0–14 və 65 yaşdan yuxarı yaşdakıların əməkqabiliyyətli (15–64) 100 nəfərə nisbəti ilə müəyyənləşir. 0–14 və 65-dən yaşlı əhali qrupları asılı qruplar sayılır. Bəzi hallarda ölkə əhalisi arasında asılı qruplara aid şəxslərin payı olduqca yüksəkdir (şəkil 2.2.).

Şəkil 2.2.-dən görüldüyü kimi, bəzi ölkələrdə əməkqabiliyyətli əhalinin fəaliyyəti hesabına təmin olunan fərdlərin payı olduqca yüksəkdir. Lakin təhlillər göstərir ki, müxtəlif ölkələrdə asılı qrupların strukturu da eyni deyil. Məsələn, Pakistanda asılı əhali qrupu, əsasən, 14 yaşınadək ölkə vətəndaşlarından ibarətdir. Onlar asılı qrupun təqribən 80 faizini təşkil edir. Bu ölkədə asılılar qrupunun yalnız 20 faizi 65 yaşdan böyük olanlardır. Bu isə o deməkdir ki, qeyd olunan ölkədə əhali strukturunun proqressiv tipi müşahidə edilir. Böyük Britaniyada fərqli demografik mənzərə diqqət çəkir. Bu ölkədə asılı qruplarda müxtəlif yaş qruplarının (0–14 və 65 yaşdan yuxarı) payı praktiki olaraq bərabərdir. Asılı

Şəkil 2.2. Müxtəlif ölkələrdə əməkqabiliyyətli 100 nəfərə düşən asılı yaşda olan (0-14 və 65 yaşdan yuxarı) əhəlinin sayı.

Mənbə: Human Development Report, 2016. UNDP, New York, 2017

qrupun 50 faizini 65 yaşdan yuxarı olanların təşkil etməsinə dair hallar əhəli strukturunun stasionar tipi üçün xarakterikdir. Bu isə o deməkdir ki, göstərilən iki ölkənin üzləşdiyi demoqrafik çağırışlar fərqlidir. Mövcud tendensiyanın qorunması şəraitində Böyük Britaniya əmək miqrantları dəvət etməyə məcbur ola, Pakistan isə əməkqabiliyyətli yaşa çatdıqda gənc nəslin məşğulluq problemi ilə üzləşə bilər. Bu isə öz növbəsində miqrasiya axınlarının artacağı şəraitin yaranmasına gətirib çıxarar. Bir halda ölkədən miqrasiya axını qeydə alınacaq. Digər halda isə ölkə iqtisadi həyatının təmin olunması üçün miqrasiyadan asılı vəziyyətə düşə bilər. Bu üzdən də miqrasiya axınlarının proqnozu və tənzimlənməsi, həmçinin ailənin planlaşdırılması global çağırışlarla bağlı demoqrafik proseslərin idarə edilməsinin vacib elementidir.

2.4. Hərbi münaqişələr

İndiki dövəmdə bəşəriyyət siyasi, iqtisadi, sosial və ekoloji problemlərin kəskinləşməsi ilə yanaşı, dünyanın müxtəlif regionlarında hərbi münaqişələrin alovlanması ilə üz-üzə qalıb. Nəticədə xüsusilə də Yaxın Şərqdə bir sıra dövlətlər tamamilə dağıdılıb. Əsl müharibəyə çevrilən hərbi münaqişələr dünyanı XXI əsrin ikinci onilliyində humanitar fəlakətlə üzləşdirib. Qadınlar, qocalar və uşaqlar da daxil olmaqla yüz minlərlə insan həlak olub, milyonlarla insan qaçqın və məcburi köçkün həyatı yaşayır. Hərbi münaqişələr nəticəsində keçmişdə uğurla inkişaf edən bir sıra ölkələrin iqtisadiyyatı məhv edilib, tarixi abidələr yer üzündən silinib. Getdikcə qızıışan hərbi münaqişələr o həddə gətirib çıxarıb ki, muzey, kitabxana, dəyərli tarixi əsərlər talan edilib. Bu iqtisadi və humanitar fəlakət müasir sivilizasiya üçün ciddi çağırışdır. Bunun nəticəsini artıq dünyanın bir çox ölkələrində ən azı bir neçə nəsəl hiss edib. Bu, birbaşa hərbi münaqişələrin iştirakçısı olmayan ölkələrə də aiddir. Bu gün Avropanı bürüyən miqrasiya böhranı deyilənlərin təsdiqidir.

XXI əsrin ilk iki onilliyində hərbi münaqişə və elan olunmamış müharibələr haqqında bilgilər praktiki olaraq hər gün daxil olur. Təəssüf ki, bu münaqişələrin coğrafiyası gün-gündən genişləniir və iştirakçılarının sayı da artır. Hazırda dünya İkinci Dünya müharibəsindən sonra ən ciddi siyasi böhranla üzləşib. Dövlətlərin süqutu, beynəlxalq miqyasda suveren dövlətlərin sərhədlərinin güc hesabına dəyişdirilməsi, bununla bağlı iqtisadi, sosial, humanitar böhranlar müasir sivilizasiyanın önəmli çağırışlarındandır. Hərbi münaqişələrin birbaşa və dolayısı ilə təsiri nəticəsində qaçqın və məcburi köçkünlərin sayı hazırda rekord səviyyəyə çatıb. BMT-nin 2016-cı ildə tirajlanan bilgilərinə görə, hazırda qaçqın və məc-

huri köçkünlərin sayı 60 milyon nəfərə çatıb. Bu tendensiya bu gün də davam edir.

Bəlli olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası Dağlıq Qarabağ konfliktini gedişində hərbi aqressiyanın qurbanına çevrilib. Erməni hərbi qruplaşmalarının aqressiyası nəticəsində ölkə ərazisinin 20 faizi işğal altındadır. Ermənistanın etnik təmizləmə siyasətinin yekunu olaraq 250 min azərbaycanlı XX əsrin sonlarında tarixən məskunlaşdıqları ərazilərdən didərgin düşüb və qaçqın həyatı yaşayır. Erməni silahlı qruplaşmalarının Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hüquq tərəfindən tanınan ərazilərini işğal etməsi nəticəsində 700 min insan məcburi daxili köçkün statusu qazanıb. Bu gün ölkədə qaçqın və məcburi köçkünlərin sayı bir milyona yaxınlaşıb. BMT Təhlükəsizlik Şurasının erməni hərbi birləşmələrinin işğal olunmuş torpaqlardan şərtsiz çıxarılmasına dair 4 qətnamə qəbul etməsinə baxmayaraq, vəziyyət hələ də dəyişilməz qalır.

Qaçqınlar

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda qaçqın və məcburi köçkünlərin sayı dünya üzrə orta rəqəmdən yüksəkdir. BMT-nin bilgilərinə görə, qlobal miqyasda 2017-ci ildə qaçqın və məcburi köçkünlərin sayı 60 milyon təşkil edib ki, bu da dünya əhalisinin 0,08 faizi deməkdir. Azərbaycan Respublikasında ümumi əhali arasında qaçqın və məcburi köçkünlərin faizi olduqca yüksəkdir.

Azərbaycan qaçqın və məcburi köçkünlərin müvəqqəti məskunlaşdıqları ərazilərdə durumun yaxşılaşdırılması istiqamətində ardıcıl siyasət yürüdür. Bu məqsədlə yeni yaşayış məntəqələrinin yaradılması, həmin yerlərdə lazımi infrastrukturun təşkili, iş yerlərinin, təhsil və səhiyyə müəssisələrinin açılması bu siyasətin vacib elementləridir. Eyni zamanda ölkə beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq ərazi bütövlüyünün bərpası və qaçqın və məcburi köçkünlərin daimi yaşayış yerlərinə qaytarılmasına yönəlik səmərəli siyasət reallaşdırılır. Azad edilmiş ərazilərdə bu proses uğurla gerçəkləşdirilir.

2.5. Beynəlxalq terrorizm

Hazırda beynəlxalq terrorizm bəşəriyyətin üzvləşdiyi çox ciddi çağırışlardandır. XX əsrin ikinci yarısında terrorizm məhdud şəkildə yayılmışdı. Bu dövərdə Avropa qitəsində – İtaliyada «qırmızı briqada», İspaniya və Böyük Britaniyada separatçı təşkilatların fəaliyyəti diqqət çəkirdi. «Qırmızı briqada»nın gerçəkləşdirdiyi iri terror aktlarından biri 1980-ci ildə Bolonya dəmiryolu vağzalındakı partlayış idi. Partlayış nəticəsində 80 nəfər həlak olmuş, 200 insan yaralanmışdı. Bu terror təşkilatı çoxsaylı qarət və İtaliya siyasi xadimlərinin qətlindən məsul idi. Eyni illərdə Böyük Britaniyada İrlandiya Respublika Ordusu terror fəaliyyəti ilə məşğul idi. İspaniyada bu dövərdə terrorçuluq fəallığı ETA qrupunun adı ilə

bağlı idi. Adıçəkilən qrup bask separatçı təşkilatıdır. XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq çoxsaylı qurbanlarla yaddaqalan terror aktları həyata keçirib. ETA yalnız XXI əsrin ikinci onilliyində hərbi mübarizədən imtina etdi.

Keçmiş Sovet İttifaqında XX əsrin ikinci yarısında terrorçuluq fəaliyyəti erməni terrorizmi ilə bağlıdır. Məsələn, 1977-ci ilin yanvarında Erməni Milli Birlik Partiyası Moskva metrosunda partlayış törədib. Eyni gündə Moskvanın bir çox insanların sıx toplaşdığı məkanlarında – mağaza və yeraltı keçidlərdə partlayışlar baş verib. Erməni Milli Birlik Partiyası terrorçu qrupu 1977-ci ilin oktyabrında Kursk vağzalında partladıcı maddə quraşdırarkən yaxalanıb. Erməni Milli Birlik Partiyasının terrorçuluq fəaliyyəti nəticəsində minlərlə qurban qeydə alınıb. Moskvadakı terror aktı zamanı ölənlər arasında uşaqlar, qadınlar və qocalar da olub. Terrorçular saxlanılaraq məhkəmə tərəfindən ən ağır cəzaya məhkum ediləblər.

Separatizm və terrorizmin digər iri ocağı Şri-Lankadır. Burada iki etnik qrup – tamil və sinqallar qarşı-qarşıya gəlib. Proses 1948-ci ildə Böyük Britaniya Şri-Lankaya müstəqillik verdikdən sonra vüsət alıb. Etnik konflikt 1956-cı ildə başlayıb. Hərbi əməliyyatlarla müşayiət olunan qarşিদurma son illərədək davam edib. Minlərlə dinc sakin qarşিদurmanın qurbanı olub. Yalnız indi – XXI əsrin ikinci onilliyində sülh əldə olunub və terror aktları ilə müşayiət olunan vətəndaş müharibəsinə son qoyulub.

Asiya və Avropanın kəşiməsində yerləşən Türkiyə on illər ərzində Kürd İşçi Partiyasının terror aktlarının obyektinə çevrilib. Bu təşkilat ABŞ tərəfindən də terror təşkilatı kimi tanınıb. Çoxsaylı terror aktları İsrail-Fələstin konfliktində gedişində də qeydə alınıb.

Bəllidir ki, beynəlxalq terrorizm bir neçə məqsədə nail olmaq üçün gerçəkləşdirilir. Onların arasında siyasi məqsədlər xüsusi yer tutur.

Terrorizm

Siyasi vəzifələrin həllinə yönəlik terrorizm, ilk növbədə, ölkədə stabilliyin pozulması, iqtisadi və sosial gərginliyin yaradılması məqsədi güdür. Bəzi hallarda siyasi terrorizm ölkələr arasında münasibətləri korlamaq və ölkənin beynəlxalq fəaliyyətini pozmaq məqsədinə xidmət edir. Dünyanın bir çox rayonlarında müşahidə olunan milliyyətçi terrorizm bir çox hallarda separat xarakter daşıyır və millətlərarası münasibətlərin gərginləşməsinə xidmət edir.

Azərbaycan Respublikası terrorizmdən daha çox əziyyət çəkən ölkələrdəndir. Bu səbəbdən ölkə hər zaman beynəlxalq terrorizmlə mübarizə söylərini dəstəkləyib və dəstəkləyir. 11 sentyabr 2011-ci ildə Nyu-Yorkda iki yüksəkmərtəbəli qüllənin çökməsi və 3000-dən artıq insanın ölməsi ilə nəticələnən hadisədən sonra Azərbaycan Respublikası beynəlxalq terrorizmə qarşı koalisiyaya qoşulan ilk dövlətlərdən idi. Bu koalisiyanın iştirakçısı kimi ölkə Əfqanıstana terrorizmlə mübarizə üçün 100 nəfərdən ibarət kontingent göndərir.

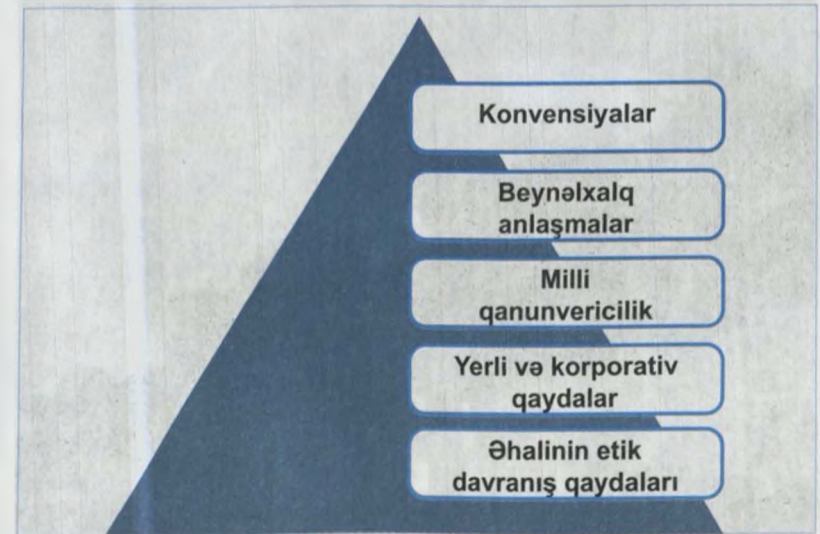
Artıq vurğulandığı kimi, Azərbaycan Respublikası özü də terrorizmin qurbanıdır. Terrorizm və separatizm Ermənistanın bizim ərazilərin işğalına hesablanmış dövlət siyasətinin bir parçasıdır. 1988–1993-cü illərdə erməni terror qruplaşmalarının hücumları nəticəsində Azərbaycanda çoxlu sayda dinc sakin həlak olmuş və xəsarətlər almışdır. Terror aktları arasında nəqliyyat vasitələrində gerçəkləşdirilənlərin payı çoxdur. Erməni separatçıları terror aktlarını sənişin avtobuslarında (68 ölü, 132 yaralı), sənişin və yük qatarlarında (74 ölü, 125 yaralı), metroda (27 ölü, 91 yaralı), dəniz bərəsində (25 ölü, 88 yaralı) həyata keçiriblər. Bu terror aktlarında əksəriyyəti ahıl və qadınlar olmaqla 2 mindən artıq insan həlak olub. Yaranmış şəraitdə beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq terrorizm, o cümlədən erməni terrorizmi ilə mübarizəni gücləndirməlidir.

2.6. Qlobal iqlim dəyişiklikləri və müasir idarəetmə texnologiyaları

Hazırda tətbiq edilən inkişaf proseslərini idarəetmə texnologiyaları kifayət dərəcədə ekoloji və bunun nəticəsi olaraq iqtisadi və sosial təhlükəsizliyi təmin edə bilmir. İqtisadiyyat, sənayenin müxtəlif sahələrində istehsal proseslərini, kənd təsərrüfatı və nəqliyyat sektorunu idarəetmə texnologiyaları ətraf mühitin çirklənməsi və insanın ekoloji duruma antropogen təsiri nəticəsində dağılmasına imkan verir.

Bəşəriyyət daim ətraf mühitə təsirləri azaltmağa çalışıb. Bu məqsədlə təbiəti mühafizə üzrə milli qanunvericiliklər həmişə təkmilləşdirilib. Eyni məqsədlə ikitərəfli və çoxtərəfli anlaşmalar bağlanılıb, beynəlxalq konvensiyalar qəbul edilib.

Hazırda davamlı inkişaf naminə yaşam mühitinin qorunmasına yönəlik çoxsəviyyəli sistem praktiki olaraq formalaşdırılıb və işləyir (şəkil 2.3.).

Şəkil 2.3. Ətraf təbii mühitin keyfiyyətinin müasir idarəetmə sistemi

Bu şəkildə təqdim olunan bilgilər qlobal səviyyədə ətraf təbii mühitin keyfiyyətini idarəetmənin başlıca tənzimləyici alətinin beynəlxalq konvensiyalar və anlaşmalar olduğunu təsdiqləyir. Milli qanunvericilik və yerli normativ sənədlər, həmçinin bir ölkə və ya onun ərazisi çərçivəsində yaşam mühitinin səmərəli istifadəsi və qorunması üçün zəruri qayda və normaların yerinə yetirilməsi yolu ilə ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönəldilib. Bu hüquqi normaların pozulması cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmə də daxil olmaqla müxtəlif sanksiyalara yol açır.

Lakin yaşam mühitinin qorunması üçün hüquqi baxımdan mütləq olmayan, könüllü reallaşdırılan əlavə öhdəliklər də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, qanunvericiliyə görə, sənaye müəssisələri, nəqliyyat vasitələri, təsərrüfat fəaliyyətinin digər subyektləri ətraf mühitə müəyyən miqdarda qazlar atmaq hüququna malikdir. Bu normaın aşılması

İqlim dəyişikliklərinə təsir

hüquqi və maliyyə məsuliyyətinə gətirib çıxarar. Müəssisə və ya digər qurum öz üzərinə atmosferə qanunvericilikdə göstərilən miqdardan da az toksik qaz atmaq öhdəliyi götürə bilər. Belə yanaşma *sosial məsuliyyətli iqtisadi fəaliyyət* kimi nəzərdən keçirilir. Bundan başqa, təbiətin qorunması baxımından insanların etik davranışı da önəmlidir.

2.7. Yaşam mühitinə antropogen təsir

İnsanın ətraf mühitə mənfi təsirinin azaldılması uğrunda səylər bu sahədə müəyyən uğurlara yol açsa da, antropogen təsirin ekoloji sonucları aradan qaldırılmayıb. Miqyasına görə antropogen təsir fərqli ola bilər. Bəzi hallarda təsirin miqyasından asılı olaraq antropogen təsir və onun ekoloji sonucları qlobal və lokal kimi xarakterizə edilir. Lakin belə təsnifat dəqiq sayıla bilməz. Təbiət çoxlu komponentlərdən ibarət olsa da,

İqlim dəyişiklikləri

vahid bir sistemdir. Planetimizin hansısa rayonunda meydana gələn və miqyasına görə lokal kimi xarakterizə edilən ekoloji pozğunluq tez və ya gec digər regionda da ətraf mühitə təsir göstərəcək. Bununla yanaşı, elə dəyişikliklər var ki, onların miqyası bütün planet üçün təhlükədir, təbii fəlakətlər riskini artırır. *Qlobal iqlim dəyişiklikləri* bu kateqoriya dəyişikliklərdəndir.

Bizim planetdə iqlim dəyişiklikləri tarixən hər zaman qeydə alınıb. Məsələn, XIX əsrin sonlarından başlayan qlobal istiləşmə prosesini göstərmək olar. Müşahidələrə görə, bu proses 1920–30-cu illərdə daha da güclənib və XX əsrin 60-cı illərində davam edib.

Artıq qeyd olunduğu kimi, Yer kürəsində iqlim dəyişiklikləri hər zaman müşahidə olunub. Bəzi hallarda belə periodik iqlim dəyişiklikləri daha uzun, digər halda isə qısamüddətli xarakter daşıyıb. Geoloji araşdırmalar zamanı Yerin müxtəlif qatlarında tapılmış bitki və heyvan qalıqları bunun sübutudur. Yaşı minlər və milyonlarla ölçülən müxtəlif geoloji qatlarda iqlimə fərqli tələbləri ilə seçilən flora və fauna təmsilçilərinin qalıqları aşkar edilib.

Təbii iqlim dəyişiklikləri ilə yanaşı, hazırda insanın sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat sektorunda fəaliyyətinin doğurduğu dəyişikliklər də qeydə alınır. Bu dəyişikliklər *antropogen iqlim dəyişiklikləri* kimi xarakterizə olunur. İnsan fəaliyyətinin doğurduğu iqlim dəyişiklikləri hazırda istiləşmə, planetdə temperaturun yüksəlməsi ilə əlaqədardır. Uzun müddət, min illər ərzində insanlar iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olub və ətraf mühitə təsir göstərmişdir. Bitkiçiliyin, heyvandarlığın inkişafı, təbii resursların hasilatı və emalı, yaşayış məntəqələri, yolların salınması və digər fəaliyyət bəşəriyyətin inkişafının ilkin dönməsində ətraf mühitə mənfi təsir göstərmişdir. Lakin o dövərdə ətraf mühitə, o cümlədən iqlim dəyişikliklərinə antropogen təsir əhəmiyyətsizdi və az bir zamanda

bərpa olunurdu. Bu, göstərilən proseslərə aşağıdakı amillərin təsir etməsi nəticəsində baş verirdi:

1. Müasir dövəmlə müqayisədə keçmişdə planetimizdə demografik şərait əla idi. Əhalinin sayı və sıxlığı yüksək deyildi. Bunun nəticəsində antropogen təsirlər miqyasca məhduddu, yalnız lokal xarakter daşıyırdı. Belə miqyasca kiçik antropogen təsirlərin qlobal ekoloji təhlükələrə yol açması ehtimalı çox kiçikdi.

2. İnsanın keçmişdə fəaliyyət prosesində istifadə etdiyi alətlər çox sadə idi. İnsanın istehsal fəaliyyəti prosesində istifadə olunan müasir maşın və mexanizmlərlə müqayisədə onların təbii proseslərə, iqlim dəyişikliklərinə önəmli təsir ehtimalı çox zəifdi.

3. İnsanın təsərrüfat fəaliyyətinin xarakteri belə idi ki, eyni yerdə ətraf mühitə təsir tezliyi o qədər yüksək sayıla bilməzdi. Bununla yanaşı, industriallaşma dönməsi başlayanadək antropogen təsirlərin miqyası məhduddu idi. Nəticədə ətraf mühitə belə təsirlərin mənfi sonuclarının təbii proseslər sayəsində bərpa olunması ehtimalı olduqca yüksəkdi. Məsələn, əgər hansısa ərazidə meşə kəsilibsə, onun təbii proseslər nəticəsində bərpası ehtimalı mövcuddu. O üzdən keçmişdə ətraf mühitə antropogen təsirlər qlobal iqlim dəyişikliklərinə yol açmırdı.

İnsanın fəaliyyəti nəticəsində iqlim dəyişiklikləri riskləri XX əsrdə, xüsusilə də XX əsrin ikinci yarısında kifayət qədər artdı. İqlim dəyişikliklərinin təzahürü kimi qlobal istiləşmə bəşəriyyəti qayğılandırır problemə çevrilib. Beynəlxalq səviyyədə bu çağırışlara cavab üçün özəl konvensiyalar qəbul edilib, qlobal iqlim dəyişikliklərinin qarşısının alınmasına, onun mümkün mənfi sonuclarının önənlənməsinə yönəlik çox-tərəfli və ikitərəfli beynəlxalq anlaşmalar mövcuddur. 2015-ci ilin sonunda 190-dan çox ölkənin rəhbər və təmsilçilərinin iştirakı ilə baş tutan Paris Sammiti bu problemin aktuallığına daha bir sübutdu.

2.8. Qlobal iqlim dəyişiklikləri ilə mübarizə üzrə beynəlxalq anlaşmalar

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq konvensiyalardan irəli gələn öhdəliklər həmin beynəlxalq anlaşma iştirakçıları tərəfindən heç də həmişə yerinə yetirilmir. Məsələn, 2017-ci ilin mayında İtaliyada "böyük yeddilik" (G7) ölkələri başçılarının görüşü keçirilib. Ölkə liderləri tərəfindən müzakirə edilən mövzular sırasında qlobal iqlim dəyişiklikləri ilə bağlı Paris Sammitinin qərarları da olub. Mətbuatın yazdığına görə, "yeddiyə" üzv 6 ölkə Paris anlaşması üzrə öhdəliklərə boyun olduğunu təsdiqləyib. Atmosferə atılan istixana qazlarının həcminə görə dünya liderlərindən olan ABŞ qlobal anlaşmada iştirak imkanları və dərəcəsini nəzərdən keçirir.

Hazırda izlənilən təbii fəlakətlərin təkrarlanmasının artması kimi iqlim dəyişikliklərinin nəticələrinin artım tezliyi *istixana effekti* ilə əlaqələndirilir. *İstixana effektinin* mahiyyəti ondan ibarətdir ki, atmosferdə tarixən mövcud olan və Yer kürəsində həyat üçün önəmli bəzi qazların miqdarı son illərdə sənaye, kənd təsərrüfatı və bir sıra nəqliyyat vasitələrinin intensiv istifadəsi nəticəsində artıb. İstixana effekti doğuran qazlara karbondioksid, metan, azot oksidi aiddir. Atmosferdə onların miqdarının artması atmosferin aşağı qatları ilə kosmos arasında tarixən formalaşmış istilik mübadiləsi balansını pozmuş olur. Bu isə ona gətirib çıxarır ki, atmosferin aşağı qatlarında istilik yığılır və Yer səthində temperatur yüksəlir.

Yer səthində temperaturun yüksəlməsinin başlıca səbəblərindən biri atmosferdə karbondioksid qazının miqdarının artmasıdır. Atmosferə karbondioksid qazının atılmasının çoxalması sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və məişətdə *fossil yanacaqdan* istifadənin artması ilə bağlıdır. Fossil enerji mənbələrinə kömür, neft, qaz, torf və bir sıra digər mənbələr

aiddir. Beynəlxalq təşkilatların 2017-ci il üçün bilgilərinə görə, fossil mənbələr dünyada istehsalat və məişətdə istifadə olunan enerjinin 75 faizini təşkil edir. XX əsrin ortaları ilə müqayisədə karbondioksid qazının atmosfərə tullanması kifayət qədər artıb və bu proses hələ də davam edir. Nəticə etibarilə göstərilən zaman kəsiyində Yer səthində orta temperatur 0,6 dərəcə Selsi artıb (6°C). Hazırda bu proses davam edir. Planet səthində temperaturun artması riski olduqca yüksəkdir. BMT ekspertlərinin qiymətləndirmələrinə görə, XXI əsrdə Yer səthində temperaturun 1,5–4 dərəcə Selsiyə (1,5–4°C) çatması ehtimalı realdır.

Qlobal istiləşmənin neqativ nəticələri ilə bağlı proqnozlar artıq özünü doğrultmağa başlayıb. Məsələn, 2015-ci ildə aparılan kosmik araşdırmalar göstərir ki, əgər əvvəllər Qrenlandiya adasında buz qatı yayda 50 faiz əriyirdisə, indi bu proses buz səthinin 95 faizini əhatə edir. Əgər dünya ictimaiyyətinin insanın iqtisadi fəaliyyətinin iqlim dəyişikliklərinə təsirinin azaldılmasına dair səyləri kifayət qədər səmərə verməzsə, planet üçün aşağıdakı neqativ sonucların ortaya çıxma ehtimalı var:

- Planetin qütblərində buzların, həmçinin dağlarda buzlaqların əriməsi nəticəsində dünyada okean səviyyəsi qalxmağa başlayacaq. Nəticə etibarilə planetin bu gün sahilyanı hesab edilən sahələri, həmçinin bəzi adaların əraziləri su altında qalacaq. Bu, okean sahilindəki bəzi yaşayış məntəqələrinin itməsi, gölməçələrin sahəsinin artması, çaylarda suyun duzlanması ilə sonulanacaq.
- Yağış və digər yağıntıların düşmə tezliyi və ritmi pozulacaq, bu proseslərin mövsümi xarakteri dəyişəcək. Qasırga, sunami və digər meteoroloji proseslərin yaranma intensivliyi artacaq və gücü yüksələcək.
- Ekoloji sistemlər pozulacaq, meşə ərazilərinin ixtisarı prosesi güclənəcək, bitki və heyvan növlərinin sayının

azalması hesabına **bioloji müxtəliflik (biomüxtəliflik)** ixtisara düşəcək.

- Bataqlaşma, duzlaşma və torpaqların eroziyası prosesləri hesabına kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaqların sahəsi ixtisar ediləcək. Torpaqların keyfiyyətinin pisləşməsi onların məhsuldarlığının aşağı düşməsinə gətirib çıxaracaq. Nəticədə bitkiçilik və heyvandarlıqda istehsal həcmi aşağı düşəcək. Bu isə **ərzaq və qida təhlükəsizliyi** ilə bağlı problemlərə yol açacaq.

2017-ci ildə dərc olunmuş proqnozlara görə, 2050-ci ildə planetin sahilyanı əraziləri yaxınlığında suyun səviyyəsi 10–20 santimetr yüksələcək. Ən böyük risk qrupunda San-Fransisko, Los-Anceles, Bombay və bəzi digər şəhərlər var. Bu proqnozlara görə, ekvator yaxınlığında yerləşən bir çox ölkələrdə su daşqınları ehtimalı iki dəfə artıb. Tropik bölgələrdə yerləşən ölkələrlə bağlı durum da eynidir.

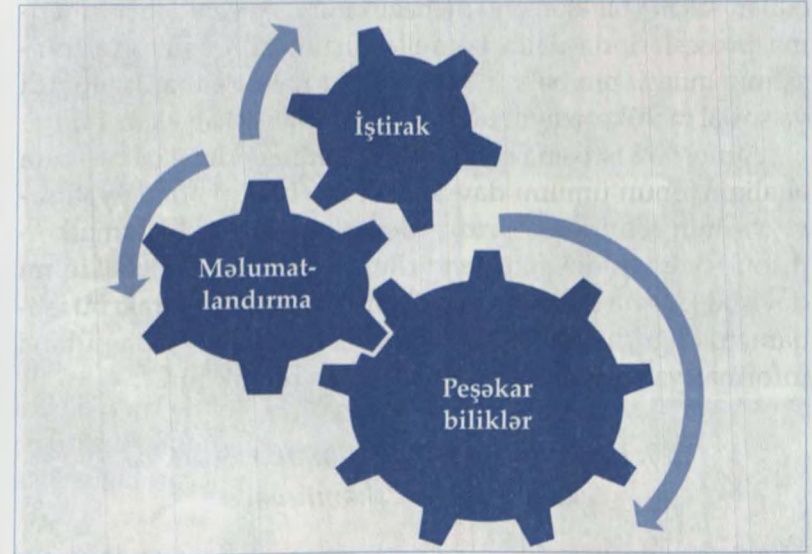
2.9. Təhsil və əhəlinin məlumatlandırılmasının rolu

Göründüyü kimi, qlobal iqlim dəyişiklikləri müasir sivilizasiyanın başlıca ekoloji çağırışlarındandır. Bu proses insanların qida və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması, çox sayda ekoloji qaçqınların meydana gəlməsi baxımından ciddi təhlükə mənbəyidir.

Qlobal iqlim dəyişiklikləri bu bölmədə bəhs olunan bir sıra başqa problemləri də stimullaşdırır. Bununla bağlı qlobal iqlim dəyişikliklərini doğuran səbəblərin aradan qaldırılması olduqca önəmlidir. İqlim dəyişiklikləri qlobal problem olsa da, insanların fəaliyyəti və həyat tərzini, lokal səviyyədə davranışları da bu prosesə təsir göstərə bilər. Bu üzdən də qlobal iqlim dəyişiklikləri ilə mübarizə, ilk növbədə, təhsilin mü-

təlif pillələrində xüsusi tədris proqramlarının formalaşdırılması və tətbiqini nəzərdə tutur. Bu, həmçinin qlobal iqlim dəyişiklikləri prosesinə birbaşa və ya dolayısı ilə təsir göstərən qərarların qəbulu və reallaşdırılmasına məsul dövlət qulluqçularının hazırlanması və ixtisaslarının artırılması sistemində aiddir. Eyni zamanda əhəlinin qlobal iqlim dəyişikliklərinə qarşı mübarizə prosesləri barədə məlumatlandırılma səviyyəsinin yüksəldilməsi, bu prosesdə vətəndaş cəmiyyətinin iştirakının genişləndirilməsi də zəruridir. Təhsil və maarifləndirmə komponentləri planetimizdə iqlim dəyişikliklərinin təzahürü olan qlobal istiləşmənin əngəllənməsində vacib elementlərdir (şəkil 2.4.).

Belə bir fikir mövcuddur ki, hazırda müşahidə edilən qlobal istiləşmə insan fəaliyyətinin qlobal iqlim dəyişikliklərinə təsirinin nəticəsi deyil. Bu fikrin tərəfdarları göstərilən istiqamətdə təbiətdə baş verən hadisələri tarixən planetimizdə

Şəkil 2.4. Qlobal iqlim dəyişiklikləri ilə mübarizədə bilik, məlumatlandırma və fəal vətəndaş mövqeyinin rolu

qeydə alınan iqlim dəyişiklikləri ilə bağlı tsiklik proseslərin təzahürü kimi nəzərdən keçirirlər. Lakin bu cür düşüncələr o qədər də çox deyil. İlk öncə ona görə ki, iqlim dəyişiklikləri prosesləri çox sürətlə və qısa zamanda cərəyan edir. Bu səbəbdən iqlim dəyişikliklərinə antropogen təsirlərin azaldılmasına yönəlik tədbirlərin reallaşdırılması Yer sivilisasiyasının qorunması baxımından önəmli vəzifə kimi ortaya çıxır.

Şəkil 2.4.-dən görüldüyü kimi, iqlim dəyişikliklərinin təsirinə müdafiə mexanizmi, ilk növbədə, peşəkar biliklər səviyyəsindən asılıdır. Bu, həm iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində çalışan heyət, həm də iqlim dəyişikliklərinə təsir göstərən planlaşdırma, istehsal proseslərinin idarə edilməsinin müxtəlif səviyyələrində qərar qəbul edən dövlət qulluqçuları, özəl sektor təmsilçilərinə aiddir. Atmosferə istixana effektinə malik qazların atılmasının azaldılması iqlim dəyişiklikləri ilə mübarizədə səmərəli fəaliyyətin sübutudur. Bu səbəbdən də qeyd edilən sahədə biliklər, onların hazırlanma və yenidən hazırlanma proseslərində daim təkmilləşdirilməsi sivilisasiya inkişafının müasir mərhələsində ekoloji və nəticə etibarilə iqtisadi və sosial təhlükəsizliyin təmin edilməsinin vacib elementidir.

Atmosferə istixana qazlarının tullanmasının azalmasında əhəlinin, onun ümumi davranış və istehlak mədəniyyəti səviyyəsinin rolu danılmazdır. Deməli, əhəlinin məlumatlandırma səviyyəsinin genişləndirilməsi və onların global iqlim dəyişikliklərinə təsirlərin əngəllənməsində fəal iştirakı bu istiqamətdə uğurlu fəaliyyətin zəruri şərtidir. Bu arada kütləvi informasiya vasitələrinin rolu olduqca böyükdür.

2.10. Davamlı inkişafda biomüxtəliflik və ekosistemlərin əhəmiyyəti

Hər bir sivilisasiyanın formalaşması və inkişafı əhəmiyyətli dərəcədə ətraf təbii mühit, o cümlədən də onu əhatə

Ekosistem

edən bitki (*flora*) və heyvanat (*fauna*) aləminin durumu və zənginliyindən asılıdır. Flora və fauna nümunələrinin, yəni *bioloji müxtəlifliyin (biomüxtəliflik)* zənginliyi ölkə və regionların davamlı inkişafına təsir göstərən vacib faktorlardır. *Biomüxtəliflik*, Yer kürəsində iqlim proseslərinin stabilliyinə təsir göstərən proseslər də daxil olmaqla, ətraf mühitin stabilliyinin təmin edilməsində əhəmiyyətli rola malikdir. Digər tərəfdən, bioloji müxtəliflik həm qlobal, həm də yerli səviyyədə insanların daim artan və dəyişən iqtisadi, sosial və estetik tələbatlarının ödənilməsi üçün də zəruridir. Bu səbəbdən biomüxtəlifliyin qorunması sivilizasiya inkişafının bütün səviyyələrində bəşəriyyət üçün prioritet olub. Misal olaraq yenə də Nuhun gəmişi haqqında rəvayəti nəzərdən keçirmək olar. Bu rəvayətin göstərildiyi kimi ən azı 5 min yaşı var. Rəvayətin həkk olunduğu və müasir İraq ərazisində aşkarlanmış daşın (petroqlifin) yaşı məhz bu qədərdir. Hazırda həmin petroqlif Londondakı Britaniya muzeyinin eksponatıdır. Rəvayətə görə, Nuh ekoloji böhran – dünya daşqını zamanı xüsusi gəmi inşa edərək biomüxtəlifliyin bütün nümunələrini xilas edib. Bu epizod bir çox dinlərin müqəddəs kitablarında, o cümlədən Quran, İncil, Talmudda da əksini tapıb. Problem bu gün də aktuallığını itirməyib. Bu rəvayət ondan xəbər verir ki, tarixən, ən azından 5 min il əvvəl də bəşəriyyət biomüxtəlifliyin qorunması və bu istiqamətdə praktik fəaliyyət həyata keçirməyin önəmini anlayıb. Hazırda biomüxtəlifliyin qorunmasına yönəlik fəaliyyət qoruyular, digər qorunan ərazilər, həmçinin *genetik banklarda* gerçəkləşdirilir.

Flora və fauna nümunələrinin qorunması ilə yanaşı, sivilizasiya inkişafının bütün mərhələlərində bu bitki və heyvan növlərinin də daxil olduğu təbii sistemlərin qorunması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu təbii sistemlər *ekosistemlər* adlanır. Ekosistemlərin pozulması iqlim dəyişikliklərinə təsir göstərən faktorlardan biridir. Digər tərəfdən iqlim dəyişiklikləri

öz növbəsində *ekosistemlərin* pozulmasına, bitki və heyvan növlərinin sıradan çıxmasına, *biomüxtəlifliyin* ixtisarına təsir göstərir. Bu, ona görə baş verir ki, ekosistemlərin funksiyaları genişdir və sivilizasiyanın müxtəlif mərhələlərində aşağıdakıları ehtiva edib və edir:

- Təbii ekosistemlər iqlim proseslərinin tənzimlənməsinə, sunami, daşqın, güclü qasırğa, quraqlıqların intensivliyinin azalması və əngəllənməsinə, bu hadisələrin nəticələrinin yumşaldılmasına yol açır;
- Təbii ekosistemlər keçmişdə insanlar üçün sığınacaq rolu oynayıb, onları yaşayış məntəqələrinin salınması, evlərin tikilməsi üçün materiallarla təmin edib və edir;
- Təbii ekosistemlər hava və suyun keyfiyyətinin qorunmasına, onların təbii təmizlənməsinə yardımçı olur;
- Torpaqların və onların keyfiyyətinin qorunub saxlanması kənd təsərrüfatı istehsalında məhsuldarlığın təmin olunmasına yol açır;
- Qida və əcazılıq sənayesi üçün önəmli xammal mənbəyidir;
- Sənaye və məişət tullantılarının təbii emalına yol açır;
- Ekosistemlərin müxtəlifliyi və zənginliyi ümumi və ekoloji turizmin vacib elementləridir;
- Dünyanın estetik qavranmasının əvəzolunmaz komponentidir.

2.11. Ekosistem və biomüxtəlifliyin qorunması və optimal istifadəsinin idarə olunması

Biomüxtəlifliyin və onların daxil olduqları təbii sistemlərin qorunması sivilizasiyanın müasir mərhələsində aktual vəzifələrdəndir. Ona görə də hazırda dünyada ekosistemlərin qorun-

ması və biomüxtəlifliyin saxlanması istiqamətində böyük işlər həyata keçirilir (cədvəl 2.2.). Bu, xüsusilə nadir və kökü kəsilməkdə olan bitki və heyvanların mühafizəsinə aiddir.

Cədvəl 2.2. Ekosistemlərin və biomüxtəlifliyin qorunması istiqamətində tədbirlər

Tədbirlər	Məqsəd və vasitələr
Beynəlxalq konvensiyalar	Qlobal səviyyədə ümumi qayda və məhdudiyətlərin tətbiqi yolu ilə biomüxtəlifliyin qorunması prosesinin tənzimlənməsi və koordinasiyası.
Regional müqavilələr	Regional səviyyədə ümumi vəzifənin qoyulması şəraitində biomüxtəlifliyin qorunması. Məsələn, Xəzər dənizinin ekosistemlərinin qorunması üzrə beynəlxalq müqavilələr belə sazişlərə misaldır.
Milli, yerli qanunvericilik	Lokal səviyyədə ekosistem və biomüxtəlifliyin müdafiəsinin təmini üçün qəbul edilir. Qlobal problemlərin həlli üçün önəmlidir.
Nadir və kökü kəsilməkdə olan növlərin siyahısının tərtibi	Kökü kəsilmək təhlükəsi olan bitki və heyvan növlərinin siyahısının (Qırmızı Kitab) tərtibi yoluyla reallaşdırılır. Qlobal və milli Qırmızı Kitablara mövcuddur.
Qorunan təbii ərazilərin təşkili	<i>Milli park, qoruq, biosfer rezervat</i> , digər qorunan təbii ərazilərin təşkili yolu ilə həyata keçirilir. Bu fəaliyyətin səmərəliliyi ölkənin ümumi ərazisində təbii qorunan ərazilərin payı ilə müəyyənləşir.
Botanika bağları və zooloji parkların yaradılması	Botanika bağları, zooloji parklar da nadir bitki və heyvan növlərinin qorunması və öyrənilməsinə xidmət edir.
Genetik bankların təşkili	Genetik banklarda xüsusi şəraitdə bitki və heyvanların çoxaldılması üçün onların toxum və hüceyrələri saxlanılır.

Beynəlxalq konvensiyalar *ekosistem və bioloji müxtəlifliyin* müdafiəsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Beynəlxalq konvensiyaların ölkələrin üzərinə qoyduqları öhdəliklərin reallaşdırılması üçün müxtəlif mexanizmlərdən istifadə olunur. Belə mexanizmlərdən biri *milli fəaliyyət planlarıdır*. Onlar sivilizasiya inkişafının müasir mərhələsində indiki və gələcək nəsillərin maraqları çərçivəsində ətraf mühitin qorunması üçün tətbiq olunmalı tədbirləri nəzərdə tutur.

Biomüxtəlifliyin qorunması ilə bağlı vəzifələrin reallaşdırılmasında beynəlxalq təşkilatlar böyük rol oynayır. Məsələn, UNESCO-nun "İnsan və Biosfer" Proqramı son məqsədi təbiətdə flora və fauna növləri zənginliyinin, həmçinin həmin növlərin təmsil olunduğu ekosistemlərin qorunmasına istiqamətlənmiş bir sıra proqramlar reallaşdırır. BMT-nin ətraf mühit üzrə agentliyi YUNEP də dünyada ətraf mühit və bioloji müxtəlifliyin qorunmasına yönəlik müxtəlif layihələr gerçəkləşdirən ixtisaslaşmış beynəlxalq qurumlardandır.

Biomüxtəlifliyin qorunması istiqamətində fəaliyyət və-təndəş cəmiyyəti, bu sahədə ixtisaslaşmış ictimai təşkilatların fəal dəstəyi olmadan səmərə verə bilməz. Azərbaycan Respublikasında bu istiqamətdə İDEA, ətraf mühitin mühafizəsi naminə Beynəlxalq Ekoloji Hərəkət olduqca səmərəli fəaliyyət gerçəkləşdirir. Bu hərəkətin təsisçisi və rəhbəri Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti olan Leyla Əliyevadır. Hərəkət nadir heyvan və bitki növlərinin mühafizəsi, ətraf təbii mühitin bərpası və yaxşılaşdırılması ilə bağlı müxtəlif layihələr həyata keçirir. Qurumun fəaliyyəti əsas etibarilə uşaq və gənclərdə ekoloji bilik və vərdişlərin formalaşdırılmasına istiqamətlənib. Sivilizasiya inkişafının yeni səviyyəsinə keçid zərurəti şəraitində bu, olduqca önəmlidir.

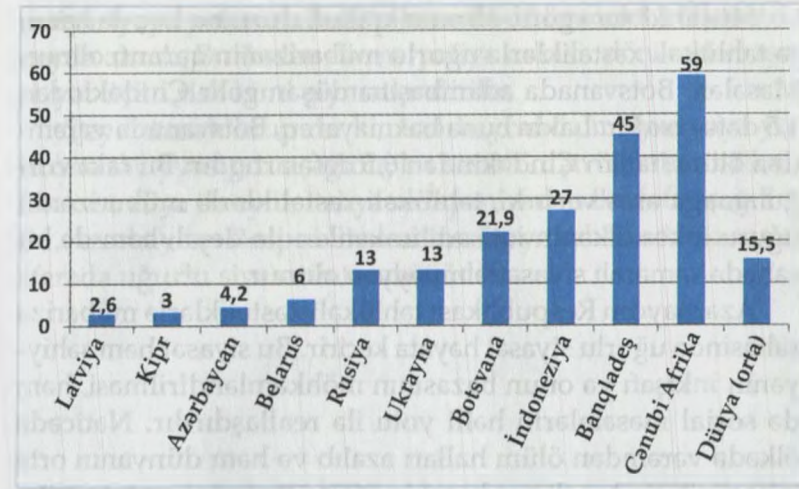

2.12. Təhlükəli xəstəlik və zərərli vərdişlər

Bəzi xəstəliklər və zərərli vərdişlər bəşəriyyət üçün təhlükə mənbəyidir və müasir sivilizasiya üçün risk faktorlarına aid edilə bilər. Hazırda insanlığın üzləşdiyi xəstəliklərin çoxunu belə faktorlardan saymaq olar. Lakin təhlükəli xəstəliklərin riskinin dəyərləndirilməsi zamanı beynəlxalq qurumlar, o cümlədən BMT və onun tabeliyindəki *Dünya Səhiyyə Təşkilatı*, əsasən, QİÇS (qazanılmış immün çatışmazlığı sindromu), malyariya və vərəm kimi xəstəliklərə diqqət yetirir. Son illərdə dünya ictimaiyyətinin diqqəti bir sıra digər xəstəliklər, o cümlədən Ebola hemorragik qızdırması üzərində cəmləşib. Bu xəstəlik bəzi ölkələrdə epidemiya xarakteri alıb və müəyyən mərhələdə hətta pandemiya çevrilmə təhlükəsi yaşadıb. Lakin hazırda bu kontekstdə təhlükəli xəstəliklər üzrə beynəlxalq statistika yalnız malyariya və vərəmə dair bilgilərin toplanması və təhlili ilə kifayətlənir. Dünyada bu xəstəliklərlə mübarizə nəticəsində müəyyən uğurlara imza atılıb. Məsələn, vərəmlə mübarizə sonucunda son on ildə bu xəstəliyə yoluxma halları 15 faiz aşağı düşüb. Dünyada bu xəstəlikdən ölüm halları da azalıb.

Vərəmin bəşəriyyət üçün riskinin qiymətləndirilməsi və bu xəstəliklə mübarizə tədbirlərinin səmərəliliyinin müəyənləşdirilməsi zamanı ən geniş yayılmış indikator vərəmdən ölüm sayıdır. Universal indikator kimi əhalinin hər 100000 nəfərinə düşən vərəmdən ölənlərin sayı istifadə edilir. Beynəlxalq statistika təsdiq edir ki, müxtəlif ölkələrdə vərəmdən ölüm səviyyəsi onlarla dəfə fərqlənə bilər (şəkil 2.5.).

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq təşkilatların bilgiləri və milli statistikaya görə, Azərbaycanda vərəmə yoluxma və vərəmdən ölmə halları xeyli azalıb. BMT və ÜST-ün hesabatlarına əsasən, Azərbaycanda bu xəstəlikdən ölüm faizi orta hesabla dünyadan üç dəfə azdır (şəkil 2.5.).

Şəkil 2.5. Müxtəlif ölkələrdə vərəmdən ölüm (hər 100 000 nəfərə)

Ölkədə vərəmdən ölənlərin nisbətən az olması səhiyyənin inkişaf səviyyəsinin üstün olmasından xəbər verir. Lakin vərəmin yaranması və yayılmasında sosial faktorların böyük rolu var. Bu səbəbdən ölkədə vərəmin aşağı səviyyəsi həm də səmərəli sosial siyasətin təzahürüdür. Məsələn, Norveç, İsveç, Finlandiya kimi səhiyyə sisteminin kifayət qədər inkişafa etdiyi Şimali Avropa ölkələri eyni zamanda güclü sosial siyasətlə xarakterizə edilirlər. Nəticə etibarilə bu ölkələrdə vərəmdən ölmə faizi çox kiçikdir və hər 100 000 nəfərə 0,1–0,4 hal təşkil edir. Bu o deməkdir ki, əhalinin hər milyon nəfərindən yalnız 1–4 nəfəri vərəmdən ölürlər. Banqladəş və Cənubi Afrika respublikasında bu xəstəlikdən ölüm halları təqribən 500 dəfə çoxdur. Bu, bir daha sübut edir ki, dünyada ölkələr arasında müşahidə edilən kəskin iqtisadi və sosial qeyri-bərabərlik xəstəliyə yoluxma və xəstəlikdən ölmə hallarının artmasında da ifadə olunur. Ölkələr arasında kəskin iqtisadi və sosial qeyri-bərabərlik müasir sivilizasiyanın ən ciddi çağırışlarından biridir.

Müşahidələrə görə, ölkənin iqtisadi durumu heç də həmişə təhlükəli xəstəliklərlə uğurlu mübarizənin qarantı olmur. Məsələn, Botsvanada adambaşına düşən gəlir Çindəkindən 1,5 dəfə çoxdur. Lakin buna baxmayaraq, Botsvanada vərəmdən ölüm halları Çindəkindən 6,5 dəfə artıqdır. Bu fakt vurğulamağa əsas verir ki, təhlükəli xəstəliklərlə mübarizənin uğuru təkcə ölkənin iqtisadi imkanları ilə deyil, həm də bu sahədə səmərəli siyasətlə müəyyən olunur.

Azərbaycan Respublikası təhlükəli xəstəliklərlə mübarizə sahəsində uğurlu siyasət həyata keçirir. Bu siyasət həm səhiyyənin inkişafı və onun bazasının möhkəmləndirilməsi, həm də sosial məsələlərin həlli yolu ilə reallaşdırılır. Nəticədə ölkədə vərəmdən ölüm halları azalıb və həm dünyanın orta göstəricilərindən, həm də sabiq SSRİ ölkələrinin göstəricilərindən müsbət anlamda fərqlənir.

Beynəlxalq proqramlara uyğun olaraq təhlükəli xəstəliklər siyahısına həm də malyariya daxil edilib. Bu xəstəliklə bağlı statistika Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən ardıcıl olaraq dərc olunur. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr də daxil olmaqla bütün dünyaya yayılan QİÇS-dən fərqli malyariya, əsasən, inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə geniş yayılıb. Bir sıra Afrika və Asiya ölkələrində əhalinin hər yüz min nəfərinin payına yüz nəfər malyariyadan ölənlər düşür. Bu, dünyadakı orta göstəricilərdən onlarla dəfə çoxdur. Məsələn, Nigerdə malyariyadan ölənlərin sayı hər 100 000 nəfərə 131, Çadda isə 152 nəfərdir. Ümumiyyətlə, malyariyaya yoluxanların 90, bu xəstəlikdən ölənlərin 92 faizi Afrika, Saxara səhrasından cənubdakı ərazilərin payına düşür. Xəstəlik dünyanın hər tərəfinə yayılmasa da, malyariya təhlükəli xəstəlik sayılır. Bu, onunla bağlıdır ki, xəstəliyin yeni ərazilərə yayılması riski mövcuddur. Məsələn, hazırda beynəlxalq təşkilatlar xəstəliyin Cənubi Amerika ölkələrində yayılma imkanlarını dəyərləndirirlər. Xəstəlik riski həm də onunla bağlıdır ki,

malyariyaya yoluxma halları hazırda dünyanın 91 ölkəsində qeydə alınıb. Bu üzəndən də malyariya müasir dövərdə bəşəriyyət üçün risk kimi qiymətləndirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda malyariyaya yoluxma səviyyəsi çox aşağıdır, bu xəstəlikdən ölmə statistikasına isə Avstraliya ilə eyni, İtaliya və İspaniyadan iki dəfə aşağıdır. Bu, Azərbaycan Respublikasında səhiyyə sahəsində və sosial sferada uğurlu siyasətin təzahürüdür.

3. MÜASİR SİVİLİZASIYANIN ÇAĞIRIŞLARI: LOKAL RİSKLƏR

Qlobal inkişaf üçün lokal risklər. İqtisadi, sosial və siyasi risklər. Yoxsulluq və onun təsnifatı. Mütləq, nisbi çoxölçülü və subyektiv yoxsulluq. Qeyri-bərabərlik və onun təzahürləri. Qeyri-bərabərliyin regional xüsusiyyətləri. Gender qeyri-bərabərliyi. Yoxsulluq və qeyri-bərabərliyin səbəbləri.

3.1. Bölmənin məqsədi

Bəşəriyyət və müasir sivilizasiya üçün risklər öz miqyasına görə qlobal xarakter daşıyan və bütün planetə təsir göstərən faktorlarla məhdudlaşmayıb. Bir sıra hallarda ətraf təbii mühitə və cəmiyyətdəki sosial proseslərə lokal xarakterli antropogen təsirlər bəşəriyyət və müasir sivilizasiya üçün ciddi risklər yaradır. Bu, onunla bağlıdır ki, təbii və sosial mühitə öz miqyasına görə lokal hesab edilən təsirlər qlobal fəsadlara yol açə bilər.

Hazırkı bölmədə xarakter etibarilə məhdud, lakin nəticədə inkişaf və sivilizasiya proseslərinə qlobal təsir göstərən risklər nəzərdən keçirilir. Onlara yoxsulluq, qeyri-bərabərliyin müxtəlif formaları, o cümlədən gender qeyri-bərabərliyini aid etmək olar. 2015–2030-cu illər üçün Davamlı İnkişaf Məqsədlərində prioritet kimi müəyyənləşdirilən ekoloji və sosial problemlər də bölmədə nəzərdən keçiriləcək.

3.2. Əsas anlayış və terminlər (bax: Terminlər lüğəti)

Yoxsulluq; Mütləq yoxsulluq; Yoxsulluq həddi; Alıclıq qabiliyyəti pariteti; Median gəlir; Nisbi yoxsulluq; Çoxölçülü yoxsulluq; Subyektiv yoxsulluq; Qeyri-bərabərlik; Qeyri-bərabərliyin tərif; Cini Əmsalı; Kvintil nisbət; Gender qeyri-bərabərliyi.

3.3. Yoxsulluq və onun formaları

Yoxsulluq qlobal problemlərə aid olsa da, aşkar faktır ki, bu iqtisadi və sosial təzahür dünyanın müxtəlif ölkələri və regionlarında müxtəlif dərəcədə özünü büruzə verir. Yoxsulluq şəraitində insanların üzləşdikləri məhrumiyyətlər, bu təzahürün aradan qaldırılması və azaldılması istiqamətində tədbirlər bəşəriyyətin ən aktual problemləri sırasındadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, sivilizasiya inkişafının bütün mərhələlərində yoxsulluq cəmiyyət üçün xarakterik hal olub. Ehtimal etmək olar ki, gələcəkdə də yoxsulluq tam aradan qalxmayacaq. Fərq yalnız ondadır ki, zaman keçdikcə ancaq yoxsulluğun mahiyyəti dəyişir. Eyni zamanda bu təzahürün miqyası azala bilər. Bu üzdən yoxsulluqla mübarizə qlobal problem olub və hazırda da müasir sivilizasiya üçün təhlükə mənbəyidir.

İndiki dövərdə yoxsulluğun müxtəlif təzahürləri bəllidir. Yoxsulluqla bağlı məhrumiyyətlərin xüsusiyyətləri və xarakterindən asılı olaraq bu təzahür təsnifləndirilib. Yoxsulluq və onunla mübarizə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi zamanı BMT və Dünya Bankı tərəfindən, əsasən, *mütləq yoxsulluq* təhlil olunur. *Mütləq yoxsulluq* dedikdə, ilk növbədə, yaşam tələbatlarının təmin olunması üçün zəruri maddi vəsaitlərin çatışmazlığı nəzərdə tutulur. Özlərini keyfiyyət və kəmiyyət etibarilə kifayət qədər qida, əşya və zəruri xidmətlərlə təmin etmək üçün maddi vəsaitləri olmayanlar mütləq yoxsul sayılır. Mütləq yoxsulluq qiymətləndirilərkən *yoxsulluq həddi* anlayışından istifadə edilir. Yoxsulluq həddi termini rəsmən müəyyənləşdirilmiş elə səviyyədir ki, o, fərd və ya ailəyə özünü qida, geyim və yaşayış yeri ilə təmin etməyə imkan verir.

Minimal tələbatların ödənilməsi üçün müxtəlif ölkələrdə insanlara fərqli maddi vəsaitlər tələb olunur. Məsələn, bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bir ABŞ dollarına məhsul və

Yoxsulluq

xidmətlər Şimali Amerika və Qərbi Avropa ölkələrində 15–20 dəfə baha başa gələ bilər. Bu səbəbdən müxtəlif ölkələrdə yoxsulluq həddi fərqli ola bilər. Verilən şəraitdə yoxsulluq durumunun müqayisə olunması və bu zaman istifadə edilən ABŞ dollarında gəlirlərin qiymətləndirilməsi üçün beynəlxalq səviyyədə *alıcılıq qabiliyyəti pariteti* anlayışı tətbiq edilib. Ona görə də maliyyə göstəricilərinin müqayisəsi üçün beynəlxalq qurumların sənədlərində “alıcılıq qabiliyyəti pariteti (AQP) nəzərə alınmaqla ABŞ dollarında” qiymət kimi göstəricidən istifadə edilir. Bu yanaşma beynəlxalq müqayisələr aparmağa imkan verir.

Dünya Bankının standartlarına görə, bəzi qrup ölkələr üçün universal yoxsulluq həddi göstəriciləri mövcuddur. Bu təşkilatın bilgilərinə görə, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün gündə 1,25 dollar gəlir yoxsulluq həddidir. Dünya Bankının 2016-cı il üçün hesabatlarında dünya əhalisinin 22 faizinin

gündə 1,25 dollara və daha az məbləğə yaşadığı qeyd olunur. Bəzi ölkələrdə isə mütləq yoxsulların payı daha yüksəkdir. Məsələn, Banqladeş, Benin, Mali, Mərkəzi Afrika Respublikası, Tanzaniyada əhalinin yarısı adambaşına gündə 1,25 dollardan az gəlirlə kəskin yoxsulluq şəraitində yaşayır. Liberiya və Madaqaskarda yoxsulluq səviyyəsi daha yüksəkdir. Bu ölkələrdə əhalinin 80 faizi mütləq yoxsulluq şəraitində yaşayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi hallarda inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yoxsulluq həddi gündə 1,25 ABŞ dollarından az ola bilər. Məsələn, Çin Xalq Respublikasında kənd əhalisi üçün yoxsulluq həddi gündə 1 ABŞ dolları səviyyəsində müəyyənləşdirilib. Beynəlxalq statistikaya uyğun olaraq, bu ölkədə göstərilən yoxsulluq həddindən aşağı səviyyədə yaşayan insanların sayı 120 milyon nəfər təşkil edir. Bu, təqribən ölkə əhalisinin 9 faizi deməkdir.

3.4. Yoxsulluğun qiymətləndirilməsi metodları

Hazırda beynəlxalq təşkilatlar inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yoxsulluğun qiymətləndirilməsi zamanı gündə 1,9 ABŞ dollarına yaşayan əhalinin faiz göstəricisindən istifadə etməyi nəzərdə tutur. Göründüyü kimi, yoxsulluq kriteriyaları dəyişib. 2017-ci ildə dərc edilmiş beynəlxalq statistikaya görə, dünyada sərəncamında gündə 1,9 ABŞ dolları və daha az vəsait olan əhalinin faiz göstəricisi kifayət qədər yüksəkdir.

Ölkələrdə yoxsulluq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün *median gəlir* göstəricisindən də istifadə olunur. Müasir interpretasiyada *median gəlir* ölkə əhalisi və ya hansısa peşə sahiblərini iki eyni sayda qrupa bölən göstəricidir. Bir qrup median gəlirdən yuxarı, digəri isə az gəlir əldə edir. Median gəlir müəyyən fəaliyyət sahəsində çalışan və yaxud müəyyən

yardə yaşayan istənilən insanlar qrupu üçün hesablanı bilər. Məsələn, müəllimlər, mühəndislər, hər hansı ölkə, şəhər və ya rayonun sakinlərinin median gəlirləri hesablanı bilər. Median gəlir əhalinin iqtisadi durumunu orta gəlirdən daha dəqiq xarakterizə edir. Məsələn, kimsə ayda 1000 dollardan artıq, digəri isə 100 dollardan az gəlir əldə edə bilər. Bu halda orta gəlir 550 dollar olaraq göstərilir. Bu isə ayda 100 dollara yaşayan insanın durumunu xarakterizə edə bilməz.

Median gəlir səviyyəsi həm ölkə əhalisinin iqtisadi durumu, həm də dövlətin sosial siyasətinin təzahürüdür. *Median gəlir* ölkədə yoxsulluq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi zamanı da nəzərə alınır. Hesab edilir ki, gəlirləri median gəlirdən iki dəfə az olan ölkə sakinləri və ya peşə sahibləri *nisbi yoxsul* kateqoriyasına aiddir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə çalışanlar arasında mütləq yoxsulluğun qiymətləndirilməsi üçün beynəlxalq təşkilatlar fərqli standartlardan istifadə edir. Bu standartlara görə, gündə 2 ABŞ dollarından az əməkhaqqı alan insanlar mütləq yoxsullar kateqoriyasına aid edilir. Yoxsulların bu kateqoriyasına Afrika, bəzi Asiya və Cənubi Amerika ölkələrində daha çox rast gəlinir. Məsələn, Kolumbiyada müxtəlif yerlərdə çalışanların 22,8%-i gündə 2 və ya daha az ABŞ dolları qazanır. Boliviya da bu göstərici 23,4, Şri-Lankada 26,0, Nikaragua da 27,4% təşkil edir. Bu situasiya daha çox Əfqanıstan üçün xarakterikdir. Göstərilən ölkədə müxtəlif sahələrdə çalışanların 73 faizdən çoxu gündə 2 dollar və ya daha az gəlir əldə edir. Təsadüfi deyil ki, bu ölkədə terrorizmin riski çox yüksəkdir.

Artıq vurğulandığı kimi, hazırda inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yoxsulluq həddi, alıcılıq qabiliyyəti pariteti nəzərə alınmaqla, gündə 1,9 ABŞ dolları kimi müəyyənləşdirilməsi nəzərdən keçirilir. Yoxsulluğun gündə 1,25 və ya 1,9 ABŞ dolları gəlirdən irəli gələrək qiymətləndirilməsi ancaq inkişaf

etməkdə olan ölkələr üçün xarakterikdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə minimum əməkhaqqı qanunla müəyyənləşdirilir və bu qaydaya əməl edilməsinə ciddi nəzarət olunur. İnkişaf etmiş ölkələrdə inkişaf etməkdə olan dövlətlərlə müqayisədə əməkhaqqı daha yüksək olsa da, bir çox hallarda minimum əməkhaqqı alanlar yoxsul kateqoriyasına aid edilir. Bu, onunla bağlıdır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə insanın əsas tələbatlarının ödənilməsinə çəkilən xərclər inkişaf etməkdə olan ölkələrdəkindən dəfələrlə çoxdur.

3.5. Çoxölçülü və subyektiv yoxsulluq

Son illər BMT *çoxölçülü yoxsulluq* anlayışını dövriyyəyə buraxıb. Çoxölçülü yoxsulluğun qiymətləndirilməsi zamanı təkcə insanların maddi təminat səviyyəsi nəzərə alınmır. Bu kateqoriyanın müəyyənləşdirilməsi zamanı çoxsaylı faktorlar dəyərləndirməyə cəlb olunur. Onların arasında yaşayış yerinin elektrik enerjisi ilə təmin edilməsi, ailənin heç olmazsa bir televizor, telefon və ya soyuducuya malik olması kimi faktorlar var. Evdə içməli suyun olmaması, onun daşınmasına 30 dəqiqədən çox vaxt sərf edilməsi də çoxölçülü yoxsulluğun təzahürlərindəndir. Evin torpaq və ya palçıq döşəməsinin olması da çoxölçülü yoxsulluq indikatorlarındanır. Bütövlükdə çoxölçülü yoxsulluğun qiymətləndirilməsi zamanı 18 fərqli parametr nəzərə alınır. Beynəlxalq qurumların standartlarına görə, eyni zamanda üç belə parametrin olması artıq çoxölçülü yoxsulluq kimi xarakterizə edilir. BMT-nin 2017-ci ildə yayılan hesabatlarına görə, çoxölçülü yoxsulluq daha çox Pakistan, Əfqanıstan, Braziliya, Niger, Nigeriya, Uqanda, Seneqal, Haiti və s. kimi ölkələr üçün xarakterikdir. Sıralamadan görüldüyü kimi, çoxölçülü yoxsulluq bəzi Asiya və Cənubi Amerika və daha çox Afrika ölkələrində müşahidə olunur.

Subyektiv yoxsulluq anlayışı da mövcuddur. Bu təzahür insanın özünü yoxsul sayıb-saymaması ilə bağlıdır. Məsələn, insan qonşusundakı marka avtomobili olmadığı üçün özünü yoxsul hesab edə bilər. Bunun nəticəsində o, yoxsul olmaya olmaya özünü bu kateqoriyaya aid edir. Reallıqda *subyektiv yoxsulluq* yoxsulluq sayılmır. Subyektiv yoxsulluq səviyyəsi ancaq aparılan sorğular əsasında müəyyən edilə bilər. Bu zaman insan yoxsul olduğunu bildirər və bunun səbəblərini açıqlayar.

3.6. Hərbi münaqişələr və miqrasiya yoxsulluğun səbəbi kimi

Yoxsulluq müasir sivilizasiya üçün həqiqi təhlükədir. Bu təhlükə onunla bağlıdır ki, dünyada baş verən münaqişələrin, o cümlədən hərbi münaqişələrin, vətəndaş qarşıdurmalarının əsasında yoxsulluq dayanır. Yoxsulluq eyni zamanda son illər dünyada vüsət alan miqrasiya böhranının da hərəkətverici qüvvəsidir. Ona görə də yoxsulluqla mübarizə müasir sivilizasiyanın önəmli vəzifələrindəndir.

Yoxsulluqla mübarizənin uğuruna, onun tam ləğvi və ya səviyyəsinin kifayət qədər azaldılmasına bu təzahürün başlıca səbəbləri müəyyənləşib təhlil ediləndən sonra nail oluna bilər. Yoxsulluqla mübarizə proseslərinin idarə edilməsi ancaq bu şəraitdə uğurla nəticələnər.

Müasir təsnifata uyğun olaraq, yoxsulluq, xüsusilə də mütləq yoxsulluğun səbəbi kimi çoxsaylı faktorlar çıxış edə bilər. Hazırda mütləq yoxsulluğun formalaşmasına təsir edən ən vacib faktor təhsil və peşə hazırlığının çatışmazlığından irəli gələn qeyri-peşəkarlıqdır. Elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi şəraitində zəruri peşə hazırlığı səviyyəsinin olmaması insanı müasir əmək bazarında rəqabət qabiliyyətindən məhrum edir və yoxsulluğa yol açan faktordur. Eyni faktor

dünyanın müxtəlif regionlarının inkişaf səviyyələrindəki kəskin fərqlərin qorunub saxlanmasına rəvac verir və müasir sivilizasiya üçün risk mənbəyidir. Bu üzdən də yoxsulluğun bu səbəbilə mübarizə peşə hazırlığının yüksəldilməsi, ömürboyu təhsil sisteminin genişləndirilməsi üzrə tədbirlərin reallaşdırılması zərurəti yaradır.

Mütləq yoxsulluğun digər səbəbi hərbi münaqişələr və müharibələrdir. Təəssüf ki, indiki dövərdə dünyanın müxtəlif regionları, xüsusilə də Yaxın Şərqdə hərbi münaqişə və müharibələr intensiv xarakter alıb. Hərbi münaqişələrin doğurduğu dağıntı və itkilər məhrumiyət və yoxsulluğa birbaşa yol açır. Müharibənin qaçılmaz nəticəsi olan natamam ailələr də yoxsulluğun səbəblərindəndir. Ona görə də yoxsulluqla mübarizə yalnız savaşı və hərbi münaqişələrin bitməsi şəraitində uğurla nəticələnə bilər.

Miqrasiya

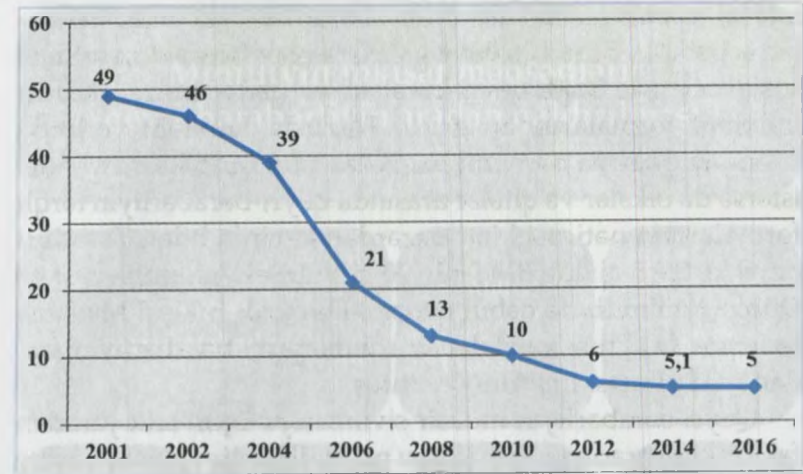

Yoxsulluğun digər bir səbəbi də miqrasiyadır. Miqrasiyanı doğuran səbəblər müxtəlifdir. Miqrasiyanın başlıca səbəbləri kimi hərbi münaqişələrlə yanaşı, iqtisadi, ekoloji və sosial faktorlar da çıxış edə bilər. Bu səbəblərin aradan qaldırılması təkə yoxsulluğun azaldılması deyil, miqrasiyanın da qarşısının alınması baxımından önəmlidir.

3.7. Azərbaycan Respublikasında yoxsulluqla mübarizə

Yuxarıda göstəriləyi kimi, yoxsulluğun səbəblərindən biri hərbi münaqişələr və bunun nəticəsində qaçqın və məcburi köçkünlər ordusunun yaranmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində erməni aqressiyasından kifayət qədər əziyyət çəkən ölkədir. Müstəqilliyinin bərpasının praktiki olaraq ilk günlərindən Azərbaycan erməni silahlı birləşmələrinin təcavüzü ilə üzləşib. Ölkə ərazilərinin 20 faizi işğal altındadır, bir milyondan artıq vətəndaş öz vətəninə qaçqın və məcburi köçkünə çevrilib. Qaçqın və məcburi köçkünlər ölkə əhalisinin 13 faizini təşkil edir ki, bu da orta dünya göstəricilərindən xeyli yüksəkdir. Bu şərait çox sayda iqtisadi, sosial və humanitar problemlərin yaranmasına gətirib çıxarıb. Dünya Bankının bilgilərinə görə, eyni durum 2000-ci illərin əvvəllərində ölkədə yoxsulluq səviyyəsinin 49 faizə çatmasına yol açıb. Ölkə əhalisinin demək olar ki, yarısı yoxsullar kateqoriyasına aid edilib. Ardıcıl iqtisadi və sosial siyasətin reallaşdırılması nəticəsində Azərbaycan Respublikasında yoxsulluq səviyyəsi hazırda 5 faizədək azalıb (şəkil 3.6.).

Azərbaycanda yoxsulluqla mübarizə çox səmərəlidir və ölkədə yoxsulluq səviyyəsi olduqca aşağıdır. Bu göstərici dünyanın ən yaxşı göstəricilərindəndir.

Şəkil 3.6. Azərbaycan Respublikasında yoxsulluq səviyyəsinin azalması: əhalinin faizi, 2001–2016

Azərbaycanda yoxsulluqla mübarizə erməni silahlı birləşmələrinin təcavüzü və ölkə ərazilərinin işğal olmasaydı daha uğurlu nəticələrə gətirib çıxara bilərdi. BMT Təhlükəsizlik Şurası erməni silahlı qruplaşmalarının suveren Azərbaycan ərazilərindən qeyd-şərtsiz çıxarılması barədə 4 qətnamə qəbul edib. Buna baxmayaraq, işğal faktı hazırda da aradan qaldırılmayıb. Heç şübhəsiz, ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpası gələcəkdə ölkədə, regionda yoxsulluq səviyyəsinin aşağı düşməsi və hərtərəfli davamlı inkişafa təsir göstərən faktor olacaq.

3.8. Qeyri-bərabərlik və onun formaları

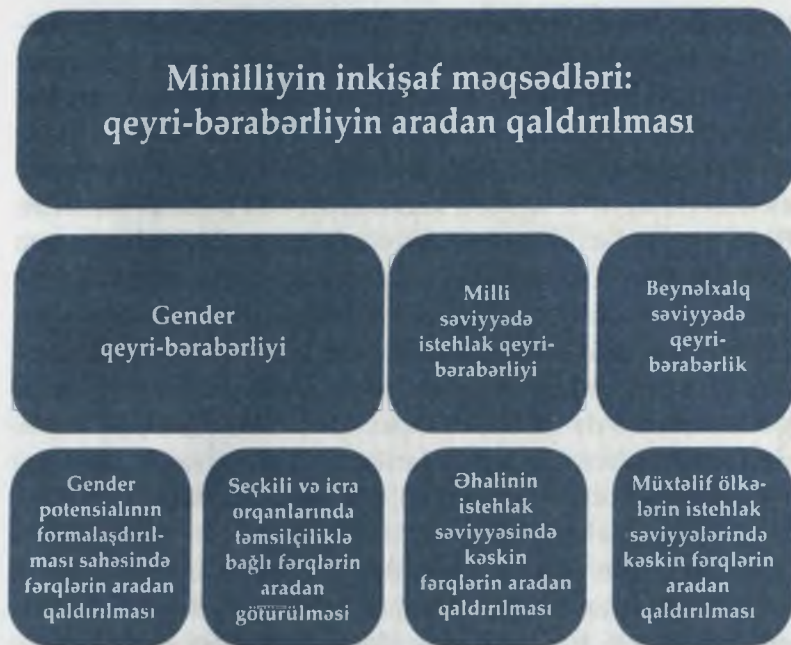
Qeyri-bərabərlik, xüsusilə də kəskin formada müasir sivilizasiyanın ən önəmli çağırışlarından biridir. Dövlət idarəçiliyi üzrə bir çox mütəxəssislər, politoloq və beynəlxalq ekspertlərin fikrincə, kəskin qeyri-bərabərlik sivilizasiyanın indiki

inkişaf mərhələsində müşahidə olunan əksər böhran hallarının səbəbidir. Burada söhbət gəlirlərə görə fərqlərdən tutmuş sosial statusla bağlı qeyri-bərabərliyə qədər bu təzahürün müxtəlif formalarından gedir. Hazırda müxtəlif yerlərdə izlənən çoxsaylı hərbi münaqişələr istər bir ölkə daxilində, istərsə də ölkələr və qitələr arasında qeyri-bərabərliyin fərqli formalarının nəticəsi kimi nəzərdən keçirilə bilər. Təsadüfi deyil ki, 2015-ci ildə BMT-nin 70-ci Yubiley Assambleyası və Dünya Sammitində qəbul edilən «Davamlı İnkişaf Məqsədləri»ndə də aktual vəzifələr sırasında qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılması mühüm yer tutur.

Qeyri-bərabərliyin müasir sivilizasiya üçün risk yaradan faktor kimi aradan qaldırılması müxtəlif səviyyələrdə həyata keçirilə bilər (şəkil 3.7.). Davamlı inkişaf naminə gender qeyri-bərabərliyinin aradan qaldırılması 2030-cu ilədək həlli zəruri önəmli vəzifələrdəndir. Bu problemin həlli iki başlıca vəzi-fənin işlənilməsi və reallaşdırılmasını nəzərdə tutur. İlk vəzifəyə uyğun olaraq, qadınlara müvafiq təhsil almaq imkanı yaradan siyasətin gerçəkləşdirilməsi zəruridir. Bu öz növbəsində təhsil və peşə hazırlığı səviyyəsində gender fərqlərinin aradan götürülməsinə imkan verəcək. Potensialın formalaşdırıldığı və gender qeyri-bərabərliyinin aradan qaldırıldığı şəraitdə təmsilçi və təşkilati strukturlarda gender fərqlərinin ləğvi üçün şərait yaranacaq. Göstərilən şəraitdə parlament və digər təmsilçi orqanlarda qadınların sayı artır. Bu da özlüyündə idarəedici vəzifələrdə qadınların sayının çoxalmasına gətirib çıxarır.

Şəkildən göründüyü kimi, istehlakda kəskin qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılması XXI əsrin vacib problemlərindəndir. Bu sahədə qeyri-bərabərliyin müxtəlif təzahürlərinin aradan qaldırılması və yumşaldılması 2030-cu ilədək həlli zəruri global məqsəd kimi müəyyənləşdirilib.

Şəkil 3.7. Kəskin iqtisadi və sosial fərqlərin aradan qaldırılmasına istiqamətlənmiş davamlı inkişaf məqsədləri

Qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin gəlirləri və istehlakında qeyri-bərabərlik tarixən izlənən və müasir cəmiyyət üçün də xarakterik olan təbii prosesdir. Əksinə, gəlirlərdə diferensiasiya, onların insan fəaliyyətinin nəticəsindən asılı olmaya-raq bərabər paylanması texniki tərəqqi və davamlı inkişaf məqsədlərinə ziddir. Bu şəraitdə insanların fərdi potensiallarının inkişafı, öz bilik və peşəkar hazırlıqlarını təkmilləşdir-mələri üçün stimulu olmur. Aşkar faktdır ki, hazırkı dönəmdə gəlirlər bir çox faktordan asılıdır. Bunlara ilk öncə təhsil səviyyəsi və peşə hazırlığının keyfiyyəti aiddir. İnsanların xüsusi istedadları və qabiliyyətlərinin olması kimi fərdi keyfiyyətləri, individual xarakteristikaları da gəlir səviyyəsinə

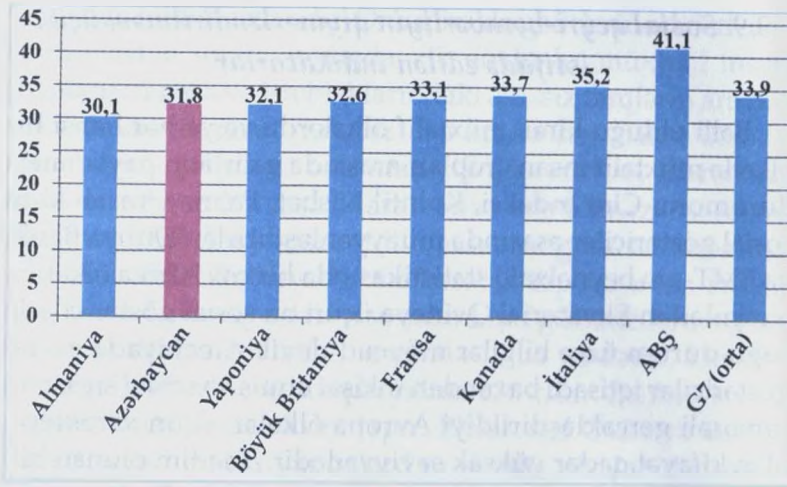
təsir edən faktorlardandır. Ona görə də gəlirlərin ədalətli bölünməindən söhbət açdıqda, ilk növbədə, müxtəlif insan qruplarının gəlir və istehlaklarındakı əsassız fərqlərin aradan qaldırılması nəzərdə tutulur. Bu arada hər hansı ölkədə adambaşına gəlirlərin orta statistik göstəriciləri idarəetmə sahəsində uğurlu siyasəti xarakterizə edə bilməz. Məsələn, BMT-nin 2017-ci ildə dərc etdiyi hesabatla görə, adambaşına gəlir Ekvatorial Qvineyada orta hesabla Yaponiyadan 10 faiz yüksəkdir. Lakin iqtisadi və sosial inkişaf göstəricilərinə görə Yaponiya dünya dövlətləri arasında 19-cu yerdədir. Ekvatorial Qvineya isə bu reytingdə yalnız 136-cıdır. Bu fərq sosial göstəricilərdə də öz əksini tapır. Ekvatorial Qvineya vətəndaşları orta hesabla yaponlardan «varlı» olsalar da, onlar yaponlardan orta hesabla 25 il az ömür sürürlər.

Digər misal kimi Ekvatorial Qvineya və Albaniyanın göstəricilərinin müqayisəsinə diqqət çəkmək olar. Ekvatorial Qvineyada adambaşına orta gəlir Albaniyadakından iki dəfə çoxdur. Lakin bu, o demək deyil ki, Ekvatorial Qvineya əhalisi Albaniya əhalisindən yaxşı yaşayır. Bu, ölkələrdə əhalinin orta ömür müddəti göstəricilərinin müqayisəsindən də aydın görünür. Məsələn, Ekvatorial Qvineya əhalisinin ömür müddəti orta hesabla 57,9 yaş təşkil edir. Albaniyada isə əhali orta hesabla 77,4 il yaşayır, yəni təqribən 20 il artıq. Bu, ondan xəbər verir ki, Ekvatorial Qvineyanın iqtisadi imkanları Albaniyadakına nisbətən artıq olsa da, maliyyə resursları bütün əhalinin maraqlarına xidmət etmir. Göstərilən bilgilərdə gəlirlər son dərəcə qeyri-bərabər paylanır. Eyni zamanda belə bir qənaətə gəlmək olar ki, resurslar və sosial proqramların idarə edilməsi sisteminin yenilənməyə və təkmilləşdirilməyə ehtiyacı var.

3.9. Sosial qeyri-bərabərliyin qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilən indikatorlar

Bəlli olduğu kimi, müxtəlif ölkələrdə və ya hər hansı bir ölkədə müxtəlif insan qrupları arasında gəlirlərin paylanması durumunu Cini İndeksi, Kvintil Nisbət, Palma Əmsalı kimi sosial göstəricilər əsasında müəyyənləşdirirlər. Dünya Bankı və BMT-nin beynəlxalq statistikasında bir çox Afrika ölkələri, o cümlədən Ekvatorial Qvineya üçün bu sosial göstəricilərlə bağlı durum üzrə bilgilər mövcud deyil. Albaniyada isə bu göstəricilər iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş və sosial siyasətin səmərəli gerçəkləşdirildiyi Avropa ölkələri üçün xarakterik olan kifayət qədər yüksək səviyyədədir. Təqdim olunan bilgilər ondan xəbər verir ki, adambaşına orta gəlir göstəricisi ölkədə insanların real durumunu əks etdirmir. Ölkənin yüksək gəlirləri cəmiyyətin inkişafına yalnız o halda xidmət edir ki, bu resursların idarə olunması düzgün həyata keçirilir və sosial siyasət bütün əhalinin maraqlarının ödənilməsinə istiqamətlənib. Əhali arasında gəlirlərin bölüşdürülməsində kəskin fərqlərin mövcud olduğu digər misallar da göstərmək olar. Bu durum müasir sivilizasiya üçün ciddi çağırışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın sosial siyasəti kifayət qədər uğurludur. Dünya Bankı və BMT-nin 2017-ci ildə dərc edilən bilgilərinə görə, ölkənin sosial göstəriciləri dünyanın aparıcı dövlətləri səviyyəsindədir. Şəkil 3.8.-də “böyük yeddilik” (G 7) ölkələri və Azərbaycan Respublikasında **Cini İndeksi** ilə bağlı bilgilər təqdim olunub. Bəlli olduğu kimi, Cini İndeksi nə qədər aşağıdırsa, ölkənin sosial siyasəti bir o qədər səmərəlidir. Şəkildən göründüyü kimi, BMT və Dünya Bankının bilgilərinə görə, Azərbaycanda sosial göstəricilər “böyük yeddilik” ölkələrindəki orta göstəricilərdən yaxşıdır. Praktiki olaraq, Azərbaycan bu qrupda Cini əmsalına görə, yalnız Almaniyadan geridə qalır.

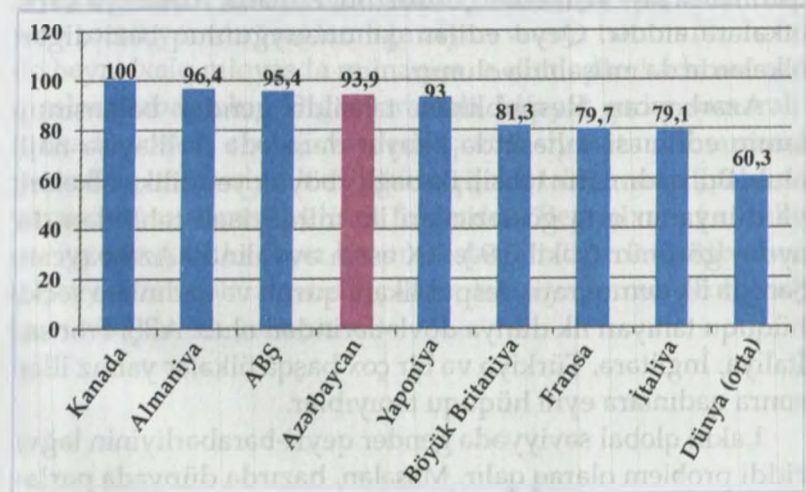

Şəkil 3.8. "Böyük yeddilik" (G7) ölkələri və Azərbaycanda sosial göstəricilərin müqayisəli təhlili: Cini əmsali

2015-ci ildə BMT Baş Assambleyası və Dünya Sammitində beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilən Davamlı İnkişaf Məqsədləri 2030-cu ilədək qlobal səviyyədə bəşəriyyətin həll etməli olduğu məsələləri özündə ehtiva edir. Bu məsələlər sırasında müxtəlif ölkələrin vətəndaşlarının gəlirlərində kəskin qeyri-bərabərlik müəyyən yer tutur. Məsələn, 2017-ci ildə BMT-nin dərc etdiyi bilgilərə görə, Norveçdə adambaşına gəlirlər 67 min ABŞ dolları təşkil edir. Konqo, Liberiya, Burundi, Mərkəzi Afrika Respublikası kimi əksər Afrika ölkələrində adambaşına gəlir Norveçdəkindən yüz dəfə azdır və ildə 600 dollardır. Belə qeyri-bərabərlik, sözsüz, müasir sivilizasiya üçün çağırışdır və nəzarətdənkənar miqrasiya və bununla bağlı neqativ nəticələr kimi bir çox proseslərin kökündə dayanır.

3.10. Gender bərabərliyi proseslərinin idarə edilməsi davamlı inkişaf faktoru kimi

Gender qeyri-bərabərliyi davamlı inkişafa təsir edən digər vacib faktordur. Beynəlxalq ictimaiyyətin 2000–2015-ci illər üçün qəbul etdiyi Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinin reallaşdırılması nəticəsində gender inkişafı sahəsində müəyyən irəliləyişə nail olunmasına baxmayaraq, gender problemi aktual olaraq qalır. Ona görə də yeni – Davamlı İnkişaf Məqsədləri sənədində 2030-cu ilədək həlli planlaşdırılan 17 hədəf arasında bəzi ölkələrdə izlənilən gender fərqlərinin aradan qaldırılması da yer alıb. Daha əvvəl də vurğulandığı kimi, qadınların təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi, onların cəmiyyət üçün vacib qərar qəbulu və reallaşdırılması proseslərinə cəlbəli gender fərqlərinin aradan qaldırılmasının real yolu kimi nəzərdən keçirilir (şəkil 3.9.).

Şəkil 3.9. Minimum orta təhsili olan qadınlar: «böyük yeddilik» ölkələri, dünya (orta) göstəriciləri və Azərbaycan Respublikası, %

Ölkədə reallaşdırılan siyasi kursun sosial problemlərin həlli, o cümlədən gender bərabərliyinin təmin olunmasına nə dərəcədə yönəldildiyini müəyyən etməyə imkan verən bir neçə indikator mövcuddur. Qadınların təhsil göstəriciləri gender bərabərliyi sahəsində gerçəkləşdirilən siyasətin indikatorlarındanıdır. Dünyanın müxtəlif ölkələrinin bu məsələlərin həllinə fərqli dərəcədə hazırlıqlı olduqları bəllidir. Bir qayda olaraq, sosial məsələlərə böyük diqqət yetirilən iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə qadınların təhsil səviyyəsi yüksəkdir və kişilərininki ilə eynidir. Təhsil səviyyəsi ilə bağlı «böyük yeddilik» ölkələri, Azərbaycan Respublikası və dünyanın ortalama göstəricilərini xarakterizə edən bilgilər şəkil 3.9.-da təqdim olunub.

Şəkildən görüldüyü kimi, minimum orta təhsili olan qadınların faizi «böyük yeddilik» ölkələrində olduqca yüksəkdir. Hətta bu qrupa daxil olan bəzi ölkələrdə orta təhsilli qadınların sayı kişilərdən çoxdur. Bu, Kanada, Almaniya kimi ölkələrə aiddir. Qeyd edilən qanunauyğunluq bəzi digər ölkələrdə də müşahidə olunur.

Azərbaycan Respublikası təhsildə gender balansının təmin edilməsi sahəsində kifayət dərəcədə irəliləyişə nail olub. Bu, qadınların təhsili ilə bağlı «böyük yeddilik» ölkələri və dünyanın orta göstəriciləri ilə müqayisəli təhlildən də aydın görünür (şəkil 3.9.). XX əsrin əvvəlində Azərbaycan Şərqdə ilk demokratik respublikanı qurub və qadınlara seçki hüququ tanıyan ilk dünya dövlətlərindən olub. ABŞ, Fransa, İtaliya, İngiltərə, Türkiyə və bir çox başqa ölkələr yalnız illər sonra qadınlara eyni hüququ tanıyıblar.

Lakin global səviyyədə gender qeyri-bərabərliyinin ləğvi ciddi problem olaraq qalır. Məsələn, hazırda dünyada parlamentlərində qadınların təmsil olunmadığı və ya ümumi deputatların sayında cüzi faiz təşkil etdiyi dövlətlər mövcuddur. Əgər bu halda söhbət qadınların siyasi və sosial

hüquqlarının pozulmasından gedirsə, dünyada qadınların sağlamlığı, xüsusilə də anaların sağlamlığı, eyni əməyə görə eyni ödəmə və digər oxşar problemlər var. Bunun nəticəsində hələlik gender bərabərliyi uğrunda mübarizə aktuallığını qoruyub saxlayır və müasir sivilizasiyanın çağırışı kimi çıxış edir.

Beləliklə, görüldüyü kimi, inkişafın müasir mərhələsində bəşəriyyət sivilizasiyanın mövcudluğu üçün təhlükə yaradan ciddi çağırışlarla üzləşib. Çağırışlar insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələri, o sıradan iqtisadi, sosial sahə, ekologiya və s. təsir göstərir. Bu çağırışlarla bağlı yaranan problemlərin müxtəlif sahələri əhatə etməsinə və təbiətlərinin eyni olmamasına baxmayaraq, bu faktorlar əlaqəlidir. Əksinə, bir çox hallarda onlar sinergetik effektlər sərgiləyərək ayrılıqda hər faktorun mənfi təsirini gücləndirirlər. Məsələn, insan inkişafı imkanlarını məhdudlaşdıran yoxsulluq kimi təzahür kortəbii miqrasiyaya yol açır, ətraf təbii mühitin pozulması və çirklənməsinə şərait yaradır, sağlamlığa ziyan vurur, həm milli, həm də beynəlxalq miqyasda münaqişə, o cümlədən hərbi münaqişələrə səbəb olur. Digər tərəfdən, kifayət qədər səmərəli iqtisadi, sosial, ekoloji və demoqrafik siyasətin olmaması, yoxsulluq, miqrasiya, hərbi münaqişələr təbii anomaliyaların yaranmasını stimullaşdıran faktordur. Beynəlxalq və milli səviyyədə qəbul edilən bu proseslərlə mübarizə tədbirləri müəyyən nəticələrə gətirib çıxarır, lakin yaranmış problemlərin tam həllinə yol açmır.

4. RİSKLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ: DEMOQRAFİK RİSKLƏR, MİQRASIYA, YOXSULLUQ VƏ QEYRİ-BƏRABƏRLİK

Demoqrafik proseslərin təbiəti. Əhali sayının artımına təsir edən faktorlar. Doğum səviyyəsi və ömür müddətinin dəyişməsi. Miqrasiya. Yoxsulluq və demoqrafik siyasətdə qeyri-bərabərlik. Ailə planlaşdırması.

4.1. Bölmənin məqsədi

Cəmiyyət hazırda müasir sivilizasiya çağırışları şəraitində bəşəriyyətin davamlı inkişaf imkanları üçün təhlükə sayılan ciddi risklərlə üzləşib. Tamamilə aydındır ki, planetdə resurs məhdudiyyəti şəraitində əhali sayının artımı, adambaşına istehlakın dəfələrlə çoxalması və qeyri-bərabərliyi fonunda dünyada stabillik və inkişaf proseslərinin davamlılığını təmin edə bilməz. Yaranmış durum gələcək nəsillərin də maraqlarına cavab vermir.

Davamlı inkişaf cəmiyyətinə keçid proseslərinin idarə edilməsi demoqrafiya sahəsində problemlərlə bağlı faktorların təhlilini zəruri edir. Bu faktorların təbiətinin təhlili ölkənin davamlı inkişafının elementi kimi demoqrafik siyasətin planlaşdırılması üçün önəmlidir.

Miqrasiya, xüsusilə də tənzimlənməyən və kütləvi miqrasiya, onunla bağlı yoxsulluq da qüsurly iqtisadi və sosial siyasətin, özəlliklə demoqrafik proseslərin düzgün idarə edilməməsinin neqativ nəticələridir. Bu proseslərin səbəblərinin təhlili təqdim olunan bölmənin məqsədidir və göstərilən proseslərin davamlı inkişaf prinsipləri əsasında idarə edilməsinə yönəlik siyasi qərar qəbulu üçün zəruri biliklərin qazanılmasına xidmət edir.

4.2. Əsas anlayış və terminlər (bax: Terminlər lüğəti)

Ailə planlaşdırması; Asılılıq səviyyəsi; Yoxsulluq həddi; Əhəlinin sıxlığı.

4.3. İnsanların ömür müddətinin artması: tarixi aspekt

Sivilizasiyanın indiki mərhələsində insanların üzləşdikləri problemlərin daha əvvəl təqdim edilən təhlilindən aydın olur ki, yaranmış demoqrafik durum və izlənilən tendensiyalar inkişaf proseslərinə mənfi təsir göstərən faktorlardandır. Son əsrlərdə əhəlinin artım templəri yüksəlib. Məsələn, orta əsrlərdə Yer kürəsi əhəlinin sayının iki dəfə artmasına 550 il tələb olundu. XX əsrdə əhəlinin iki dəfə artımı 39 ilə başa gəldi. Bu arada son 120 ildə Yer kürəsinin əhəlinin sayı 5 dəfədən çox artıb.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəşəriyyətin inkişaf tarixi boyunca Yer əhəlinin sayı yalnız 1820-ci ildə 1 milyarda çatıb. Sonrakı dövərdə hər növbəti milyard daha tez toplanırdı (cədvəl 4.3.).

Cədvəl 4.3. Yer kürəsi əhəlinin növbəti milyarda çatmasına sərf olunan zaman

Yer Kürəsində əhəlinin sayı, milyard	Növbəti milyardın əmələ gəlmə ili	Milyarda çatma tarixləri arasındakı zaman
1	1820	Bəşəriyyətin inkişaf tarixi boyunca
2	1927	107 il
3	1960	33 il
4	1974	14 il
5	1987	13 il
6	1999	12 il
7	2011	12 il

Cədvəldən də göründüyü kimi, Yer kürəsi əhalisinin sayının növbəti milyardı haqlaması üçün getdikcə daha az zaman tələb olunur. Əgər əhali sayının ilk milyarda çatmasına bəşəriyyətin yaranmasından 1820-ci ilədək vaxt sərf olunmuşdusa, ikinci milyard 107 ilə əldə edilmişdisə, indi bu proses cəmi 11–12 ili əhatə edir. Demografiya üzrə mütəxəssislərin fikrincə, Yer kürəsinin növbəti 8 milyardıncı sakini 2024-cü ildə dünyaya gələ bilər.

Beləliklə, hər 12–15 ildən bir əhali sayının bir milyard artması ehtimalı var. Bu arada müxtəlif ölkələrdə əhalinin sayının dəyişməsi templəri fərqlidir. 2017-ci ilin əvvəlinə olan bilgilərə görə, əhali sayının daha sürətli artımı Hindistan, Pakistan, Konqo, Nigeriya, Misir, Filippin və s. Asiya və Afrika ölkələrində müşahidə olunur.

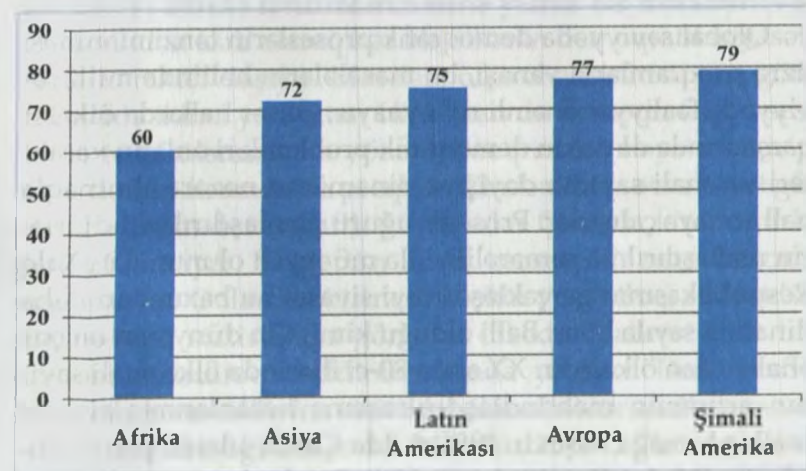
4.4. Ailə planlaşdırılması demografik proseslərin idarə edilməsi faktoru kimi

Yer kürəsi və ya hər hansı ölkədə əhali sayının artımı ilə bağlı problemlərin həlli üçün ilk öncə həmin proseslərin təbiətini müəyyənləşdirmək zəruridir. Əldə olan bilgilər Yerdə əhali sayının artımının ümumilikdə bir neçə faktorla bağlı olduğunu göstərir. Onların arasında doğum səviyyəsi mühüm rol oynayır. Bu göstəriciyə görə, dünya ölkələri bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənir. Məsələn, doğumun yüksək olduğu ölkələr qrupu var. Bu ölkələrdə bir qadının payına orta hesabla 5 və ya daha çox uşaq düşür. Əhali sayının çox olduğu belə ölkələrə Nigeriya, Konqo, Tanzaniya, Uqanda, Əfqanıstan, Banqladeş və s. aiddir. Aşağı doğum səviyyəsi olan ölkələr praktiki olaraq bütün Avropa, Şimali Amerika, həmçinin bəzi Latın Amerikasası dövlətləridir.

Dünyada əhali sayının çoxalmasını müəyyənləşdirən digər faktor insanların orta ömür müddətinin artmasıdır. Qeyd

etmək lazımdır ki, insanın orta ömür müddətinin tarixən artma tendensiyası var. Məsələn, qədim Romada insanların orta ömür müddəti 32 il idi. Bu qənaət insanların doğum və ölüm tarixlərinin həkk olunduğu 25 min qəbirüstü yazının təhlili nəticəsində əldə edilib. Tarixi sənədlərə görə, qədim Misirdə orta ömür müddəti daha qısa olub və təqribən 23 il təşkil edib. Beynəlxalq statistikaya əsasən, ilk orta əsrlərdə Hollandiya, İngiltərə, Belçika, Rusiya və digər Avropa dövlətlərində orta ömür müddəti 32-33 il imiş. Qədimdə və orta əsrlərdə orta ömür müddətinin qısalığının səbəblərindən biri uşaq ölümü olub.

XX əsrdə bütün dünyada insanların orta ömür müddəti xeyli artıb. Bu, əksər ölkələrdə səhiyyənin inkişafı və insanların sosial yaşam şərtlərinin yaxşılaşmasının nəticəsi idi. Yaranmış durum orta ömür müddəti göstəricilərinə təsir edən uşaq ölümünün azalmasına yol açdı. Səhiyyənin inkişafı və sosial şəraitin yaxşılaşdırılması əvvəllər böyükələr arasında ölüm hallarının artmasına şərait yaradan bir çox xəstəliklər üzərində qələbəylə sonuçlandı və orta ömür müddəti kifayət qədər artdı (şəkil 4.9.).

Şəkil 4.9. Dünyanın müxtəlif regionlarında orta ömür müddəti, il

Şəkil 4.9.-da hazırda dünyanın müxtəlif regionlarında orta ömür müddətini xarakterizə edən bilgilər təqdim olunub. Bu bilgilərdən aydın olur ki, son 100 ildə ömür müddəti artıb və Yer kürəsinin bütün qitələrində yüksəkdir. Digər tərəfdən, bu faktla əlaqədar bəzi ölkələrdə əhalinin yaş strukturu dəyişib. Həmin ölkələrdə təqaüd yaşında insanların payı artıb. Onların təminatı 15–64 yaşda iqtisadi cəhətdən fəal əhalinin boyununa düşür. Bununla bağlı bəzi ölkələrdə insanların təqaüd yaşlarının artırılması imkanları nəzərdən keçirilir.

Əhalinin sayının artması və yaş strukturunun dəyişməsi ilə əlaqədar beynəlxalq səviyyədə və müxtəlif ölkələrdə xüsusi ailə planlaşdırılması proqramları həyata keçirilir. Ailə planlaşdırılması üzrə beynəlxalq proqramlar demoqrafik siyasəti müəyyənləşdirməyə imkan verir. Ölkədə demoqrafik situasiyadan asılı olaraq, ailə planlaşdırılması üzrə təkliflər ana və uşaqların sağlamlığı, ailədə uşaqların optimal sayı kimi məsələləri əhatə edə bilər.

4.5. Milli demoqrafik proqramlar

Qlobal səviyyədə demoqrafik proseslərin tənzimlənməsi üzrə proqramlarla yanaşı, bu məsələlərin həllində milli səviyyədə fəaliyyət önəmli rol oynayır. Əksər hallarda ölkələr qarşılarında dayanan demoqrafik problemləri onların xarakteri və əhali sayının dəyişmə dinamikası nəzərə alınmaqla həll etməyə çalışırlar. Prosesin uğuru planlaşdırılan tədbirlərin reallaşdırılma səmərəliliyi ilə müəyyən olunur. Çin Xalq Respublikasının gerçəkləşdirdiyi siyasət bu baxımdan daha dinamik sayıla bilər. Bəlli olduğu kimi, Çin dünyanın ən çox əhalisi olan ölkəsidir. XX əsrin 80-ci illərində ölkə əhali sayının artımının məhdudlaşdırılmasına hesablanmış siyasət reallaşdırmağa başladı. 1981-ci ildə Çində ailənin planlaşdırılması Dövlət Komitəsi yaradıldı. Bu dövlət orqanı kişi və

qadınların nikaha girə biləcəkləri minimal yaş müəyyənləşdirdi. Eyni zamanda bir ailədə bir uşağın olması təklifinə uyğun siyasət həyata keçirilirdi. O ailələr ki, bir uşaqdan artıq övlad sahibi olmamaq haqqında öhdəlik imzalayırdılar, onlara səhiyyə xidmətləri üçün subsidiyalar, daha yüksək təqaüd ayrılır, ev alınmasında üstünlük verilir. İkidən çox uşağı olan ailələr isə əlavə vergilər ödəməli idilər.

Bu siyasət sözügedən ölkədə doğumun kifayət qədər azalmasına yol açdı. Ancaq eyni zamanda əhalinin qocalması prosesinə gətirib çıxardı. Ölkədə əməkqabiliyyətli əhalinin, yəni 15–64 yaşında insanların sayı nisbətən azaldı və təqaüdçülərin sayı artdı. Bu isə o demək idi ki, dünyanın sənaye məhsullarının həcminə görə ikinci ölkəsində asılılıq səviyyəsi artmışdı. BMT ekspertlərinin proqnozlarına görə, Çində 60 yaşından yuxarı əhalinin payı 2010-cu ildə 12 faizdən 2050-ci ildə 33 faizədək arta bilər. Yaranmış problemlə əlaqədar hazırda Çində demoqrafik siyasət ailələrin ikinci uşaq dünyaya gətirmələrinə yönəldilib.

Qeyd etmək lazımdır ki, Çin demoqrafik proseslərin dövlət səviyyəsində tənzimlənməsinə yalnız bir misaldır. Vəzifələrindən asılı olaraq hər bir ölkənin demoqrafik siyasəti fərqli xarakter daşıyır. Məsələn, ölkə əhalisinin sayına görə dünyada ikinci yeri tutan Hindistan da demoqrafik proseslərin tənzimlənməsinə yönəlik proqramlar həyata keçirir. Özü də Hindistanda bu proqram Çindən daha əvvəl start götürüb. Lakin demoqrafik problemlər Çindəki kimi uğurla həll olunmayıb. Ekspertlər bunu, əsasən, bir neçə faktorla bağlayırlar. Onlardan birincisi kəskin yoxsulluq, səfalətdir. Beynəlxalq statistikaya görə, bu ölkədə əhalinin üçdə bir hissəsi yoxsulluq həddinin altında yaşayır. Demoqrafik siyasətin səmərəliliyinə təsir edən ikinci faktor əhalinin təhsil səviyyəsinin aşağı olmasıdır. Məsələn, 2017-ci ilin bilgilərinə görə, Çində əhalinin 75 faizinin minimum orta təhsili var.

Hindistanda isə bu səviyyəyə əhalinin yalnız 48,7 faizi malikdir.

Demografik proqramların, xüsusilə doğum səviyyəsinin tənzimlənməsi və qadın sağlamlığı ilə bağlı proqramların reallaşdırılması üçün təhsil səviyyəsinin böyük önəmi var. Məsələn, 2017-ci ilin bilgilərinə görə, Çin Xalq Respublikasında qadınların 69,8 faizi minimum orta təhsillidir. Hindistanda isə qadınların təhsil səviyyəsi iki dəfə aşağıdır. Bu ölkədə qadınların yalnız 35,3 faizinin minimum orta təhsili var. Burdan belə bir qənaət hasil olur ki, demografik siyasət, onun uğuru ölkənin ümumi inkişafı, eyni zamanda əhalinin təhsil səviyyəsi ilə birbaşa bağlıdır. Ona görə də təhsil və əhalinin məlumatlandırılmasının genişləndirilməsi demografik problemlərin həllinin ən optimal yoludur.

Azərbaycan Respublikasında demografik siyasət uğurla həyata keçirilir. Bu siyasət əhalinin optimal artım səviyyəsini təmin etməyə, düzgün yaş strukturunu formalaşdırmağa imkan verir. Son illər müasir səhiyyə və idman müəssisələrinin inşası bütün yaşlarda əhalinin sağlamlığının qorunmasına şərait yaradır.

4.6. Beynəlxalq demografik proqramlar

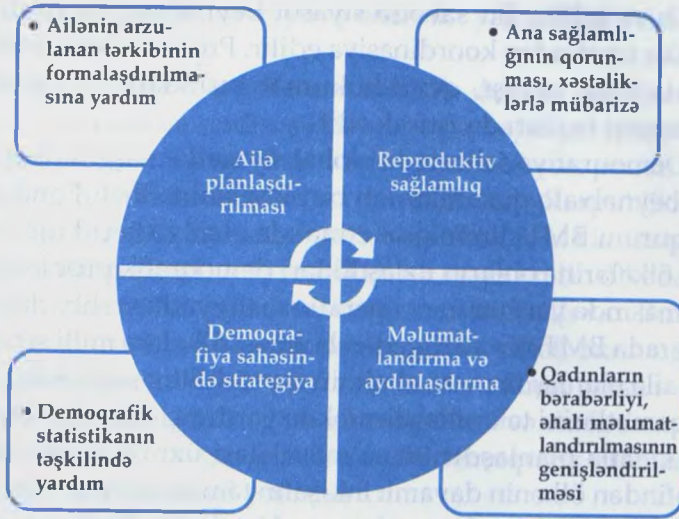
Bəllidir ki, torpaq və xammal resurslarının qıtlığı, xüsusilə də adambaşına istehlakın eyni zamanda artımı şəraitində Yer kürəsi əhalisinin artım templəri həm milli, həm də beynəlxalq səviyyələrdə inkişaf proseslərinin məsuliyyətlə idarə edilməsi tələblərinə cavab vermir. Elmi-texniki tərəqqi bu istiqamətdə yaranmış ziddiyyətlərin qismən həllinə yardımçı olur, lakin onları tamamilə çözmə bilməz. Bu durum müasir sivilizasiya üçün ciddi çağırışdır. Müasir sivilizasiyanın demografik çağırışlarına cavab üçün əhalinin optimal sayının saxlanmasına yönəlik müxtəlif mexanizmlərdən istifadə

edilib və edilir. Bu sahədə siyasət beynəlxalq və milli qurumlar tərəfindən koordinasiya edilir. Prosesdə hökumət qurumları ilə yanaşı, qeyri-hökumət birlikləri və vətəndaş cəmiyyəti fəalları da iştirak edir.

Demografiya sahəsində global siyasətlə məşğul olan aparıcı beynəlxalq qurumlardan biri BMT-nin Əhali Fondudur. Bu qurum BMT-nin inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatı ölkələrinə onların üzləşdikləri demografik problemlərin aşılmasında yardım üzrə operativ fəaliyyətinə rəhbərlik edir. Bu arada BMT-nin sözügedən bölməsi ölkələrə milli səhiyyənin ailə planlaşdırması, əhalinin reproduktiv sağlamlığı kimi istiqamətlərini təkmilləşdirməkdə yardımçı olur. Xarakterikdir ki, ailə planlaşdırılması məsələləri üzrə fəaliyyət Fond tərəfindən ölkənin davamlı inkişafın təmin olunmasına yönəlik səyləri nəzərə alınmaqla gerçəkləşdirilir. BMT-nin Əhali Fondunun fəaliyyətinin əsas istiqamətləri şəkil 4.10.-da göstərilən istiqamətlərdə reallaşdırılır.

Artıq vurğulandığı kimi, beynəlxalq səviyyədə və milli proqramlara uyğun demografik proseslərin tənzimlənməsi sahəsində siyasət gerçəkləşdirsə də, Yer kürəsi əhalisinin say artımı templəri yüksək olaraq qalır. BMT-nin iqtisadiyyat və sosial məsələlər üzrə departamentinin bilgilərinə əsasən, Yer kürəsi əhalisinin sayının 2030-cu ildə 8,5 milyard, 2050-ci ildə 9,7 milyard və 2100-cü ildə 11,2 milyard təşkil edəcəyi gözlənilir.

Nəqliyyat, kommunikasiya imkanlarının inkişafı, informasiya axınlarının formalaşdırılması bəzi hallarda inkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf etmiş dövlətlərdəki kimi inkişafa nail olmağa və istehlak səviyyəsini təmin etməyə yönəlik siyasət həyata keçirmələrinə şərait yaradıb. Bu əğlabatan səylər həmin ölkələrin sakinləri tərəfindən də dəstəklənir. Bu arada inkişaf etmiş ölkələrdə istehlak səviyyəsi artmaqda davam edir.

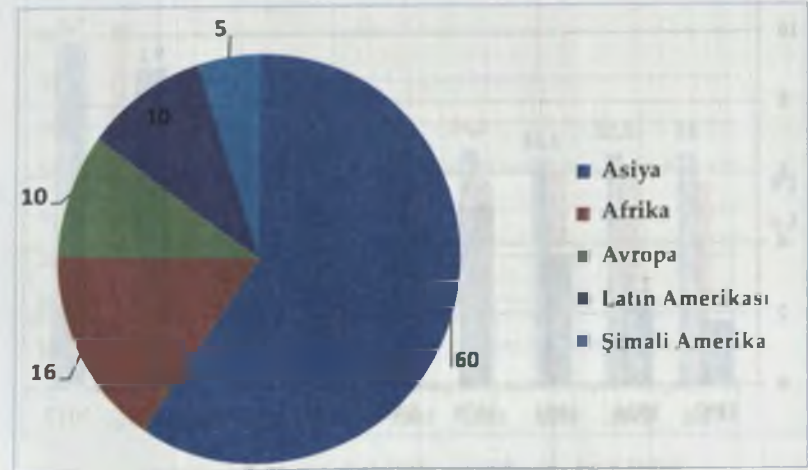
Şəkil 4.10. BMT Əhali Fondunun fəaliyyətinin əsas istiqamətləri

Bununla bağlı olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, dünyada əhalinin sayı ilə yanaşı, adambaşına orta istehlak da artır. BMT-nin bilgilərinə görə, son 150 ildə müxtəlif məhsul və xidmətlərin adambaşına istehlakı orta hesabla onlarla dəfə artıb. Artıq qeyd edildiyi kimi, resursların məhdudluğu və müxtəlif ölkələr və regionlarda istehlak səviyyəsinə görə kəskin fərqlərin mövcudluğu şəraitində demoqrafik məsələlərin həlli qlobal problemə çevrilib. Təsədüfi deyil ki, BMT və Dünya Sammitinin 2015–2030-cu illər üçün qəbul etdiyi Davamlı İnkişaf Məqsədlərində məhrumiyyətlər, o cümlədən qeyri-bərabər istehlakla bağlı məhrumiyyətlə mübarizə vacib vəzifə kimi müəyyənləşdirilib.

Dünyanın müxtəlif regionlarında əhali sayının artım temp-ləri eyni deyil. BMT-nin bilgilərinə görə, dünya əhalisi aşağıdakı kimi paylanıb (şəkil 4.11.).

Təqdim olunan şəkildən görüldüyü kimi, dünyanın ən sıx məskunlaşma müşahidə edilən regionu Asiyadır. Burada iki ən çox əhalisi olan ölkə yerləşib: Çin və Hindistan. Bu o deməkdir ki, demoqrafik çağırışlara cavab sahəsində siyasət müxtəlif ölkələrdə fərqli olmalıdır. Bir sıra hallarda, əsasən, doğum səviyyəsinin aşağı olduğu ölkələrdə bu siyasət daha çox ana və uşaq sağlamlığı ilə bağlı problemlərin həllinə yönəldilib. Doğum səviyyəsinin yüksək olduğu ölkələrdə bununla yanaşı, ailə planlaşdırılması problemlərinə də böyük diqqət ayrılır. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə doğum səviyyəsinin aşağı olması və orta ömür müddətinin artması ona gətirib çıxarır ki, əməkqabiliyyətli əhali getdikcə azalır. Bunun nəticəsi kimi asılılıq səviyyəsi artır. Bu faktor miqrasiyanı və xarici vətəndaşların ölkəyə qəbulunu stimullaşdırır.

Əhalinin sayı həm də insanların orta ömür müddətindən asılıdır. Əvvəl də qeyd edildiyi kimi, bu göstərici davamlı artmağa meyillidir. Bu, əhalinin sosial təhlükəsizliyinin təminatı proseslərinin planlaşdırılması və idarə edilməsinin vacib

Şəkil 4.11. Əhalinin dünyanın regionları üzrə paylanması, %

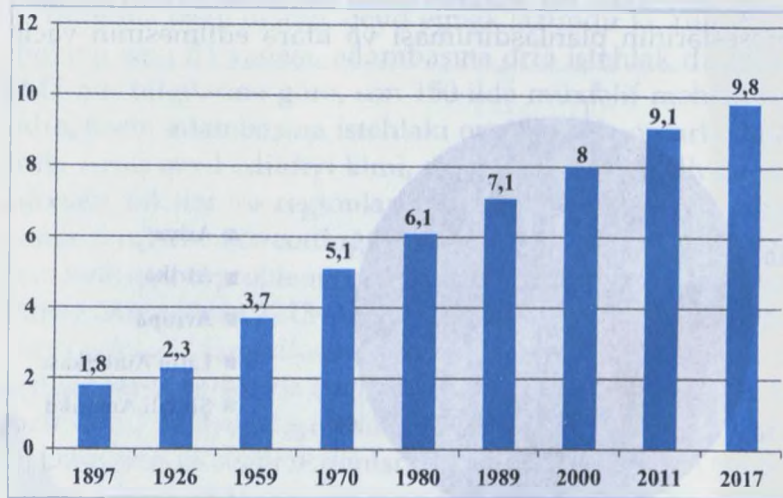

faktorudur. Orta ömür müddətinin artımı təqaüd yaşının dəyişdirilməsinin səbəblərindəndir. Əksər ölkələr vətəndaşlarının təqaüd yaşını əsaslı şəkildə tədricən artırır.

4.7. Azərbaycan Respublikasında demografik siyasət

Azərbaycanda əhalinin sayının dəyişməsi dinamikası belədir ki, əhali sayının artımı və onun yaş strukturu ölkənin innovativ inkişaf sahəsində vəzifələrinə müvafiqdir. Şəkil 4.12.-də əhali sayının sakinlərin sayının milyonu keçdiyi illər nəzərə alınmaqla dəyişməsinə xarakterizə edən bilgiler əksini tapıb.

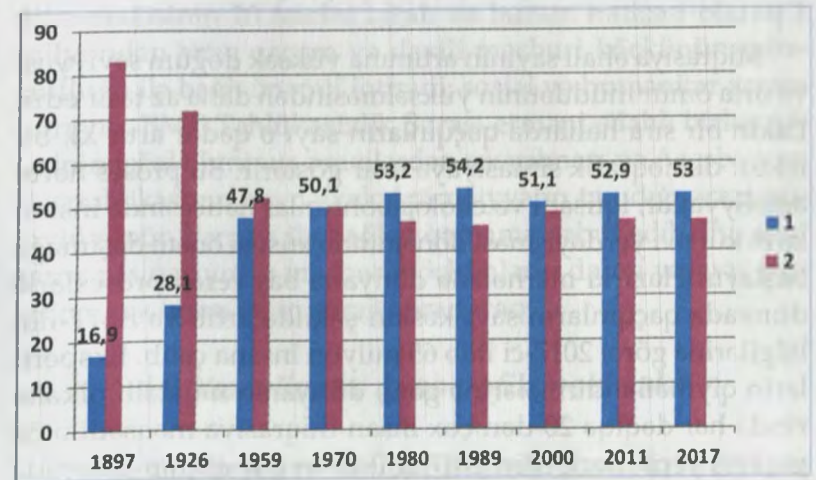
Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan əhalisinin yaş strukturu elədir ki, iqtisadiyyatın intensiv inkişafı və bütün sosial problemlərin həlli üçün şərait yaradır. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 2017-ci il üçün bilgilərinə

Şəkil 4.12. Azərbaycan əhalisinin sayının dəyişməsi, milyon sakin (1897–2017)

əsasən, ölkə əhalisinin 68,4 faizi iqtisadi cəhətdən fəal, yəni əməkqabiliyyətli yaşdadır. Bu arada qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi cəhətdən fəal əhali qruplarına daxil olmayan insanların əksəriyyəti 14 yaşınadək vətəndaşlardır. Bu isə o deməkdir ki, gələcəkdə həmin qrup da iqtisadi cəhətdən fəal əhali qrupunun sıralarını genişləndirəcək. Yaranmış şərait belə deməyə əsas verir ki, asılı qrupların, ilk öncə təqaüdcülərin təminatı baxımından sosial təhlükəsizlik ölkəmiz üçün ciddi problem deyil.

Əhalinin yaşayış yerinə görə paylanması da dünya tendensiyalarına müvafiqdir. Tarixən ölkədə şəhər əhalisinin payı artıb, kənd əhalisinin isə azalıb (şəkil 4.13.). Lakin hazırda elə şərait yaranıb ki, şəhər və kənd əhalisinin say nisbəti stabilləşib və kənd yerlərindən axın azalıb. Azərbaycan Respublikasının regionların iqtisadi və sosial inkişafına yönəlik siyasəti, bu sahədə qazanılan uğurlar ölkənin demografik stabilliyinin vacib faktorlarıdır.

Şəkil 4.13. Azərbaycan Respublikasında şəhər (1) və kənd (2) sakinlərinin faiz nisbəti, 1897–2017

İnkişaf, xüsusilə də demoqrafik inkişaf prosesləri hazırda hərbi aqressiya, erməni silahlı birləşmələrinin ölkə ərazisinin 20 faizinin işğalı və bir milyona yaxın qaçqın və məcburi köçkünün olması ilə ağırlaşır. İşğal olunmuş ərazilər xarabalığa çevrilib və burada heç kim yaşamır. BMT Təhlükəsizlik Şurasının işğal olunmuş ərazilərin boşaldılması, qaçqın və məcburi köçkünlərin daimi yaşayış yerlərinə qayıtması ilə bağlı 4 qətnaməsinin yerinə yetirilməsi ölkədə demoqrafik situasiyanın təkmilləşdirilməsinə yol açacaq.

Beləliklə, əvvəlki bölmələrdə təqdim edilən məlumatların təhlili göstərir ki, demoqrafiya ilə bağlı problemlər kompleksi dünya ictimaiyyətinin diqqət mərkəzindədir və eyni zamanda xüsusi milli proqramların predmetidir. Lakin bütün bu sayələrə baxmayaraq, bütün dünyada demoqrafik situasiya, müxtəlif ölkələrdə gəlirlərin bölgüsü və istehlak səviyyəsində kəskin fərqlər müasir sivilizasiyanın ciddi çağırışları sırasındadır.

4.8. Miqrasiya və demoqrafik problemlər

Miqrasiya əhali sayının artımına yüksək doğum səviyyəsi və orta ömür müddətinin yüksəlməsindən daha az təsir edir. Lakin bir sıra hallarda qaçqınların sayı o qədər artır ki, bu faktor demoqrafik situasiyaya təsir göstərir. Bu proses hərbi əməliyyatlar, iqtisadi və ekoloji böhranlar nəticəsində insanların kütləvi yerdəyişməsi dönməsində xüsusi önəm daşımağa başlayır. Hazırkı mərhələdə dünyada baş verən proseslərlə dünyada qaçqınların sayı kəskin şəkildə artıb və BMT-nin bilgilərinə görə, 2017-ci ildə 65 milyon insana çatıb. Ekspertlərin qiymətləndirmələrinə görə, dünyanın müxtəlif ölkələrində hər dəqiqə 20-dən çox insan miqrasiya məqsədilə öz yaşayış yerini tərk edir. 2017-ci ildə ən çox qaçqın Suriyada qeydə alınıb. Statistika uyğun olaraq, müharibənin tüğyan etdiyi bu ölkədən 5,5 milyon insan qaçıb. Ümumilikdə isə ən

çox mühacir Şimali və Ekvatorial Afrika, Asiya ölkələrindəndir. Asiya ölkələrindən qaçqınların arasında Əfqanıstan, Banqladeş, Hindistan, Pakistan, Suriya və s. vətəndaşları üstünlük təşkil edir. Elə yalnız Türkiyədə 3 milyon Suriya qaçqını məskunlaşıb. Bu ölkələrlə yanaşı, dünyada Latın Amerikas, Asiyanın digər dövlətlərindən iqtisadi qaçqınların sayı da yetərincədir.

Daxili köçkünlər, yəni hərbi əməliyyatlar, təbii fəlakətlər, ekoloji faktorlar və başqa səbəblərdən daimi yaşayış yerlərini tərk edən şəxslər də hər hansı ölkənin müəyyən regionunda əhali sayına təsir göstərən faktordur. Daxili yerdəyişmələr ölkə əhalisinin ümumi sayına təsir etmir, lakin hər hansı regionda insanların sayının dəyişməsinə gətirib çıxara bilər. Müvafiq olaraq, bu halda əhali sıxlığı dəyişir ki, bu da öz növbəsində bir sıra iqtisadi, sosial və ekoloji problemlərin yaranmasına yol açır. Bu proses, həmçinin humanitar fəlakətlərin səbəbidir.

Azərbaycan Respublikası erməni silahlı birləşmələrinin ölkə ərazisinin 20 faizini işğalı və bunun nəticəsi olaraq 1 milyondan artıq qaçqın və daxili məcburi köçkünün mövcudluğu ilə bağlı önəmli iqtisadi, sosial və humanitar zərərə uğrayıb. BMT Təhlükəsizlik Şurası erməni silahlı birləşmələrinin işğal olunmuş ərazilərdən çıxarılması və Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq ictimaiyyətin tanıdığı ərazi bütövlüyünün bərpası ilə bağlı 4 qətnamə qəbul edib. Bu, eyni zamanda qaçqın və məcburi köçkünlərin daimi yaşayış yerlərinə qayıtması üçün şərait yaradacaq.

4.9. Yoxsulluq və demoqrafik problemlər

Yoxsulluq bəşəriyyətin bütün tarix boyu üzləşdiyi ən ciddi problemlərdəndir. Bəşəriyyətin inkişafının müasir mərhələsində yoxsulluq başlıca iqtisadi, sosial və humanitar

problem olaraq qalır. Yoxsulluq müasir sivilizasiya üçün risk mənbəyidir və digər problemlərə vəsilə olur. Bu problemlərə kənar miqrasiya, savaq və hərbi münaqişələr, ekoloji pozuntular, terrorizm və s. aiddir. Ona görə də yoxsulluqla mübarizə həm milli siyasətin, həm də qlobal inkişaf strategiyasının prioriteti olaraq qalır.

Yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması və bütövlükdə ləğvinin önəmini nəzərə alaraq, beynəlxalq ictimaiyyət və onun qurumları daim bu təzahürlə mübarizə aparıblar. Yoxsulluqla mübarizə baxımından ən önəmli tədbirlər BMT Baş Assambleyası və Dünya Sammitinin qəbul etdiyi iki proqramdır. İlk proqram 2000-ci ildə qəbul edilən «Minilliyin İnkişaf Məqsədləri» sənədi çərçivəsində reallaşdırılıb. «Minilliyin İnkişaf Məqsədləri»-nə uyğun olaraq, 2015-ci ilədək yoxsulluğun iki dəfə azaldılması nəzərdə tutulurdu.

Bu qərarın icrası ilə bağlı bir sıra ölkələrdə yoxsulluğun azaldılması sahəsində müəyyən irəliləyiş qeydə alındı. Yoxsulluğun kəskin formada yayıldığı inkişaf etməkdə olan ölkələrin bilgilərinin təhlili göstərdi ki, doğrudan da, irəliləyiş var, amma planlaşdırılan həcmdə yoxsulluğun azaldılmasına nail olunmayıb. Bununla bağlı olaraq, BMT Baş Assambleyası və Dünya Sammitinin 2015-ci ildə qəbul etdiyi növbəti qlobal sənəddə yoxsulluqla mübarizə yenidən 2015–2030-cu illər üçün prioritet kimi müəyyənləşdirilib.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası dünya prioritetlərinə uyğun olaraq yoxsulluq səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə aşağı sala bilib. Dünya Bankının bilgilərinə görə, Azərbaycan Respublikasında yoxsulluq səviyyəsi «Minilliyin İnkişaf Məqsədləri» müzakirə olunduğu və təsdiqləndiyi dövəmdə 49 faizdən hazırda 5 faizə düşüb. Bu, dünyada ən yaxşı göstəricilərdəndir.

4.10. Qeyri-bərabərlik və demoqrafiya məsələləri

Qeyri-bərabərlik kəskin formada müasir dövrün ən ciddi çağırışlarından biridir. Qeyri-bərabərlik müxtəlif formalarda təzahür edir. Daha əvvəl qeyd olunduğu kimi, gəlirlər və istehlak səviyyələrində qeyri-bərabərlik müxtəlif ölkələr arasında müşahidə olunur. Artıq təqdim olunmuş bilgilər göstərir ki, bəzi hallarda adambaşına gəlirlər müxtəlif ölkələrdə on və həttə yüz dəfəyədək fərqlənə bilər. Müxtəlif ölkələrdə istehlak səviyyəsi və ərzaq məhsulları, ilk ehtiyac əşyaları ilə təminat da olduqca fərqlidir. Yoxsulluq kimi yaygın məhrumluğun təhlili də əhəmiyyətli dərəcədə fərqlərdən xəbər verir.

Bəlli olduğu kimi, beynəlxalq qurumların yoxsulluğu xarakterizə edən indeksləri müxtəlif ölkələrdə fərqli göstəricilərin istifadəsi ilə hesablanır. Məsələn, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yoxsulluq səviyyəsinin hesablanması zamanı kritik yaş kimi müxtəlif yaş indikatorlarından istifadə edilir. İnkişaf etmiş ölkələr üçün yoxsulluq indeksinin hesablanması zamanı əhalinin 60 yaşa çatmaq şansı olmayan faiz göstəricisi nəzərə alınır. Lakin belə hesablamalar inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün aparıldıqda 40 yaşa çatmaq şansı olmayan əhali faizi ilə bağlı göstəricidən istifadə olunur. Əslində artıq metodikanın özündə uzun və məhsuldar yaşamaq hüququ məsələsində bir qeyri-bərabərlik var. Bu, yoxsulluq kimi bir məsələdə belə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yoxsullar arasında qeyri-bərabərlik olmasına dair yalnız bir misaldır. Bu isə öz növbəsində müasir sivilizasiya üçün bir riskdir.

Qeyri-bərabərliyin digər təzahürləri, o cümlədən gender qeyri-bərabərliyi də mövcuddur. Məsələn, BMT-nin 2017-ci ildə dərc edilən bilgilərinə görə, dünyada orta hesabla əməkqabiliyyətli qadınların 50 faizdən azı ödənişli işlərdə çalışır. Bu, kişilərin eyni göstəricisindən 30 faiz azdır. Həmçinin bəzi

hallarda kişi və qadınlar arasında eyni əməyə görə ödəmə məsələsində də fərqlər var.

Bu üzdən də şəxsi istehlakda fərqlərin aradan qaldırılması və dünyada izlənilən digər məhdudiyyətlər qlobal vəzifə kimi dəyərləndirilir. 2000-ci ildə qəbul edilən Minilliyin İnkişaf Məqsədləri və 2015-ci ildə rəsmiləşdirilən Davamlı İnkişaf Məqsədləri gəlirlər və istehlakda fərqlərin aradan qaldırılmasına yönəlik tədbirləri özündə ehtiva edir.

5. YAŞAM MÜHİTİNƏ TƏSİRLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Yaşam mühiti anlayışı. Ətraf təbii və sosial mühitə təsirlərin qiymətləndirilməsi. Davamlı inkişafa təsirlərin qiymətləndirilməsi. Yaşam mühitinə neqativ təsirlərin yumşaldılması üzrə tədbirlər. Davamlı inkişaf yeni sivilizasiyanın mərhələsinə keçid kimi.

5.1. Bölmənin məqsədi

Sivilizasiya inkişafının müasir mərhələsində bəşəriyyətin üzləşdiyi çağırışların təhlili uğurlu inkişaf üçün ətraf mühitin durumunun xüsusi önəmini ortaya qoyub. Ətraf mühit termini bir çox hallarda ətraf təbii mühit, ekoloji şərait anlayışı ilə assosiasiya olunur. Ümumilikdə isə ətraf mühit çoxkomponentli sistem kimi nəzərdən keçirilir. Bu sistem iqtisadi, sosial, təbii, mədəni və siyasi komponentlərdən ibarətdir. Əlverişli təbii mühiti, ekoloji təhlükəsizliyi təmin etmək ancaq çoxkomponentli ətraf mühitin bütün elementlərinin kompleks idarə edilməsi şəraitində mümkündür.

Ətraf təbii mühitin keyfiyyətinin idarə edilməsi barədə hazırkı bölmədə təqdim olunan bilgilər bu prinsiplərə əsaslanır. Göstərilir ki, ekoloji təhlükəsizliyin təmini və ətraf təbii mühitin keyfiyyətinin idarə olunması kompleks ekoloji prosedurların həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu prosedurların bir hissəsi hüquqi baxımdan zəruridir. Onlara sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti sahəsində hər yeni layihənin ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsinə dair sənədlərin tərtibi və nəzərdən keçirilməsi aiddir. Bu sənədin tərtibinə tələblərin tədricən yüksəldilməsi ondan xəbər verir ki, davamlı inkişaf edən cəmiyyətə keçidin idarə olunması proseslərində iqtisadi sahədə yeni layihələrə ekoloji və sosial tələblər daim artır. Bölmədə, həmçinin müasir cəmiyyətin ekoloji

təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün hüquqi cəhətdən zəruri prosedurlarla yanaşı, mövcud könüllü öhdəliklərdən də bəhs edilir. Bu öhdəliklər biznesin sosial məsuliyyəti kimi də xarakterizə oluna bilər. Hazırkı bölmə ətraf təbii mühitin keyfiyyətinin idarə edilməsi sahəsində bilik və bacarıqların formalaşdırılmasına xidmət göstərir.

5.2. Əsas anlayış və terminlər (bax: Terminlər lüğəti)

Flora; Fauna; Ekoloji vəziyyət; Sinergizm; Sosial məsuliyyət; Ətraf mühitə təsirlərin qiymətləndirilməsi (ƏMTQ); Təbii və sosial mühitə təsirlərin qiymətləndirilməsi (ƏSMTQ).

5.3. Ətraf mühit anlayışı

Müasir sivilizasiyanın çağırışları bir çox hallarda insanı əhatə edən mühitdə baş vermiş və baş verən dəyişikliklərlə bağlıdır. Əksər hallarda "ətraf mühit" anlayışı "təbii mühit" və ya "ekoloji vəziyyət" ilə assosiasiya edilir. Belə yanaşma əslində tamamilə əsaslıdır. Bütün tarix boyu bəşəriyyət ətraf mühitlə fəal qarşılıqlı təsir şəraitində yaşayıb. Hər şeydən öncə, insan əhatə olunduğu hava, su və torpaq mühitindən həyat, qida mənbəyi, geyim və məişət əşyaları almaq üçün resurs kimi istifadə edən canlı orqanizmdir. İnsanın yaşayış yeri də ətraf mühitlə bağlıdır. Tarixi inkişafın ilkin mərhələlərində insanlar təbii sığınacaqlar tapır və onlardan yaşayış yeri kimi yararlanırdılar. İnsanların qədimdə yaşadıkları çoxsaylı mağaralar hazırda arxeoloji qazıntılar predmetidir. Belə mağaralar Azərbaycan Respublikasında da var. Məsələn, Dağlıq Qarabağda 300 min əvvəl mağarada yaşamış insanların qalıqları, məskunlaşma yerləri və məişət əşyaları aşkarlanıb. Bu gün də təbiət insanları evlərin tikintisi, əmək və məişət əşyalarının hazırlanması üçün materiallarla təmin

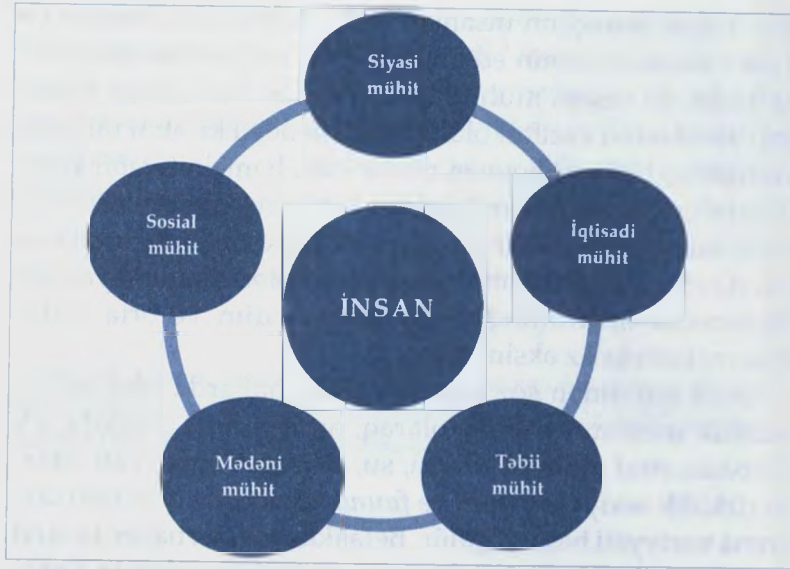
edir. Təbiət, həmçinin insanları qida məhsulları, dərman və digər vasitələrlə təmin edən tükənməz təchizat mənbəyidir. Bu üzdən də yaşam mühitinin qorunması hər zaman insanların bir nömrəli vəzifəsi olub. Təsadüfi deyil ki, ətraf mühitin qorunması, bitki və heyvan növlərinin, həmçinin təbii komplekslərin qorunması müqəddəs kitablar, yüz və min illər əvvəl yaranan, müxtəlif muzey və kitabxanalarda, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan qədim və orta əsrlər əlyazmalarında öz əksini tapıb.

Ətraf mühitdən söz açdıqda əksər hallarda təbii mühit nəzərdə tutulur. Müvafiq olaraq, ətraf mühit dedikdə, ilk növbədə, ətraf mühitin – hava, su, torpağın keyfiyyəti, onların çirklilik səviyyəsi, *flora* və *fauna* növlərinin qorunub saxlanma vəziyyəti başa düşülür. Beləliklə, bir çox hallarda ətraf mühitin vəziyyəti ekoloji durumla assosiasiya olunur. Lakin qeyd edildiyi kimi, ətraf mühitin təbii mühitlə məhdudlaşmadığını nəzərdə saxlamaq zəruridir. Müasir dünyada insan elementləri bir-birilə sıx bağlı olan çoxkomponentli mühitdə yaşayır. Bu çoxkomponentli mühit təbii mühitlə birgə həm də iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi mühitləri özündə ehtiva edir (şəkil 5.14.).

Şəkildən görüldüyü kimi, insan çoxfaktorlu ətraf mühitin mərkəzindədir və bu faktorlar ona təsir göstərir. Bu arada həmin faktorların hər biri insana birbaşa və ya dolayısı ilə təsir edir. Qarşılıqlı təsirlər insanın və ümumilikdə cəmiyyətin uğurlarına fərqli təsir göstərən mühit formalaşdırır.

Qeyd edildiyi kimi, hər faktorun təsirindən başqa, çoxkomponentli yaşam mühitinin formalaşdırılmasında iştirak edən iki və ya daha çox faktor birgə hərəkət edə bilər. Bu halda təbiət və insan dəfələrlə çox neqativ təsirə uğrayar. Bu zaman *sinergizm* və *sinergetik effektdən* söhbət gedir. Məsələn, tamamilə aydındır ki, kifayət qədər səmərəli olmayan

Şəkil 5.14. İnsanı əhatə edən mühit çoxfaktorlu sistem kimi

iqtisadi sistem şəraitində əlverişli ekoloji və ya sosial mühiti təmin etmək qeyri-mümkündür. Eyni zamanda yalnız düzgün siyasi mühitin və cəmiyyətdə yüksək istehsal və məişət mədəniyyəti şəraitində inkişafda uğur qazanmaq mümkündür. Qüsurlu və səmərəsiz siyasi sistem şəraitində insan və cəmiyyətin davamlı inkişafına təsir göstərən heç bir sahədə uğur qazanmaq olmaz.

Şəkil 5.14.-dən görüldüyü kimi, təkcə təbii ətraf mühit deyil, onun çoxsaylı komponentləri də insana təsir göstərir. İnsan bu sistemin mərkəzindədir və ona görə də bütün komponentlərə bərabər qaydada təsir edir. İnsan siyasi mühiti, idarəetmə sistemini formalaşdırır ki, sonuncu da öz növbəsində iqtisadi, ekoloji, sosial və mədəni mühitlərin insanın maraqlarına müvafiq olub-olmamasını müəyyənləşdirir. Səmərəsiz siyasi mühit insanın əlverişsiz ətrafda yaşamasına gətirib çıxarır.

Cəmiyyətin uğurlu inkişafının təmin olunması üçün yaşam mühitinin bütün elementləri eyni dərəcədə önəmlidir. Lakin bütün bu elementlər arasında ətraf təbii mühitin keyfiyyətinə xüsusi diqqət ayrılır. Bu, cəmiyyətin ətraf təbii mühitin çirklənməsi və pozulmasına münasibətində daha aydın şəkildə özünü büruzə verir. Təsadüfi deyil ki, ekoloji problemlər müasir sivilizasiyanın ən diqqətçəkən çağırışlarıdır. Son illər sürətlənən və global iqlim dəyişiklikləri ilə bağlı təbii kataklizmlər – arktik buzların əriməsi, sunamilərin tez-tez izlənməsi, normadan xeyli artıq yağıntıların düşməsi, bəzi regionlarda daşqınlar, digərlərində isə quraqlıq insan fəaliyyətindən doğan ekoloji pozuntuların təzahürləridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ətraf mühitin keyfiyyətində dəyişikliklərə həddən ziyadə diqqət bəşəriyyətin inkişafının bütün mərhələlərində müşahidə olunub. Vəzifələri sırasına təbiətin qorunması üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması ilə yanaşı, canlı təbiətin inkişaf qanunauyğunluqlarının öyrənilməsinin də daxil olduğu xüsusi elmi istiqamət – ekologiya formalaşdırılıb. Ətraf təbii mühitin keyfiyyətinə xüsusi diqqət, ilk növbədə, bu faktorun insanların həyatının keyfiyyətinə, sağlamlıq və uzunömürlülük kimi göstəricilərə təsir etməsilə bağlıdır. Ətraf mühitin müdafiəsi eyni zamanda insanların fəaliyyətinin təmin olunması, estetik tələbatlarının ödənilməsi üçün təbii resursların qorunub saxlanması deməkdir.

5.4. İnsan fəaliyyətinin ətraf təbii mühitin keyfiyyətinə təsiri

Cəmiyyətin inkişafının bütün mərhələlərində insan ətraf təbii mühitə təsir göstərib. Lakin bəşəriyyətin inkişafının müxtəlif mərhələlərində bu təsirin özü kimi sonucları da fərqli olub.

Cəmiyyətin inkişaf tarixini insanın təsərrüfat fəaliyyəti baxımından nəzərdən keçirdikdə, bir çox hallarda növbəti

xronologiya qəbul olunur: preindustrial, industrial, postindustrial dönməm. Bu dövənlərdən hər biri, əsasən, Yer kürəsi əhalisinin sayındakı fərqlərlə xarakterizə olunur. Kapitalist ölkələrində XIX yüzilliyə qədərki bir neçə əsrə əhatə edən preindustrial dönməm nisbətən az əhali sayı ilə seçilib. Bəllidir ki, XVIII əsrin əvvəllərində, yəni industrial dönməm başlayana-dək dünya əhalisi indikindən bir neçə dəfə az idi. Məsələn, əhali sayı dünyada ilk milyarda ancaq 1820-ci ildə çatdı. Bu, hazırda Yer kürəsi əhalisinin sayından 7,5 dəfə azdır. İkincisi, ətraf təbii mühitə texniki təsir imkanları preindustrial şərait-də bəşəriyyətin XX–XXI əsrdə qazandığı imkanlarla müqayisədə daha əhəmiyyətsiz idi.

Deməli, XVIII–XIX əsrlərdə insanların az sayı və texniki imkanları onların ətraf təbii mühitə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməsinə imkan vermirdi. Bundan başqa, əhalinin say azlığı və sıxlığı şərait yaradırdı ki, insan fəaliyyətinin nəticəsi olan ekoloji pozuntular təbii bərpa prosesləri sayəsində aradan qalxınsın.

Beləliklə, cəmiyyətin preindustrial formasıyası zamanı əhalinin say azlığı, sənaye müəssisələrinin maşın və mexanizmlərlə yetərli səviyyədə təchiz olunmaması, insanların texniki və texnoloji imkanlarının məhdudluğu nəticəsində ekologiyaya təsirlər bir qədər əhəmiyyətsizdi. Coğrafi kəşflər və insanların daimi yeni yerlərə miqrasiyası da ətraf mühitə təsirlərin zəif olmasına yol açdı. Digər tərəfdən, yaranmış şərait təbiətin müstəqil şəkildə insanın fəaliyyəti nəticəsində ortaya çıxan pozuntuları bərpa etməsinə imkan verirdi (cədvəl 5.4.).

Cədvəl 5.4.-də təqdim olunan bilgilər müasir mərhələdə əhəmiyyətli dərəcədə ekoloji pozuntular riskinin xeyli artdığını təsdiqləyir. Bu, həm əhalinin sayının artması, həm də adambaşına istehlak səviyyəsinin getdikcə yüksəlməsi nəticəsində istehsalın fasiləsiz genişlənməsi ilə bağlıdır. Qeyd

etmək lazımdır ki, insan fəaliyyətinin təbiətə təsirinin güclənməsi əhali sıxlığının artması ilə əlaqədar ətraf mühitin təbii bərpası imkanlarını zəflədir. Təbiətdə təbii proseslər – suyun, havanın, torpağın özünü təmizləməsi, meşələrin, flora və fauna növlərinin bərpası hesabına ətraf təbii mühitin keyfiyyətinin bərpası üçün zəruri potensialın olmaması və ya yetərsizliyi bu problemi daha da dərinləşdirir. Bununla bağlı bəşəriyyət qarşısında duran və müasir sivilizasiya üçün təhlükə mənbəyi sayılan ekoloji problemlərin həlli bu gün prioritet vəzifədir.

Cədvəl 5.4. İnsan fəaliyyətinin ətraf təbii mühitə təsiri və cəmiyyət inkişafının müxtəlif mərhələlərində təbiətin bərpa potensialı

Cəmiyyətin inkişaf mərhələsi	Dövr, əsr	Yer kürəsi əhalisinin sayı, milyard	Texniki təsir səviyyəsi	Təbiətin bərpa potensialı
Preindustrial	XV–XIX	1	aşağı	yüksək
İndustrial	XIX–XX	5	yüksək	aşağı
Postindustrial	XX–XXI	7,5	yüksək	aşağı

Bəllidir ki, ətraf mühitin başlıca pozulma və çirklənmə mənbələri sənaye, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, nəqliyyat vasitələrinin, həmçinin məişət tullantılarıdır. Onlar maye çirkab, qaz və bərk tullantılar şəklində ətraf mühitə düşür. Ətraf mühitin keyfiyyətinə nəzarət və onun idarə edilməsi məqsədilə beynəlxalq və milli səviyyədə qanun, normalarla yanaşı, yerli icra orqanları tərəfindən məcburi qaydalar qəbul olunur.

5.5. Tullantıların idarə edilməsi: maksimum icazə verilən konsentrasiyalar (MİK)

Ətraf mühitin çirklənmə səviyyəsinin azaldılması proseslərinin idarə olunmasına yanaşmalardan biri sənaye, kənd təsərrüfatı müəssisələri, nəqliyyat vasitələrinin ziyanlı tullantılarının həcmi azaltmaq səyləri idi. Bu tullantılar qaz, maye və bərk halda ola bilər. Sözügedən yanaşmanın tətbiqi zamanı ehtimal edilirdi ki, ziyanlı tullantıların yaranması imkanından qaçmaq mümkün deyilsə, onların ətraf mühidə miqdarını azatmaq insanlar və təbiət üçün təhlükəsinə son qoymaq olar.

Müasir dünyada bu prosesin tənzimlənməsi atmosfərə tullantılar üçün normaların tətbiqi yoluyla gerçəkləşdirilir. Maye və qazlar üçün bu norma *maksimum icazə verilən konsentrasiyalar* kimi müəyyənləşdirilir. *Maksimum icazə verilən konsentrasiyalar* – ətraf mühidə hər hansı maye və qazın elə konsentrasiyasıdır ki, o, insanların sağlamlığı və ətraf mühitin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərmir. Məsələn, kükürlü anhidrid və ya kükürd oksidi (karbon qazı) adlanan qaz mövcuddur. Bu qaz metal əritmə prosesində, fossil yanacaq ilə (kömür, neft, qaz) işləyən elektrik stansiyalarda, digər istehsal tsikllərində yanma proseslərində əmələ gəlir. Kükürlü anhidrid avtomobil mühərriklərinin tullantılarında da var. Təsdiqlənmiş normalara görə, havanın bir kubmetrində kükürlü anhidridin miqdarı 0,1 milliqramdan artıq olmamalıdır. Bəzi hallarda bu normanın dəfələrlə aşılması qeydə alınır. Milli qanunlar və digər normativ sənədlərə, həmçinin beynəlxalq standartlara uyğun olaraq, MİK-in pozulması inzibati, bəzi hallarda isə cinayət məsuliyyəti ilə sonuclana bilər.

5.6. Ətraf mühitə təsirlərin idarə edilməsi: maksimum icazə verilən dozalar (MİD)

Bəllidir ki, maye, bərk və qazabənzər tullantılarla yanaşı, radiasiya kimi ətraf mühiti çirkləndirən, toksik təsirə malik faktorlar da var. Bu faktorun təsiri ətraf mühidə radiasiya səviyyəsini limitləndirməli olan ekoloji normalar *maksimum icazə verilən dozalar* əsasında tənzimlənir. Problem qlobal beynəlxalq təhlükəsizliyin planetdə radiasiya təhlükəsizliyi istiqamətinə aiddir.

Qeyd etmək lazımdır ki, insanlarda radiasiya şüalanmasının təsiri riski fərqli ola bilər. Adi həyatda insanlar əksər hallarda yalnız diaqnostik tibbi prosedurların gerçəkləşdirilməsi zamanı şüalanma riski ilə üzləşir. Sözügedən prosedur, bir qayda olaraq, müvafiq normativ aktlarla tənzimlənir. Bu aktlar istisna hallarda rentgen aparatı vasitəsilə diaqnostik prosedurların təkrar tətbiqinə icazə verir. Ona görə də belə hallarda radiasiyanın insana təsiri o qədər də əhəmiyyətli deyil. Radiasiyanın tibbi təsirinə müalicə prosedurlarının keçirilməsi zamanı da yer verilir. Məsələn, bəllidir ki, bəzi xəstəliklərin, o cümlədən onkoloji, iltihabi və s. müalicəsi zamanı radioaktiv mənbələrin yardımı ilə şüalanma metodlarından istifadə edilir. Bütün bu təsirlər məhdud xarakter daşıyır və insanlar, flora və fauna üçün ciddi ekoloji təhlükə mənbəyi deyil.

Radiasiyanın insan sağlamlığına təsiri onların peşə fəaliyyətlərindən də doğur. Bu, bir qayda olaraq, insanların tibbi və sənaye diaqnostika sahəsində fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bəllidir ki, rentgen şüaları, qamma şüalar kimi radioaktiv mənbələrin istifadəsi ilə diaqnostika sənaye və metal konstruksiya və boru xətlərinin inşasında da geniş tətbiq edilir. Sənayedə radioaktiv mənbələrə bağlı diaqnostik cihazlar məhsulun daxili strukturunun yoxlanması zamanı istifadə olunur. Boru

və digər konstrusiyaların inşası zamanı rentgen aparatları və vasitəsilə qaynaqların və s. keyfiyyəti qiymətləndirilir. Bu işlər mütəxəssislər tərəfindən gerçəkləşdirilir və onlar da uyğun profilli tibb işçiləri kimi radiasiyanın təsirinə daha tez-tez məruz qalırlar. *Maksimum icazə verilən dozalara* uyğun göstərilən kateqoriyadan əməkdaşlar üçün xüsusi normalar mövcuddur. Əməkdaşların təhlükəsizliyinin təmini proseslərinin optimal idarə edilməsi üçün qanunvericilik bəzi əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Normalara uymaq üçün belə əməkdaşlara fərdi qorunma vasitələri təqdim olunur, onlar qısa iş günü işləyir, daha uzun müddətə məzuniyyətə buraxılır və təqaüdə çıxan zaman üstünlükləri olur.

Yüksək dozada radiasiya təsirinə, həmçinin atom elektrik stansiyaları əməkdaşları, atom mühərriklərlə, enerji almaq üçün radioaktiv mənbələrlə işləyənlər də məruz qalır. Bir qayda olaraq, atom elektrik stansiyalarının normal fəaliyyəti zamanı radioaktiv zəhərlənmə riski çox yüksək deyil. Sənaye və səhiyyədə radioaktiv mənbələrin tətbiq edildiyi hallarda olduğu kimi, əməkdaşlar üçün risk MİD normalarına əməl etmək hesabına idarə olunur.

Ətraf mühitin radioaktiv zəhərlənməsi atom elektrik stansiyalarında texnogen qəzalar zamanı daha önəmli miqyas alır. Belə qəzadan doğan fəlakətlərin miqyasına misal olaraq Ukrayna ərazisindəki Çernobil və Yaponiyadakı Fukusima atom elektrik stansiyalarındakı qəzaları göstərmək olar.

Ukraynanın paytaxtı Kiyevə təqribən 100 km yaxınlıqda yerləşən Çernobil atom stansiyasında qəza 1986-cı ilin aprelinə baş verib. Enerji bloklarından birində partlayış nəticəsində 200 min kvadrat kilometr ərazi radioaktiv zəhərlənməyə məruz qalıb. Radioaktiv zəhərlənmə ən çox Ukrayna, Belarus, Rusiya və digər ölkələrə təsir göstərib. On minlərlə insan zəhərlənmə zonasındakı evlərini tərk edib. Partlayış zamanı stansiyada çalışan, eyni zamanda qəzanın nəticələrinin

ləğvi ilə məşğul olanlarla yanaşı, on minlərlə insan qəza sonrası şüalanmaya məruz qalıb. Bu kateqoriya insanlar arasında yüksək xəstəlmə səviyyəsi təsdiqlənmiş faktıdır. Göründüyü kimi, belə hallarda ətraf mühitin keyfiyyətinin MİD-in istifadəsi prinsipi əsasında idarə edilməsi mümkün görünür. Ona görə də bu şəraitdə ətraf mühitin keyfiyyətinin idarə edilməsi belə irimiqyaslı qəzaların nəticələrinin ləğvi üzrə xüsusi proqramın işlənilməsi üçün zəruri edir.

Əgər Çernobil atom stansiyasındakı qəza texniki səhvlərin nəticəsi idisə, Fukusimadakı qəzaya təbii fəlakət səbəb olmuşdu. 2011-ci il martın 11-də Yaponiyada ölkə tarixində ən böyük zəlzələ və onun ardınca güclü sunami baş vermiş və atom stansiyasını dağıtmışdı. Bu qəzanın ekoloji fəsadlarından biri, hətta bir il sonra da Yaponiya sahillərində suyun radioaktivliyinin normadan 100 dəfə artıq olması idi.

Fukusima atom stansiyasında qəza

Radioaktiv elementlərlə zəhərlənmiş zonadan 80 min sakin köçürülmüş, onlara kompensasiyalar ödənməmişdi. Hazırda ərazinin radioaktiv tullantılardan təmizlənməsi üzrə işlər aparılır. Bu işdə peşəkarlarla yanaşı, könüllülər də iştirak edir.

Bəllidir ki, sunami kimi təbii hadisələrin gücü və tezliyinin artması qlobal iqlim dəyişiklikləri ilə əlaqələndirilir. Ekspertlərin proqnozlarına görə, hazırda müşahidə olunan sunami, leysan, daşqın, buzların əriməsi kimi halların tezliyinin artması və bunun nəticəsi olaraq okean səviyyəsinin yuxarı qalxması qlobal iqlim dəyişikliklərinin sonucudur və müasir sivilizasiyanın çağırışlarındanır.

Fukusima atom stansiyasındakı qəza qlobal iqlim dəyişikliklərinin doğurduğu təbii fəlakətin hansı nəticələrə gətirib çıxara biləcəyinin ən bariz misalıdır. Mütəxəssislərin qiymətləndirmələrinə görə, yalnız bu stansiyadakı qəzanın sonucununun ləğvinə 140 milyard ABŞ dolları həcmində kompensasiya ödənməlidir. Qəzanın nəticələrini nəzərə alaraq Yaponiyada atom stansiyalarının istismardan çıxarılmasına qərar verilib.

Çernobil atom stansiyasında qəza

Bəllidir ki, Yaponiya texnoloji baxımdan yüksək inkişaf etmiş ölkədir. Digər tərəfdən, bu ölkənin əhalisi ənənəvi olaraq nizam-intizamı ilə seçilir. Təcrübə göstərir ki, hətta Yaponiya kimi iqtisadi və sosial cəhətdən inkişaf etmiş ölkə belə təbii hadisələr və onların nəticələrinə kifayət qədər həzırqlı deyil. Heç şübhəsiz, beynəlxalq qurumların ölkələrin qlobal iqlim dəyişiklikləri ilə mübarizəsi sahəsində fəaliyyətinin koordinasiyasının gücləndirilməsi üzrə səyləri bütün planet üçün əhəmiyyətlidir. 2015-ci ildə qlobal iqlim dəyişiklikləri üzrə Paris Sammitində qəbul edilən razılaşma planetimizdə ekoloji balansın qorunması baxımından vacibdir.

MİD-in tətbiqinin ətraf mühitin keyfiyyətinin idarə edilməsi üçün perspektivinin olmadığı radioaktiv zəhərlənmənin xüsusi halı kimi atom enerjisindən silah kimi istifadə edilməsidir. ABŞ-ın 1945-ci ildə Yaponiya şəhərləri Xirosima və Naqasakini bombalaması misalı atom bombardmanının nəticələrinin faciəli illüstrasiyasıdır. Bu üzdən də nüvə silahının sınağı və tətbiqi, savaqların başladılması ilə mübarizə bəşəriyyət qarşısında duran önəmli vəzifələrdəndir.

5.7. Niyə MİK və MİD ekoloji təhlükəsizliyi təmin edə bilmir

Təqdim olunan bilgiler göstərir ki, müasir sivilizasiyanın başlıca çağırışlarından biri də ətraf təbii mühitin dağılması və çirklənməsidir. Bu, insanların sağlamlığının pisləşməsi, təbii flora və fauna növlərinin itirilməsində, meşə ərazilərinin azalmasında, qlobal səviyyədə iqlim dəyişmələrində əksini tapır. Öz növbəsində qlobal iqlim dəyişiklikləri bir tərəfdən sunami, leysan, digər tərəfdən quraqlıq kimi halların çoxalması və güclənməsinə gətirib çıxarır. Bəllidir ki, qlobal iqlim dəyişiklikləri atmosfərə *istixana qazları* adlanan çoxlu miqdarda qazların atılması ilə bağlıdır. Həmin qazlar, əsasən,

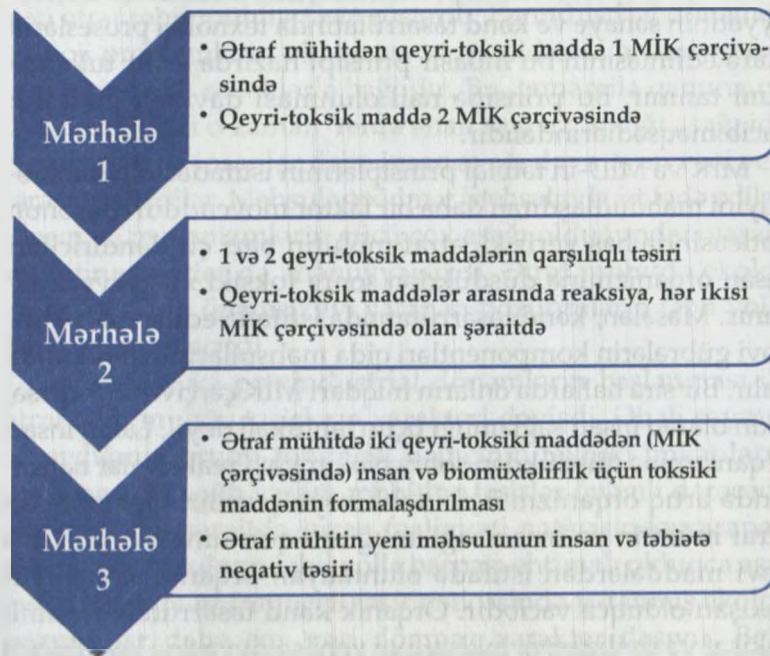

insan fəaliyyəti nəticəsində yaranır. Qazların atmosferdə toplanması Yer səthində temperaturun yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Bu isə öz növbəsində arktik buzların əriməsi, okean səviyyəsinin qalxması, Yer kürəsində bəzi zonalarının səhrləşməsi və digər arzuolunmaz nəticələri şərtləndirir. Bu prosesləri yavaşlatmaq və ya dayandırmaq üçün atmosferə istixana qazlarının atılmasını azaltmaq və durdurmaq zəruridir.

Atmosferə qazların atılması, ətraf mühitə maye və bərk tullantılar problemi təkcə qlobal iqlim dəyişiklikləri ilə bağlı aktual deyil. Təbii flora və fauna növlərinin yoxa çıxması, bunun hesabına Yerın biomüxtəlifliyinin tükənməsi, bütün bu faktorların insanların sağlamlığı və uzunömürlülüyyəinə mənfi təsiri ətraf mühitin sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və məişət tullantıları ilə çirklənməsinin nəticəsidir. Ətraf mühitin keyfiyyətinin MİK və MİD çirklənmə normalarının tətbiqi hesabına idarə olunması ekoloji gərginliyi azaltmağa xidmət edir. MİK və MİD-in köməyiylə ayrı-ayrı müəssisələrin və nəqliyyat vasitələrinin fəaliyyətinə nəzarət olunur. Bunun hesabına toksiki qazlar, bərk və maye tullantıların həcminin qaydalarla nəzərdə tutulan norma çərçivəsindən artıq olması təmin edilir.

Təəssüf ki, bu yanaşma bəzi səbəblərdən arzuolunan ekoloji təhlükəsizliyi təmin edə bilməz. MİK və MİD elə konsentrasiya (qatılıqlar) və dozalardır ki, həqiqətən də, həmin konsentrasiya və dozalarda insan və ya digər canlı varlıqlarda ciddi pozuntulara səbəb olmur. Lakin bu təhlükəsizlik yalnız çirkləndiricinin ətraf mühitdə tək halda digər çirkləndiricilərsiz olduğu şəraitdə təmin olunur. Yerdə əksərən ətraf mühitdə yalnız bir çirkləndiricinin olduğu hallara rast gəlinmir. Bir qayda olaraq, ətraf mühitdə, xüsusilə yaşayış məntəqələrində, sənaye müəssisələrində ortamda eyni zamanda çox sayda çirkləndiricilər var. Bu halda özləri toksiki olmayan bir və ya iki çirkləndiricinin reaksiyaya girərək insan

və digər canlı varlıqlar üçün təhlükəli yeni birləşmələr yaratması ehtimalı olduqca yüksəkdir (şəkil 5.15.).

Şəkil 5.15. Ətraf mühit üçün MİK çərçivəsində qeyri-toksik maddələrin toksik məhsula transformasiyası

MİK və MİD kimi normaların tətbiqi ətraf mühitin çirklənməsi baxımından önəmlidir. Bu tədbir ətraf mühitin çirklənməsinin azalmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Lakin, hətta bu halda da bu faktorun təsirindən tam müdafiə effekti əldə oluna bilməz. Çünki çoxsaylı kimyəvi çirkləndiricilər qarşılıqlı əlaqəyə girərək bir-birlərinin təsirini gücləndirə bilirlər. İki və ya daha çox faktorun qarşılıqlı əlaqəyə girərək ayrılıqda hər birinin təsirinin güclənməsi *sinergetik effekt* adlanır.

Ona görə də hazırda ətraf mühiti ümumiyyətlə çirkləndirməyən sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri, nəqliyyat vasitələrinin yaradılması prioritet sayılır. Ətraf mühitin keyfiyyətinin sənaye və kənd təsərrüfatında texnoloji proseslərin idarə edilməsinin bu müasir prinsipi hazırda «sıfır tullantı» kimi tanınır. Bu prinsipə nail olunması davamlı inkişafın vacib məqsədlərindəndir.

MİK və MİD-in tətbiqi prinsiplərinin istifadəsinin səmərəliliyini məhdudlaşdıran daha bir faktor mövcuddur. Bu, onun nəticəsində baş verir ki, ətraf mühitin bəzi çirkləndiriciləri insan orqanizminə düşdükdən sonra toksiki xüsusiyyət qazanır. Məsələn, kənd təsərrüfatında istifadə edilən bəzi kimyəvi gübrələrin komponentləri qida məhsullarının tərkibində qalır. Bir sıra hallarda onların miqdarı MİK çərçivəsindədirsə, ilkin olaraq insan sağlamlığı üçün təhlükəli deyil. Lakin insan orqanizminə düşdükdən sonra biokimyəvi reaksiyalar nəticəsində artıq orqanizm üçün təhlükəyə çevrilir. Ona görə də ətraf mühitin və insan sağlamlığının qorunması üçün kimyəvi maddələrdən istifadə olunmayan orqanik əkinçiliyin inkişafı olduqca vacibdir. Orqanik kənd təsərrüfatı davamlı inkişaf və sivilizasiya inkişafının yeni səviyyəsinə keçid üçün xarakterik sahədir.

Beləliklə, MİK və MİD-in istifadəsi prinsiplərinin tətbiqi ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması və ekoloji problemlərin azaldılması baxımından önəmlidir. Lakin problemin daha tam və səmərəli həlli sənaye, kənd təsərrüfatında fəaliyyət və nəqliyyat vasitələrinin istismarı zamanı ətraf mühitin çirklənməsinin məhdudlaşdırılması deyil, tamamilə qarşısının alınmasındadır. Problemi həll etmək cəhdləri iqtisadi və sosial inkişaf proseslərinin planlaşdırılması və idarə edilməsi gedişində həyata keçirilir.

5.8. Ətraf mühitə təsirlərin qiymətləndirilməsi

Sivilizasiya inkişafının bütün mərhələlərində insan fəaliyyəti ətraf təbii mühitə təsir göstərib. Preindustrial dövərdə ekoloji problemlərin olmaması və ya olduqca əhəmiyyətsiz olması bir sıra səbəblərlə bağlıdır. Bu, tamamilə qanunauyğundur. Çünki o zaman Yerdə əhali sayı az, sıxlığı aşağı idi. Bundan başqa insanlar daim insan ayağı dəyməyən yeni yerlərə köç edirdilər. Məhsul və xidmət istehsalında istifadə edilən maşın və mexanizmlərin gücü çox aşağı olduğundan yaşam mühitinə təsirlər də əhəmiyyətsizdi. Ətraf mühitdə ekoloji dəyişikliklərin önəmsizliyi yaranan pozuntuların təbii yolla bərpasına yol açdı.

Industrial və postindustrial dövərlərin başlanması ilə ətraf təbii mühitə təsirlərin xarakteri dəyişdi. Əhali sayının və sıxlığının artımı fonunda, həmçinin texniki imkanların çoxalması ilə bağlı yaşam mühitinə təsirlər önəmli dərəcədə güclənib. Bu şəraitdə insan fəaliyyəti nəticəsində yaranan ekoloji pozuntuların təbii yolla bərpası ehtimalı olduqca aşağıdır. Hazırda *antropogen təsir* nəticəsində yaranmış ekoloji pozuntular daha çox geri dönməz xarakter daşıyır. Belə risklərin qiymətləndirilməsi ona gətirib çıxardı ki, sənaye və aqrar müəssisələrinin yaradılması məsələlərinin həlli zamanı ehtimal olunan layihənin yalnız mümkün iqtisadi nəticələri, məsələn, hər hansı bir zavod və ya yolun, nəzərə alınmırdı. Layihənin reallaşmasının hansı ekoloji sonuqlara gətirib çıxaracağına qiymətləndirilməsi önəm daşımağa başlayıb. Təbiət və demək, insanın bu layihə üçün ödəyəcəyi qiymət qərar qəbulunda vacib faktora çevrilib.

Yeni müəssisələrin planlaşdırılması və yaradılması prosesində belə yanaşmanın ilk dəfə hüquqi norma kimi tətbiqi XX əsrin ortalarında ABŞ-da gerçəkləşdirilib. Bu qanunun qəbulunda ictimai rəy böyük rol oynayıb. Ətraf mühitin qorun-

ması fəalları hakim dairələrin ekoloji problemlərə diqqətini çəkmək məqsədilə fərqli aksiyalar keçirirdilər. Eyni zamanda sənaye, aqrar, yol, bina tikintisini maliyyələşdirən biznesin, o cümlədən bank və maliyyə institutlarının sosial məsuliyyəti artırdı.

ABŞ-da qəbul edilən bu ilk qanuna uyğun olaraq, istənilən iri və ya orta sənaye müəssisəsi və ya digər obyektin yaradılması layihəsi nəzərdən keçirilərkən, biznes planla yanaşı, «*Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi (ƏMTQ)*» adlanan sənəd də tələb olunmalıydı. Bu sənəddə planlaşdırılan fəaliyyətin ətraf təbii mühitə təsirin xarakteri və mümkün nəticələri xırdalıqlarınadək əksini tapır. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda bu sənəd bütün dünyada idarəetmə qərarlarının nəzərdən keçirilməsi və qəbulu zamanı məcburi sayılır. Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyat sahəsində bütün iri layihələr yalnız ƏMTQ dəyərləndirildikdən sonra reallaşdırıla bilər.

Təklif olunan layihənin ətraf mühitə təsirinə qiymətləndirilməsini xarakterizə edən sənədlər təkcə mütəxəssislər tərəfindən öyrənilir. İdarəetmə qərarlarının qəbuluna məsələylə bağlı ictimai rəy də böyük təsir göstərir. Bir qayda olaraq, ictimai rəy layihənin ictimaiyyət nümayəndələri ilə açıq müzakirəsi prosesində formalaşır.

Cədvəl 5.5. İqtisadi layihələrin ətraf mühitə təsirinə qiymətləndirilməsi

Mühitə təsirlərin dərəcəsi	Nəticələrin xarakteri	Nəticələrin aradan qaldırılması imkanları	Tövsiyələr
Zəif	Flora, fauna, su və havanın tərkibində və s. önəmsiz dəyişikliklər	Təbii proseslər hesabına aradan qaldırılır	İcra üçün tövsiyə olunur

Mühitə təsirlərin dərəcəsi	Nəticələrin xarakteri	Nəticələrin aradan qaldırılması imkanları	Tövsiyələr
Orta	Daha önəmli dəyişikliklər	Profilaktik və bərpa işlərinin gerçəkləşdirilməsi yolu ilə aradan qaldırılır	Neqativ təsirlərin aradan qaldırılması müddəti və şərtlərinin icrası üçün tövsiyə olunur
Güclü	Geri dönməz və çətin aradan qaldırılan ekoloji pozuntular	Önəmli və uzunmüddətli. Aradan qaldırılması mürəkkəbdir	Layihə reallaşdırıla bilməz

Cədvəl 5.5.-dən göründüyü kimi, inşası və istismarı önəmli ekoloji pozuntulara yol açan yeni müəssisələrin yaradılması üzrə layihələrin reallaşdırılmasına icazə verilmir. Bu, hətta iqtisadi cəhətdən sözügedən müəssisənin yaradılması əlverişli və gəlirli olduğu halda da baş verir. Həmin qaydalar davamlı inkişafın idarə edilməsi prosesində də məcburidir.

5.9. Ekoloji təsirlərin idarə edilməsi

Tamamilə aydındır ki, tarixən insanın iqtisadi sahədə istənilən fəaliyyəti ətraf mühitə təsirlə müşayiət olunub. Bu, sənaye və nəqliyyatdan tutmuş, kənd təsərrüfatında fəaliyyətədək istənilən işə aiddir. Yaşayış məntəqələrinin inşası və genişləndirilməsi, yol və digər kommunikasiya xətlərinin salınması da konkret regionda ekoloji şərtlərə təsirlə müşayiət olunur. Öncəki bölmələrdə təqdim olunan bilgilər deməyə əsas verir ki, yeni iqtisadi layihələrin reallaşdırılması ilə bağlı bütün hallarda ətraf mühitə mənfi təsir ehtimalı

mövcuddur. İqtisadi layihələrin nəzərdən keçirilməsi prosesində ƏMTQ-nin tərtibinin məcburiliyi ekoloji duruma neqativ təsirlərin ləğvi və ya azaldılmasına hesablanır.

Ancaq cədvəl 5.5.-dən bəlli olduğu kimi, reallaşdırılan layihələrin ekoloji baxımdan qüsurlarını tam aradan qaldırmaq mümkün olmadıqda bu təsirləri yumşaltmaq və təbiətə dəyən zərəri bərpa etmək zərurəti yaranır. Kompensasiya kimi müxtəlif təbiəti qoruma tədbirləri həyata keçirmək olar. Məsələn, əgər layihənin gerçəkləşdirilməsi nəticəsində torpaqlar çirklənib, kompensasiya olaraq həmin torpaqların təmizlənməsi və məhsuldarlığının bərpası ilə bağlı tədbirlər görülür. Bu yanaşmaya misal kimi, Azərbaycanda Abşeron yarımadasında neftlə çirklənmiş ərazilərdə aparılan işləri göstərmək olar. Görülən işlər nəticəsində Abşeronda neftlə çirklənmiş böyük sahələr neftdən təmizlənilib, onların məhsuldarlığı bərpa edilib. Hazırda həmin ərazilərdə park və bağlar salınıb. Neftdən təmizlənen torpaqların böyük hissəsi zeytun plantasiyalarına ayrılıb. Abşeronda neft məhsulları və məişət tullantıları ilə çirklənmiş Böyük Şor gölü suyunun qismən təmizlənməsi də inkişafın planlaşdırılması zamanı həm iqtisadi, həm də ekoloji prioritetləri gözə alan innovativ dövlət idarəçiliyinin bariz nümunəsidir

5.10. Sosial mühit və davamlı inkişafa təsirlərin qiymətləndirilməsi

Ətraf mühitə təsirlərin qiymətləndirilməsi (ƏMTQ) sənaye, kənd təsərrüfatı və ya inşaat sahəsində layihələrin reallaşdırılması zamanı nəzərə alınmalı ilk sənəd idi. Hüquqi baxımdan sənədin işlənilib hazırlanması zərurəti XX əsrin ortalarında özəl qanunvericilik aktları ilə əsaslandırılmışdı. Lakin XX əsrin sonlarına doğru ətraf mühitə təsirlərin qiymətləndirilməsinə tələblər artdı. Bəlli oldu ki, artıq hər hansı müəssi-

sənin yaradılması üzrə təklif olunan layihənin ekoloji təhlükəsizliyi kifayət deyil. Layihənin qiymətləndirilməsi gedişində yeni tələblər orataya çıxdı. Bu tələblər ondan ibarət idi ki, hər hansı sənaye və ya kənd təsərrüfatı müəssisəsinin yaradılması üzrə layihə ekoloji təhlükəsizliyi təmin etməklə yanaşı, həmçinin sosial inkişaf üçün də şərait yaratmalıdır. Beləliklə ƏMTQ (ətraf mühitə təsirlərin qiymətləndirilməsi) sənədi başqası – *Ətraf mühitə və sosial sahəyə təsirlərin qiymətləndirilməsi (ƏMSSTQ)* ilə əvəzləndi. Hazırda məhz bu sənəd iri və ya orta müəssisənin yaradılması üzrə layihənin müzakirəsi üçün zəruridir. Bu qayda demək olar ki, bütün dünyada işləyir.

Azərbaycan Respublikasında ƏMTQ və ƏMSSTQ-nin tərtibi təcrübəsi iqtisadiyyatın bütün sahələrində həyata keçirilir. Son on ildə ölkədə iqtisadiyyat sahəsində bütün layihələr, o cümlədən neft və qaz kəşfiyyatı, hasilatı və nəqli ilə bağlı olanlara da yalnız ƏMSSTQ-nin hazırlanması və təsdiqindən sonra icazə verilib.

Hazırda ətraf mühitin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində yeni tendensiya qeydə alınıb. Belə ki, iqtisadi layihələrin ətraf mühitin keyfiyyətinə təsirinin qiymətləndirilməsi üçün yeni yanaşma təklif olunur. Burada yeni iqtisadi layihələrin daha yüksək tələblərə cavab verməsi nəzərdə tutulur. Təklif olunur ki, yeni sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, sosial obyektlərin yaradılması üzrə layihələr ekoloji cəhətdən təhlükəsiz və ictimai faydalı olmaqla yanaşı, həmçinin gələcək nəsillərin maraqlarına cavab verməlidirlər. Bu məqsədlə sözügedən layihələrin ətraf təbii mühitə və sosial sahəyə təsirlərinin qiymətləndirilməsi əvəzinə yeni daha mükəmməl bir sənədin hazırlanması təklif olunur. Bu sənəd nəzərdə tutulan fəaliyyətin gələcək nəsillərin həyatına necə təsir göstərəcəyini xarakterizə etməlidir. Sənəd «*Davamlı inkişafa təsirin qiymətləndirilməsi*» adlanır. Hazırda bu sənədin

hazırlanması məcburi deyil və bəzi təşkilatlar tərəfindən *sosial məsuliyyətli fəaliyyət* çərçivəsində həyata keçirilir. Lakin davamlı inkişaf beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən XXI əsr və üçüncü minillik üçün prioritet kimi müəyyənləşdirildiyindən tamamilə aydındır ki, belə bir sənədin hazırlanması inkişaf proseslərinin planlaşdırılması və idarə edilməsinin hüquqi baxımdan zəruri elementi olacaq.

6. DAVAMLİ İNKİŞAF YENİ SİVİLİZASİYANIN MƏRHƏLƏSİ KİMİ

İnkişaf və onun təzahürləri. İnkişafda neqativ tendensiyalar. Gələcəksiz inkişaf. Qeyri-bərabər inkişaf. Texnoloji geriləmə ilə inkişaf. Davamlı inkişaf. Davamlı inkişafın iqtisadi, ekoloji, sosial indikatorları. Davamlı inkişaf proseslərinin planlaşdırılması və idarə edilməsi. Azərbaycan Respublikasının davamlı inkişafı. Azərbaycanın davamlı inkişafının qlobal və regional müqayisəsi.

6.1. Bölmənin məqsədi

İnkişaf termini əksər hallarda müsbət, progressiv proses kimi qəbul edilir. Lakin proses mahiyyət etibarilə bir vəziyyətdən digərinə keçidi nəzərdə tutur. Bu keçid müsbət və mənfi nəticələrə bilər. Məsələn, xəstəlik, iqtisadi böhran kimi təzahürlər də inkişaf edir və bunun nəticəsini müsbət dəyərləndirmək olmaz. İnsan cəmiyyətinin inkişafında neqativ tendensiyalar da izlənilə bilər. Bunlara inkişaf proseslərinin idarə edilməsinin insanların gələcəyini risk altında qoyan, müxtəlif ölkələrin və insanların inkişaf səviyyələrində kəskin qeyri-bərabərliyə gətirib çıxaran formaları aiddir.

Hazırkı bölmənin məqsədi inkişaf proseslərinin idarəedilməsi gedişində gələcəksiz inkişaf, qeyri-bərabər inkişaf və texnoloji geriləmə ilə inkişafı istisna edən biliklərin formalaşdırılmasıdır. Cəmiyyətin inkişafında mənfi tendensiyalara alternativ kimi bölmədə indiki və gələcək nəsillərin rifahını təmin edən davamlı inkişaf haqqında bilgilər də toplanıb. Bölmə davamlı inkişafın planlaşdırılması və idarə olunması sahəsində bilik və praktik bacarıqların formalaşdırılmasına xidmət edir.

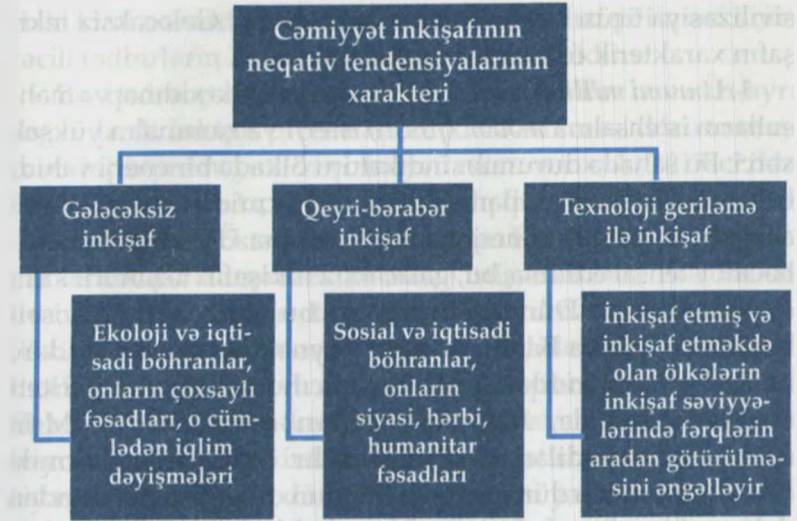
6.2. Əsas anlayış və terminlər (bax: Terminlər lüğəti)

Dövrü su təchizatı; Alıcılıq qabiliyyəti pariteti (AQP); Cini İndeksi; Palma Əmsalı; Kvintil nisbət; Donor; Resipiyent; Karbon dioksid; Rekreasıya; Meşəsizləşmə.

6.3. İnkişaf və onun təzahürləri

«İnkişaf» anlayışı və termini əksər hallarda progressiv prosesin xarakteristikası kimi istifadə edilir. Ona görə də «inkişaf etmiş ölkə» və ya «inkişaf etmiş insan» dedikdə ölkə və ya fərdin progressiv xüsusiyyətlərinin olması nəzərdə tutulur. Lakin inkişaf heç də hər zaman mükəmməllik və ya tərəqqi istiqamətində hərəkət deyil. Bir faktı xatırlamaq kifayətdir ki, xəstəlik kimi patoloji proseslər də inkişaf edə bilər. İqtisadiyyat və siyasətdə böhran proseslərinin də inkişaf etmək xüsusiyyəti var. Sunami kimi klimatik proseslərin inkişafını da tərəqqi saymaq olmaz. Başa düşülən odur ki, inkişaf müxtəlif istiqamətlərdə cərəyan edən və həm müsbət, həm də mənfi nəticələyə bilən prosesdir. Deməli, inkişaf bir vəziyyətdən digərinə keçən dinamik proses kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bu keçid hər zaman tərəqqi istiqamətində reallaşır.

Bütün inkişaf prosesləri kimi cəmiyyətin inkişafı da müxtəlif istiqamətlərdə cərəyan edə və fərqli nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bəzi hallarda uzunmüddətli perspektivlər baxımından inkişafın xüsusiyyətləri neqativ proses kimi xarakterizə olunur. Cəmiyyət inkişafının neqativ tendensiyaları haqqında informasiya şəkil 6.16.-da təqdim edilib.

Şəkil 6.16. Cəmiyyətin inkişafında neqativ tendensiyalar və onların nəticələri

Şəkil 6.16.-da dünya ölkələrinin inkişafındakı mənfi tendensiyaların başlıca istiqamətləri sıralanıb. Təqdim olunan təsnifat BMT və dünya ölkələrinin inkişaf problemləri ilə məşğul olan digər beynəlxalq qurumlar tərəfindən istifadə olunur. Ölkələr və orada məskunlaşan xalqların inkişafında qeyd edilən mənfi tendensiyalar müasir sivilizasiya üçün risk faktorudur.

6.4. Gələcəksiz inkişaf: indikatorları və idarəetmə metodları

Bu termin BMT tərəfindən insan və cəmiyyətin durumunun elə bir tipini xarakterizə etmək üçün istifadə edilir ki, bu arada inkişafın planlaşdırma və idarəetməsi, əsasən, çağdaş nəsillərin maraqlarına xidmət edir, onların tələblərinin təmin edilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman gələcək nəsillərin maraqları kifayət qədər gözə alınır. Gələcəksiz inkişaf müasir

sivilizasiya üçün ciddi təhlükə mənbəyidir. Gələcəksiz inkişafın xarakterik özəllikləri aşağıdakılardır:

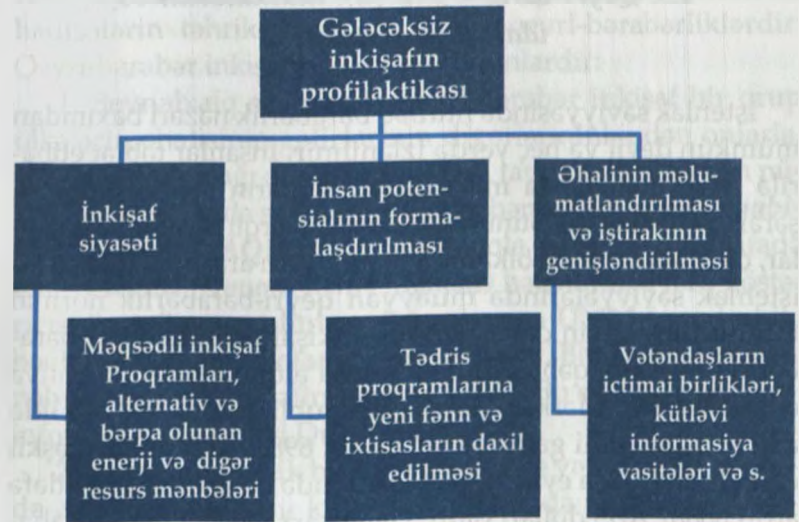
1. **Ümumi milli məhsul (ÜMM)** çərçivəsində xidmət və məhsulların istehsalına *mədən (fossil) enerji* və xammalın yüksək xərci. Bu sahədə durumun indikatoru ölkədə bir enerji vahidi hesabına istehsal edilən məhsulun həcmidir. Bu göstərici aşağıdırsa, yəni bir enerji vahidi hesabına ÜMM-in kiçik bir həcmi istehsal edilirsə, bu, gələcəksiz inkişafın təzahürü kimi dəyərləndirilir. Dünya ölkələrinin bu sahədə müqayisəli bilgilərini Dünya Bankı və digər beynəlxalq qurumlar dərc edir. Digər bir indikator ölkədə, alıcılıq qabiliyyəti pariteti nəzərə alınmaqla, 1000 ABŞ dolları dəyərində ÜMM-in istehsalına sərf edilən enerji miqdarıdır. Əgər verilən həcmdə ÜMM istehsalına dünya və ya regionun orta göstəricilərindən daha çox enerji sərf olunursa, bu, gələcəksiz inkişafın təzahürüdür. Bu prosesin idarə edilməsi gələcəksiz inkişafın qarşısının alınması üzrə xüsusi tədbirlərin görülməsini zəruri edir.

2. Ətraf mühitə qaz, maye və bərk tullantıların yüksək səviyyədə atılması. Ölkədə bu sahədə fəaliyyətin səmərəliliyi ildə adambaşına və ya istehsal olunmuş məhsul vahidinə hər hansı çirkləndirici tullantısının həcmi ilə müəyyən edilir. Belə bilgilər bütün ölkələr üzrə BMT və Dünya Bankı tərəfindən hesablanır və rəsmi hesabatlarda dərc edilir. Əgər hər hansı ölkədə adambaşına və ya ÜMM-nin vahidinə düşən tullantı həcmi dünyanın və ya regional ölkələr qrupunun orta göstəricilərindən artıqdırsa, bu, ölkənin gələcəksiz inkişaf baxımından risk zonasında olmasına işarədir və durumun yaxşılaşdırılması üçün təcili tədbirlər görülməsi zəruridir.

3. Bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi, *dövrü su təchizatı*, tullantıların utilizasiyası səviyyəsi. Bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi, *dövrü su təchizatı*, sənaye, bələdiyyə və məişət tullantılarının utilizasiyası səviyyəsinin kifayət dərəcədə olması və ya olmaması da gələcəksiz inkişaf

riski kimi nəzərdən keçirilir və durumun düzəldilməsi üçün təcili tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir.

Bu qədər çox indikatorun olması ölkələr və ayrı-ayrı regionlarda inkişaf proseslərinin idarə edilməsi durumunun monitorinqini həyata keçirməyə imkan verəcək. 2017-ci ildə BMT, Dünya Bankı, digər beynəlxalq qurumların dərc etdikləri bilgilər göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında gələcəksiz inkişaf əlamətləri tamamilə istisna olunur. Bu, ölkədə innovativ inkişaf siyasətinin gerçəkləşdirilməsinin nəticəsidir. Sözügedən siyasətin əsası ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulub və Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən yaradıcılıqla davam etdirilir. Azərbaycanda gələcəksiz inkişaf imkanının istisnasına yönəldilən siyasət həm müvafiq dövlət qurumlarının yaradılmasını, həm də insanların gələcəksiz inkişafı istisna edən idarəetmə metodları barədə biliklərinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə

Şəkil 6.17. «Gələcəksiz inkişaf»ın əngəllənməsi sahəsində siyasət: Azərbaycan Respublikasının təcrübəsi

təhsil və məlumatlandırılma səviyyəsinin yüksəldilməsini özündə ehtiva edir (şəkil 6.17).

Şəkil 6.17.-dən görüldüyü kimi, «gələcəksiz inkişaf»ın qarşısının alınmasında vətəndaşların ictimai birlikləri, qeyri-hökumət təşkilatları önəmli rol oynayır. Azərbaycan Respublikasında innovativ inkişaf istiqamətində Heydər Əliyev Fondu xüsusi fəallıq göstərir. Ölkənin birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyevanın fəaliyyəti innovativ inkişafa yönəlik milli proqramlar çərçivəsində hökumət və qeyri-hökumət təşkilatlarının səmərəli qarşılıqlı əməkdaşlığının parlaq nümunəsidir. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi, sosial və humanitar məsələlərdə beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən tanınan uğurları dövlət qurumları və vətəndaş cəmiyyətinin qarşılıqlı əməkdaşlığının uğurlu təşkilinin təsdiqidir.

6.5. Qeyri-bərabər inkişaf: indikatorlar və idarəetmə metodları

İstehlak səviyyəsində mütləq bərabərlik nəzəri baxımdan mümkün deyil və heç yerdə izlənilmir. İnsanlar təbiət etibarilə fərqli potensiala malikdirlər. Onların formalaşdıqları şərait də eyni deyil. Bunun nəticəsində fərqli ölkələr və insanlar, o cümlədən eyni ölkənin vətəndaşları arasında inkişaf və istehlak səviyyələrində müəyyən qeyri-bərabərlik normal təzahürdür. Lakin qeyri-bərabər inkişaf özündə qeyri-bərabərliyin kəskin, qəbul ediləməz forma aldığı halları da ehtiva edir. Məsələn, Mərkəzi Afrika Respublikasında 2017-ci ildə adambaşına milli gəlir həcmi yalnız 698,9 ABŞ dolları təşkil edib. İrlandiyada eyni zaman kəsiyində bu göstərici 100 dəfə artıq 68882 ABŞ dolları olub. Danimarkada 2017-ci ildə əhalinin milli gəliri 49696 ABŞ dolları təşkil edib. Bu, Afrikadakı Nigerdə vətəndaşın gəlirindən 50 dəfə çoxdur.

Bir qrup ölkələrdə əhalinin gəlirlərinin digərlərindəkindən onlarla və yüzlərlə dəfə yüksək olması ilə bağlı misallar olduqca çoxdur. Maddi təminatda fərqlər təkcə həyat keyfiyyəti deyil, həm də sonuc olaraq ömrün davamlılığına təsir göstərir. Məsələn, bəzi Afrika və Asiya ölkələrində insanların orta ömür müddəti 50–55 il, digər, əsasən, inkişaf etmiş dövlətlərdə 80 yaşdan çox, bir sıra ölkələrdə isə 84 yaşdan yuxarı təşkil edir. Bu o deməkdir ki, iqtisadiyyatda böyük uğurlara nail olunduğu, sosial proqramların reallaşdırıldığı ölkələrin sakinləri orta hesabla inkişaf etməkdə olan ölkələrin vətəndaşlarından 30 il çox yaşayırlar. Layiqli və davamlı ömür yaşamaq kimi fundamental əhəmiyyətli bir məsələdə qeyri-bərabərlik humanitar baxımdan da qəbul ediləməzdir.

Bununla bağlı olaraq, qeyri-bərabər inkişaf müasir sivilizasiya üçün real təhlükələrdən biridir. Hazırda dünyanın müxtəlif regionlarında müharibələr müşahidə olunur, terrorizm yayılıb, kütləvi kortəbii miqrasiya genişləniib. Bütün bu hadisələrin təhrikedicisi inkişafda qeyri-bərabərliklərdir. Qeyri-bərabər inkişafın əlamətləri bunlardır:

1. Beynəlxalq səviyyədə qeyri-bərabər inkişaf bir qrup ölkələrin əhalisinin gəlirlərinin digərlərininkindən onlarla, yüzlərlə dəfə aşağı olmasında əksini tapır. Belə ölkələrin nümunələri yuxarıda sadalanıb. Qeyri-bərabərlik, *alicılıq qabiliyyəti pariteti (AQP)* nəzərə alınmaqla, ABŞ dollarında ifadə edilən *ÜMM (Ümumi Milli Məhsul)* həcmindəki fərq göstəricisi ilə müəyyən olunur. Adambaşına ÜMM həcmi ilə bağlı bilgilər ardıcıl olaraq Dünya Bankı, BMT və digər beynəlxalq qurumlar tərəfindən dərc edilir. Bu sahədə ən dolğun informasiya mənbəyi Dünya Bankıdır.

2. Qeyri-bərabərlik bir ölkə daxilində vətəndaşlar arasında gəlirlərin bölgüsü kimi göstəricidə də əksini tapır. Gəlirlərin bölgüsündə önəmli dərəcədə qeyri-bərabərlik geniş yayılmış təzahürdür və müasir sivilizasiyanın ciddi çağırış

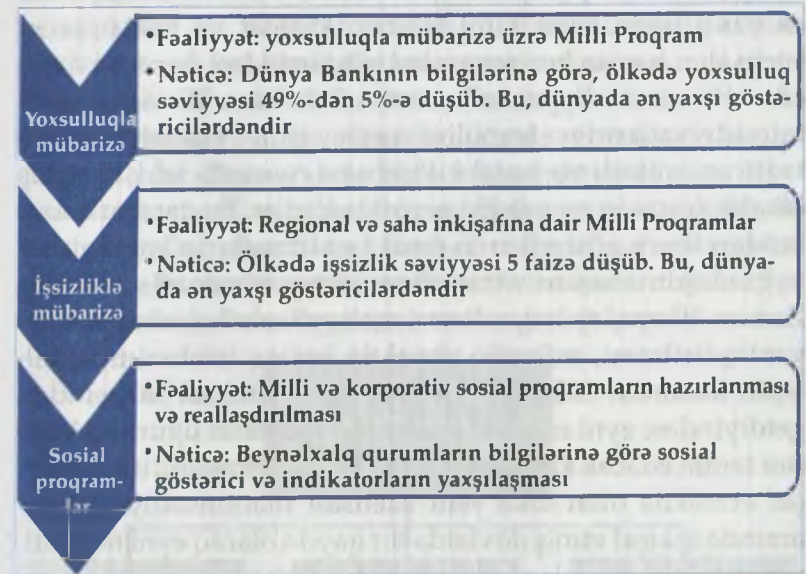
larındandır. Gələcəksiz inkişafın olduğunu birbaşa və ya dolayısı ilə müəyyən edən bəzi indikatorlar mövcuddur. Məsələn, Dünya Bankının 2017-ci ildə dərc edilən hesabatlarına görə, Ekvatorial Qvineyada adambaşına orta gəlir 40000 ABŞ dolları təşkil edir. Bu, təqribən Yaponiyadakı eyni göstəricidən 10 faiz artıqdır. Lakin BMT-nin bilgilərinə əsasən, Yaponiyada orta ömür müddəti 83 yaş, ondan daha zəngin Ekvatorial Qvineyada isə 30 il azdır. Bu fakt dolayısı ilə ondan xəbər verir ki, Ekvatorial Qvineyada yüksək gəlirlər həddən artıq qeyri-bərabər paylanır. Əks halda, bu ölkədə yüksək orta gəlirlər vətəndaşlara yüksək keyfiyyətli həyat, tibbi-sanitar xidmət və uzun ömür müddəti təmin etməliydi. Bu müşahidə olunmadığı üçün, demək olar ki, ölkədə qeyri-bərabər inkişaf var.

Yuxarıda təsvir edilən təhlil dolayısı ilə qeyri-bərabər inkişaf təzahürünü müəyyən etməyə imkan verir. Lakin əhali arasında gəlirlərin paylanması durumunu birbaşa əks etdirən indikatorlar da mövcuddur. Bu indikatorlar *Cini İndeksi, Palma Əmsalı, Kvintil nisbətdir*. Həmin indikatorlar ölkədə sosial siyasəti xarakterizə edir və qeyri-bərabər inkişaf təzahürünün varlığından və ya olmamasından xəbər verir. Qeyri-bərabər inkişafı bağlı situasiyanı qeyd edilən indikatorlar vasitəsilə təhlil edən BMT-nin bilgilərinə görə, belə neqativ inkişaf formaları, əsasən, bəzi Asiya, Afrika və Cənubi Amerika ölkələrində yayılıb. Qeyri-bərabər inkişafı mübarizə *Davamlı İnkişaf Məqsədlərində* əksini tapan mühüm vəzifələrdəndir. Bəlli olduğu kimi, bu sənəd 2015-ci ildə BMT və Dünya Sammitində qəbul edilib və bəşəriyyətin 2030-cu ilədək həll edəcəyi məsələləri nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasında qeyri-bərabər inkişaf fenomenindən danışmaq olmaz. Əksinə, BMT və Dünya Bankının məlumatlarına görə, Azərbaycan Respublikasının sosial göstəriciləri inkişaf etmiş dövlətlər səviyyəsindədir, bəzi hallarda

isə onların orta göstəricilərindən üstündür. Azərbaycan Respublikasının sosial indekslərinin «böyük yeddiliyə» daxil olan inkişaf etmiş ölkələrin göstəriciləri ilə müqayisəsi bu qənaətə gəlməyə əsas verir.

Azərbaycan öz müstəqilliyini nisbətən yeni bərpa edib. Ona görə də qısa müddətdə belə yüksək nəticənin əldə edilməsi ölkə inkişafının idarə olunması sahəsində dövlət siyasətinin uğurudur (şəkil 6.18.).

Şəkil 6.18. «Qeyri-bərabər inkişaf»ın qarşısının alınması sahəsində siyasət: Azərbaycan Respublikasının təcrübəsi

6.6. Texnoloji geriləmə ilə inkişaf: indikatorlar və mübarizə metodları

İnkişafın bu neqativ forması inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin səviyyələrindəki əhəmiyyətli iqtisadi,

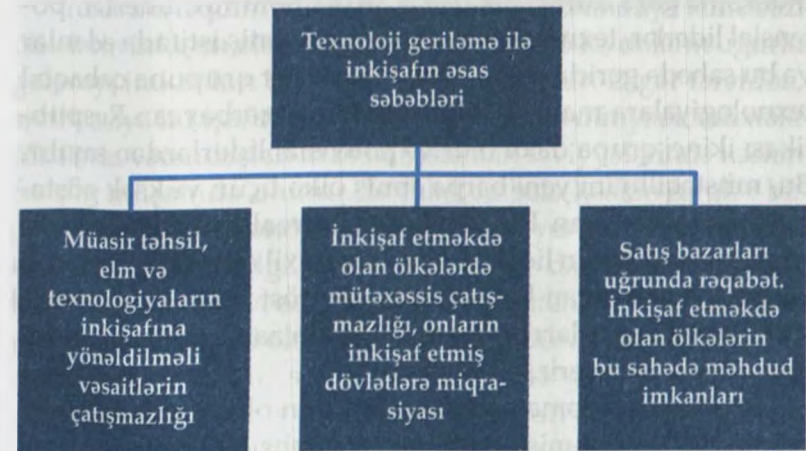

sosial fərqlərin mövcudluğunun əsas səbəblərindəndir. Texnoloji geriləmə ilə inkişaf inkişafın əvvəlki bölmələrdə nəzərdən keçirilən digər neqativ formaları kimi gələcəksiz inkişafa yol açır. Bununla bağlı texnoloji geriləmə ilə inkişaf müasir sivilizasiyanın təhdidlərindən biri kimi çıxış edir.

«Texnoloji geriləmə ilə inkişaf» termini 1996-cı ildə Azərbaycanada BMT-nin ölkədə insan inkişafı ilə bağlı milli Hesabatında təklif olunub. Bu termin inkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf etmiş ölkələrin istehsal etdikləri və dünyada ən yaxşı nümunələr kimi tanınan xidmət və məhsulların istehsalını həyata keçirməyə səy göstərdikləri durumu ifadə edir. Həmin fəaliyyət inkişaf etməkdə olan ölkələrin milli iqtisadiyyatlarının texnoloji səviyyəsini yüksəltmək və tədricən iqtisadi və sosial inkişaf səviyyəsində inkişaf etmiş ölkələrə çatmaq məqsədilə gerçəkləşdirilir. Bu qərarın qəbulundan sonra göstərilən məhsul və xidmətlərin istehsalının uyğunlaşdırılmasına və təşkilinə müəyyən zaman sərf edilir. Zaman ölkəyə layihələndirmə, maliyyə mənbələrinin müəyyənəndirilməsi, müvafiq obyektin inşası, istehsalın təşkili üçün lazımdır. Söhbət ölkə üçün yeni istehsal sahəsindən getdiyindən, eyni zamanda gələcəkdə sahənin uğurlu inkişafını təmin edəcək kadrların hazırlığı da gerçəkləşdirilir. İnkişaf etməkdə olan ölkə yeni istehsal mənimlədiyi zaman ərzində inkişaf etmiş dövlətdə bir qayda olaraq eyni təyinatlı yeni və daha müasir məhsul və xidmətlər yaradılır. Nəticədə inkişaf etməkdə olan ölkə yeni məhsulu istehsal etməyə başladığı dövəndə beynəlxalq bazarda inkişaf etmiş dövlətin istehsal etdiyi daha müasir analoji məhsul ortaya çıxır. Beləliklə, inkişaf etməkdə olan ölkənin mənimlədiyi məhsul daxili bazar üçün əhəmiyyət daşısa da, beynəlxalq bazarda zəruri yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik deyil. Göründüyü kimi, texnoloji geriləmə ilə inkişaf şəraitində inkişaf etməkdə olan ölkənin inkişaf etmiş dövlətlər səviyyəsinə çatmaq,

inkişaf səviyyələrindəki fərqləri aradan qaldırmaq və əhalini təmin etmək səyləri heç də həmişə uğurlu olmur.

Təhlil göstərir ki, texnoloji geriləmə ilə inkişafın səbəbləri müxtəlifdir (şəkil 6.19.). İlk öncə yeni texnologiyalar, material, məhsul və xidmətlərin yaradılması yalnız müasir təhsil və yüksək inkişaf etmiş elm sayəsində mümkündür. Bunun üçün elmə və təhsilə əhəmiyyətli dərəcədə investisiya qoyulmuşu zəruridir. Bir qayda olaraq, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu imkan yoxdur. Əksinə, yaranmış şəraitdə dünyada perspektivli və peşəkar insanların inkişaf etməkdə olan ölkələrdən inkişaf etmiş dövlətlərə miqrasiyası prosesi geniş miqyas alıb. Bu səbəbdən həm də inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olanlar arasında inkişaf səviyyəsində fərqlər qalmaqdadır. Yaranmış şəraitdə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə istehsal edilən məhsul və xidmətlər rəqabət qabiliyyəti və keyfiyyətinə görə inkişaf etmiş dövlətlərin məhsullarından geri qalır. Bu, xarici satış bazarının da inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün məhdudlaşmış olmasına gətirib çıxarır.

Şəkil 6.19. Texnoloji geriləmə ilə inkişaf və bu prosesə təsir edən faktorlar

Texnoloji geriləmə ilə inkişafa yol açan şəraiti xarakterizə edən durumu qiymətləndirmək üçün bir sıra indikatorlar var. Onlardan biri texnoloji nailiyyətlər indeksidir. Bu göstəricinin istifadəsi XXI əsrin əvvəllərində BMT tərəfindən təklif olunub. Bu indeks ölkənin yeni texnologiyaların hazırlanması və istifadə qabiliyyəti göstəriciləri üzrə inkişaf dərəcəsini xarakterizə edir. İndeksin hesablanması zamanı müxtəlif göstəricilərə müraciət olunur. Onların arasında ölkədəki yeni kəşflər və bu kəşflər üçün digər dövlətlərin aldığı patentlərin miqdarı kimi göstəricilər var. Texnoloji nailiyyətlər indeksinə həmçinin ölkədə məşinçayırma, təyyarə və müasir avtomobil istehsalı, farmakologiya sənayesi, kosmik sahə kimi müasir sənaye sahələrinin olması və digər iqtisadi göstəricilər təsir edir. Texnoloji nailiyyətlər indeksinin hesablanması zamanı vacib göstəricilərdən biri təbii, texniki, mühəndis və kənd təsərrüfatı elmlərini öyrənən tələbələrin payıdır. Bu, texnoloji nailiyyətlər indeksini yüksəltmək yollarından biri sayılır.

Beynəlxalq təsnifata uyğun olaraq, texnoloji nailiyyətlər indeksinə görə dünya ölkələri 4 qrupa bölünür: liderlər, potensial liderlər, texnoloji nailiyyətlərdən geniş istifadə edənlər və bu sahədə geridə qalan ölkələr. Liderlər qrupuna qabaqcıl texnologiyalara malik 17 ölkə daxildir. Azərbaycan Respublikası ikinci qrupa daxil olur və potensial liderlərdən sayılır. Bu, müstəqilliyini yeni bərpa etmiş ölkə üçün yüksək göstəricidir. Azərbaycan Respublikasında reallaşdırılan inkişaf strategiyası ölkənin liderlər qrupuna daxil olması üçün şərait yaradır. Azərbaycan Respublikasının göstərilən istiqamətdə son illərdəki uğurları bu məqsədə yaxın zamanda nail olacağımızdan xəbər verir.

Texnoloji geriləmə ilə inkişaf riskinin olduğunu təsdiqləyən indikatorlara misal kimi ölkənin təhsil, elm və texnologiyalara ayırdığı ÜDM payını göstərmək olar. İqtisadiyyatın müasir istiqamətləri üçün kadrların mövcudluğu və ya əksinə

yetərsizliyi və onların hazırlanması siyasəti də texnoloji geriləmə inkişaf ehtimalını, yaxud belə bir riskin olmamasını müəyyənləşdirən indikator kimi çıxış edir.

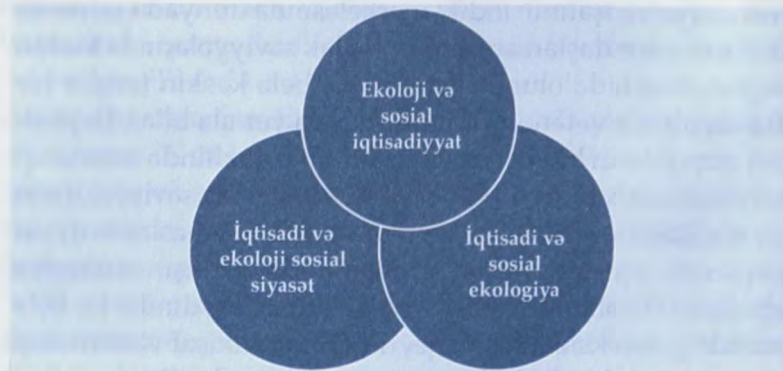
Texnoloji geriləmə ilə inkişaf inkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi və sosial göstəricilərindəki kəskin fərqlərin başlıca səbəblərindəndir. İnkişaf səviyyəsindəki fərqlər müasir sivilizasiya üçün risk qismində çıxış edir. Texnoloji geriləmə ilə inkişaf riskinin azaldılması elm və texnologiyaların inkişafı üzrə proqramların qəbulu və reallaşdırılmasını nəzərdə tutur. İnformasiya və texnologiyalar mübadiləsi texnoloji geriləmə ilə inkişaf perspektivini istisna edən səmərəli yollardan biridir. İnformasiya və texnologiyaların ötürülməsi BMT və Dünya Sammiti tərəfindən 2015–2030-cu illər üçün təsdiqlənmiş 17 Davamlı İnkişaf Məqsədindəndir.

6.7. Davamlı inkişaf: əsas xüsusiyyətlər

Yuxarıda təqdim edilən materiallardan görüldüyü kimi, bəzi ölkələrin inkişafı elə forma və istiqamət alıb ki, onların uğurlu gələcəyi imkanları bir qədər şübhə doğurur. Digər tərəfdən, sivilizasiya inkişafının indiki mərhələsində dünyada müxtəlif ölkələrin vətəndaşları arasında istehlak səviyyələrində kəskin fərqlər müşahidə olunur. İstehlakda belə kəskin fərqlər bir ölkə daxilində vətəndaşlar arasında da yer ala bilər. Beynəlxalq qurumların bilgilərinə görə, bir ölkə daxilində vətəndaşların rifahının təmin edilmə dərəcəsi və istehlak səviyyələrinin yüz dəfələrlə fərqli olması da mümkündür. Müasir cəmiyyət qarşısında iqtisadi, sosial problemlərlə yanaşı, ekologiya sahəsində də əhəmiyyətli vəzifələr durur. Aydın ki, belə şəraitdə gələcəksiz inkişaf, qeyri-bərabər inkişaf və texnoloji geriləmə ilə inkişaf kimi neqativ tendensiyaları istisna edən alternativ inkişaf yollarının araşdırılması zərurəti yaranıb.

Bununla bağlı XX əsrin son onilliklərində insanlığı sivilizasiya üçün risk mənbəyi sayılan bütün neqativ inkişaf formalarından qurtarmağa yönəlik yeni ideyalar meydana gəldi. Yeni inkişaf yollarının axtarışı zərurəti ilə bağlı ideyalar bir tərəfdən Yer kürəsi əhalisinin artımı və müasir dünyada adambaşına istehlakın dəfələrlə çoxalması kimi faktorlarla qidalanırdı. Digər tərəfdən isə təbii resursların tükənməsi və ətraf mühitin çirklənməsi müşahidə olunurdu. Bu proseslər müasir sivilizasiya üçün təhlükə kimi qəbul edilirdi və milli və qlobal inkişaf proseslərinin idarə olunmasında yeni tendensiyaların axtarışını şərtləndirirdi.

Cəmiyyət inkişafında neqativ tendensiyalara alternativ kimi davamlı inkişaf konsepsiyası təklif olundu. Davamlı inkişafın onlarla tərifləri var. Lakin davamlı inkişafın əsas tərifləri və mahiyyəti dəyişməz olaraq qalıb. Davamlı inkişaf elə inkişaf formasıdır ki, o, indiki nəsillərə tələbatlarını gələcək nəsillərin maraqlarına zərər vurmadan təmin etmək imkanı qazandırır. Davamlı inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq, bu vəzifənin həlli eyni zamanda iqtisadi, ekoloji və sosial siyasət məsələlərini nəzərə alan planlaşdırma və idarəetmədən keçir (şəkil 6.20.).

Şəkil 6.20. Davamlı inkişaf iqtisadi, ekoloji və sosial siyasətin balansını kimi

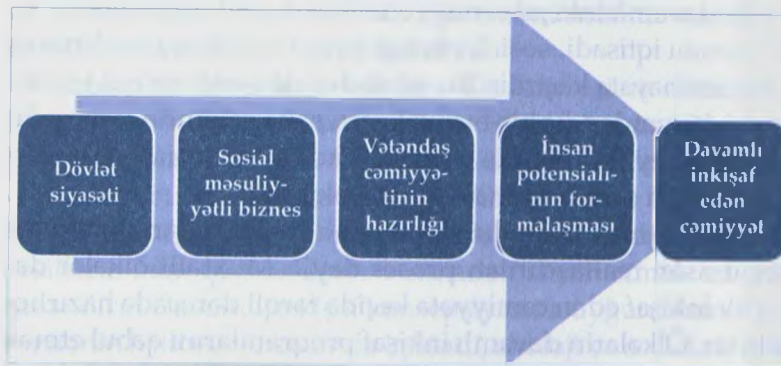
Davamlı inkişafın baza tərifləri ilk dəfə 1987-ci ildə BMT-nin tapşırığı ilə yaradılmış xüsusi komissiyasının hazırladığı «Bizim ümumi gələcəyimiz» adlı hesabatda işıq üzünə gəlib. Komissiyanın rəhbəri dünyada tanınan siyasi və ictimai xadim, Norveçin keçmiş baş naziri Q.Bruntlann idi. Bu üzdən də sənədi bəzən Bruntlann hesabatı kimi də təqdim edirlər. Davamlı inkişafın başlıca ideyası ondan ibarətdir ki, cəmiyyətin idarə edilməsi proseslərinə belə yanaşma zamanı həm indiki, həm də gələcək nəsillərin maraqları qorunmuş olur. Başqa sözlə, davamlı inkişaf cəmiyyətin elə idarəetmə üsuludur ki, bu zaman iqtisadi, sosial, ekoloji siyasət ciddi razılaşdırılmış formada həyata keçirilir. Bu səbəbdən davamlı inkişaf tez-tez qrafik baxımdan üç bir-birinə keçən sahə şəklində təsvir edilir. Onlar eyni dərəcədə iqtisadi, ekoloji və sosial maraqları nəzərə alan şəraiti formalaşdırır (şəkil 6.20.).

Qeyd etmək lazımdır ki, davamlı inkişaf edən cəmiyyətə keçid asan reallaşdırılan proses deyil. Müxtəlif ölkələr davamlı inkişaf edən cəmiyyətə keçidə fərqli dərəcədə hazırlıqlıdır. Ölkələrin davamlı inkişaf proqramlarını qəbul etmək və reallaşdırmağa hazırlıqları da fərqlidir. Məsələn, inkişaf etməkdə olan ölkələr inkişaf etmiş dövlətlərin səviyyəsinə çatmağı hədəfləyirlər. Bunun üçün onlar iqtisadiyyatlarını intensiv inkişaf etdirməyi planlaşdırırlar. Bu isə öz növbəsində təbii resurslardan, o cümlədən bərpa olunmayan enerji və xammal mənbələrindən fəal istifadə deməkdir. Digər tərəfdən, inkişaf etməkdə olan ölkələrin ətraf təbii mühitə neqativ təsir göstərməyən müasir sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının təşkili üçün texnoloji və maliyyə imkanları olduqca məhduddur. Bunun nəticəsində inkişaf etməkdə olan ölkə iqtisadiyyatlarının intensiv artımı eyni zamanda həmin dövrlərdə istehsal proseslərinin modernləşməsinə tələb edir. 2015-ci ilin sonunda baş tutan İqlim dəyişiklikləri üzrə Paris Sammitinin qərarlarında inkişaf etmiş ölkələrin inkişaf

etməkdə olan dövlətlərə yeni texnologiyalar ötürməsi və həmin innovativ texnologiyaların reallaşdırılması üçün maliyyə yardımını göstərməsi şərti yer alıb. Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etməkdə olan, həmçinin keçid iqtisadiyyatı ölkələrinə informasiya və texnologiyaların ötürülməsi 2015–2030-cu illər üçün BMT və Dünya Sammitinin qəbul etdiyi Davamlı İnkişaf Məqsədlərində həlli nəzərdə tutulan məsələlərdəndir.

Davamlı inkişaf edən cəmiyyətə keçid bir sıra şərtlərin ödənməsini nəzərdə tutur (şəkil 6.21.).

Şəkil 6.21. Davamlı inkişaf edən cəmiyyətin formalaşmasına təsir göstərən faktorlar

Şəkil 6.21.-dəki sxemdən göründüyü kimi, davamlı inkişaf edən cəmiyyətin formalaşdırılmasının uğuru bir neçə faktordan asılıdır. İlk növbədə, inkişafın davamlı və nəticə etibarilə uğurlu olması üçün müvafiq dövlət siyasətinin reallaşdırılması zəruridir. Dövlət siyasəti olmadan davamlı inkişafda uğurlara imza atmaq və sivilizasiyanın yeni səviyyəsinə keçid mümkün deyil. Bu dövlət siyasətinin vacib elementi davamlı inkişaf cəmiyyətinin önəmli iştirakçısı olan sosial məsuliyyətli biznesə dövlət dəstəyidir. Digər önəmli faktor inkişaf prosesində davamlılığın formalaşdırılmasında vətəndaş cəmiyyətinin roludur. Bu zaman vətəndaş cəmiyyəti idarəetmədə,

sonuncunun davamlı inkişaf rəlslərinə köçürülməsi üçün, zəruri dəyişikliklərin sifarişçisi kimi çıxış edə bilər.

Müxtəlif ictimai birliklərin, o cümlədən ekoloji hərəkatların çoxsaylı aksiyaları hamımıza məlumdur. Onlar, heç sözsüz, həm milli, həm də global səviyyədə müvafiq siyasətin formalaşdırılmasına təsir göstərir. Digər tərəfdən, vətəndaş cəmiyyətinin rolu həmçinin insanları davamlı inkişaf edən cəmiyyət şəraitində davranış normaları və istehlak xarakteri barədə bilgiləndirməkdən, bu normaların yerinə yetirilməsinə nəzarət etməkdən ibarətdir. Nəhayət, davamlı inkişafa keçid məsələlərinin həlli ixtisasından, peşə istiqamətindən asılı olmayaraq, davamlı inkişaf sahəsində biliklərlə silahlanmış müvafiq kadrlar olmadan mümkün deyil.

Beləliklə, davamlı inkişaf edən cəmiyyət üçün insan potensialının formalaşdırılması həm müvafiq kadrların hazırlanmasını, həm də əhalinin davamlı inkişafın vəzifə və metodları barədə məlumatlandırılması səviyyəsinin yüksəldilməsini tələb edir. Sonuncu vətəndaşların davamlı inkişaf edən cəmiyyətin qurulmasında iştiraka, düşünülmüş və məsuliyyətli münasibətinin formalaşdırılmasına yol açır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası ölkənin davamlı inkişafına yönəlik ardıcıl siyasət həyata keçirir. Bu, onun hesabına başa gəlir ki, davamlı inkişaf edən cəmiyyətə transformasiya kompleks şəkildə, hökumət, qeyri-hökumət təşkilatları, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyətinin də iştirakı ilə milli siyasət əsasında gerçəkləşdirilir. Bu məsələlər hazırkı dərslinin xüsusi bölməsində öyrənilir.

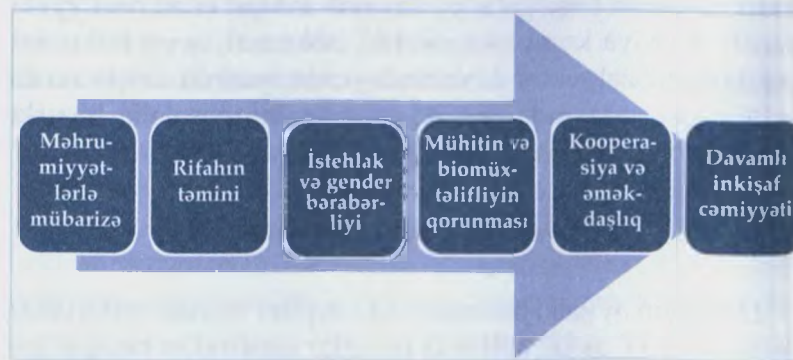
6.8. Davamlı inkişaf məqsədləri

Dərslinin əvvəlki bölmələrində təqdim olunan materiallar təsdiqləyir ki, əksər hallarda insanlar tərəfindən tərəqqi anlayışı ilə assosiasiya edilən inkişaf heç də hər zaman müsbət

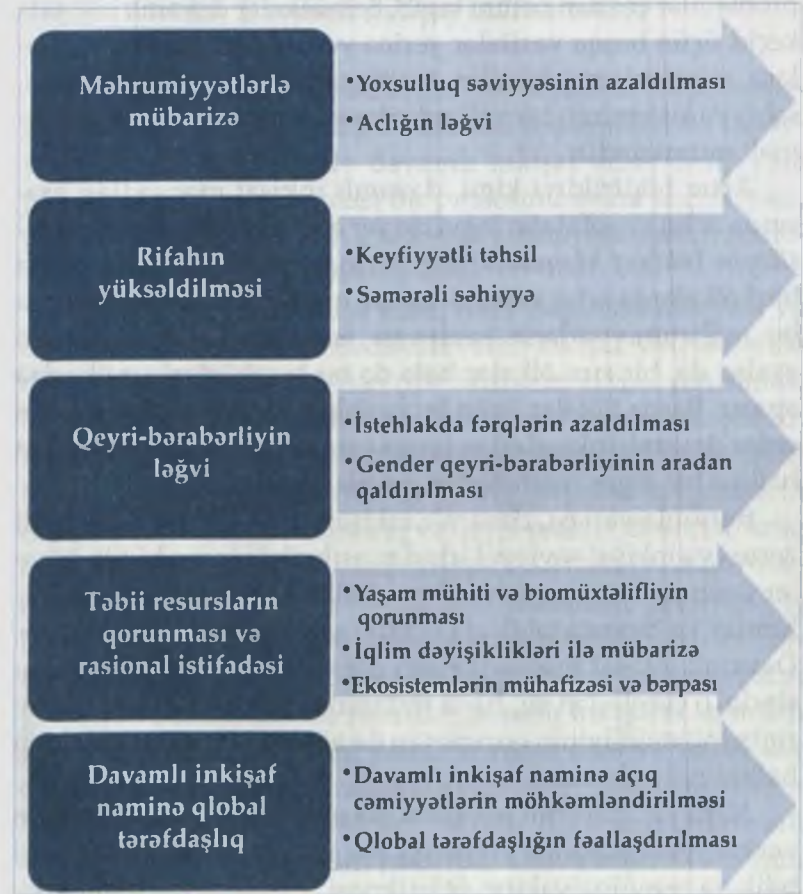
sonuclara yol açmır. Müasir elmə «gələcəksiz inkişaf», «qeyri-bərabər inkişaf» və «texnoloji geriləmə ilə inkişaf» anlayışları da məlumdur. Aydın ki, belə təzahürlərlə mübarizə inkişaf proseslərinin planlaşdırılması və idarə olunmasının vacib elementidir. Müasir sivilizasiyanın özünün mövcudluğunu risk altında qoyan neqativ tendensiyalara alternativ kimi XX əsrin sonlarında iqtisadi, sosial və mədəni inkişafın yeni yolu təklif edilib və «davamlı inkişaf» adı alıb.

Ölkələr davamlı inkişaf edən cəmiyyətə keçidə müxtəlif səviyyədə hazırlıqlıdır. Bu keçidin tam və mövcud resursların səmərəli istifadəsi ilə reallaşdırılması üçün qlobal səviyyədə özəl forumlar keçirilib. Davamlı inkişaf sahəsində vəzifələr BMT Baş Assambleyasının 70-ci Yubiley Sessiyası və davamlı inkişaf üzrə Dünya Sammitinin gündəliklərində başlıca yer tutub. Hər iki tədbir 2015-ci ilin sentyabrında Nyu-Yorkda keçirilib. 193 ölkə liderinin qatıldığı toplantıların yekunlarına əsasən, xüsusi sənəd qəbul edilib. Bu sənəd «Bizim dünyanın dəyişdirilməsi: 2030-cu ilədək davamlı inkişaf gündəmi» adlandırılıb. Qısa şəkildə həmin sənəd «Davamlı inkişaf məqsədləri» kimi tanınır. Sənəddə 2030-cu ilədək dəf edilməsi nəzərdə tutulan 17 hədəf və 200-dən çox vəzifə yer alıb. Göstərilən məqsədlər xarakter etibarilə bir neçə qrupda ümumiləşdirilə bilər (şəkil 6.22.).

Şəkil 6.22. Davamlı inkişaf sahəsində əsas məqsədlər qrupları

Şəkil 6.22.-də davamlı inkişafın 17 məqsədi ölkələr və bütövlükdə bəşəriyyət qarşısında duran xarakter etibarilə fərqli vəzifələri əks etdirən qruplarda cəmlənib. Bu qruplaşdırmanın məqsədi ondan ibarətdir ki, müxtəlif ölkələrə davamlı inkişaf məqsədlərinə çatmaq üçün oxşar fəaliyyət tələb olunmur (şəkil 6.23.).

Şəkil 6.23. Davamlı inkişaf sahəsində məqsədlər və başlıca vəzifələr

Davamlı inkişaf məqsədlərinin yerinə yetirilməsi üçün hər bir ölkə qarşısında onun inkişaf spesifikasiyasını nəzərə alan konkret vəzifələr dayanır. Bu, tamamilə başadüşülüdür. Belə ki, bəzi ölkələr davamlı inkişaf edən cəmiyyətə yaxınlaşmaq üçün məhrumiyyətlərlə bağlı məsələləri həll etməli, yəni aclıq və yoxsulluğa qalib gəlməlidirlər. Digər ölkələrdə isə bu problemlər çoxdan həllini tapıb. Belə ölkələr davamlı inkişafa keçid üçün başqa vəzifələr yerinə yetirməlidirlər. Bu vəzifələrə misal olaraq təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, səhiyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi kimi məsələləri göstərmək mümkündür.

Artıq bildirildiyi kimi, davamlı inkişaf məqsədləri arasında aclıq və səfalətin ləğvi də yer alıb. Əvvəlki illərdə *Milli inkişaf Məqsədlərinin* yerinə yetirilməsi nəticəsində bəzi ölkələrdə aclıq və səfalətə tam qalib gəlinə, digərlərində bu məhrumiyyətlərin səviyyəsi nəzərəcarpacaq dərəcədə azalsa da, bir sıra ölkələr hələ də bu təzahürlərlə mübarizə aparır. Başqa ölkələr üçün bu problem aktual olmadığından onlar davamlı inkişaf edən cəmiyyətə keçidlə bağlı vəzifələrin həllinə bir digər mərhələdən qoşula bilirlər.

Bununla yanaşı, davamlı inkişafa nail olmaq üçün həlli zəruri və inkişaf səviyyələrindən asılı olmayaraq bütün ölkələr üçün eyni dərəcədə vacib vəzifələr də var. Bu, yaşam mühitinin və biomüxtəlifliyin qorunması ilə bağlı vəzifələrdir. Davamlı inkişaf məqsədlərinin dəf edilməsi ekologiya sahəsində, o cümlədən su, hava mühitinin, flora və fauna növlərinin müxtəlifliyinin qorunması ilə əlaqəli bir çox məsələlərin həllini nəzərdə tutur.

Nəhayət, davamlı inkişafın elə məqsədləri var ki, onların yerinə yetirilməsində bütün ölkələr iştirak etməlidir. Bu, yeni bilik və texnologiyaların ötürülməsi, başqa dövlətlərdə inkişaf proseslərinin dəstəklənməsi ilə bağlı məqsədlərdir. Lakin bu prosesdə müxtəlif ölkələrin rolu eyni deyil. Bəzi, məsələn,

inkişaf etmiş ölkələr bu prosesə *donor*, digərləri, əsasən, inkişaf etməkdə olan dövlətlər *resipiyyət* kimi qatılır. Belə kooperasiya davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq və 2030-cu ilədək planlaşdırılan vəzifələrin yerinə yetirilməsi baxımından olduqca önəmlidir.

6.9. Davamlı inkişaf indikatorları

Davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olunması bu proseslərin planlaşdırılması və idarə edilməsi səmərəliliyi ilə müəyyənən. Öz növbəsində davamlı inkişaf edən cəmiyyətə proseslərin idarə olunması bu prosesin həyata keçirilməsi, planlaşdırılan tədbirlərin icra keyfiyyətinin səmərəli monitorinqinin aparılmasını nəzərdə tutur.

Daha əvvəl bildirildiyi kimi, BMT Baş Assambleyası və Dünya Sammiti 2030-cu ilədək Davamlı İnkişaf Məqsədlərinə nail olunması üçün 200-dən çox vəzifənin yerinə yetirilməsi barədə qərar qəbul ediblər və bu vəzifələrin sayı artmaqdadır. Bütün bu vəzifələr 17 təsdiqlənmiş məqsədin tərkib elementləridir. İstisnasız bütün ölkələr üçün göstərilən məqsədlərin monitorinqi məqsədə müvafiq və qeyri-realdır. Birincisi, artıq qeyd olunduğu kimi, davamlı inkişaf edən cəmiyyət qurmaq istəyən müxtəlif ölkələrdə müxtəlif məsələlər prioritet ola bilər. Məsələn, bir qrup ölkələrdə aclığın tamamilə ləğvi zəruridir. Bu arada digər ölkələrdə bu problem, ümumiyyətlə, yoxdur. Bu səbəbdən də hazırda davamlı inkişafın istənilən göstəricisinin monitorinqi yalnız konkret ölkə və ya ölkələr qrupu üçün durumu xarakterizə edə bilər. Məsələn, aclığın ləğvi bu təzahürün mövcud olduğu ölkə üçün davamlı inkişafın indikatoru sayılır. Lakin davamlı inkişaf siyasətinin reallaşdırılması sahəsində uğurlarla bağlı başqa ölkələrlə bu indikatora dayanaraq müqayisələr aparmaq mümkün deyil. Çünki həmin ölkələrdə bu problem yoxdur.

Ona görə də hazırda müxtəlif ölkələrin davamlı inkişaf keçidə hazırlığını qiymətləndirməyə imkan verən daha universal göstəricilərin axtarışına ehtiyac var. Belə göstəricilər, məsələn, enerji sərfi səmərəliliyi, qoruqların, milli park və digər qorunan ərazilərin sahələrinin dəyişmə dinamikası, sənaye, kənd təsərrüfatı və məişət tullantılarının təkrar istifadəsi və emalı və digərləridir.

6.10. Enerji sərfi səmərəliliyi davamlı inkişafın göstəricisi kimi

Davamlı inkişafın effektiv göstəricilərindən biri müxtəlif ölkələrdə **ÜDM (Ümumi Daxili Məhsul)** istehsalına sərf olunan enerjinin miqdarıdır. Bu proseslərin monitorinqini aparan beynəlxalq qurumlar müqayisələr aparmaq üçün, **AQP (alıcılıq qabiliyyəti pariteti)** nəzərə alınmaqla, 1000 ABŞ dolları dəyərində məhsul və xidmətlərin istehsalına sərf olunan enerji miqdarı göstəricisindən istifadə edirlər. Davamlı inkişaf

Külək enerjisi

indikatorlarından biri kimi bu göstəricinin istifadəsi perspektivi aşağıdakı faktorlarla müəyyən olunur:

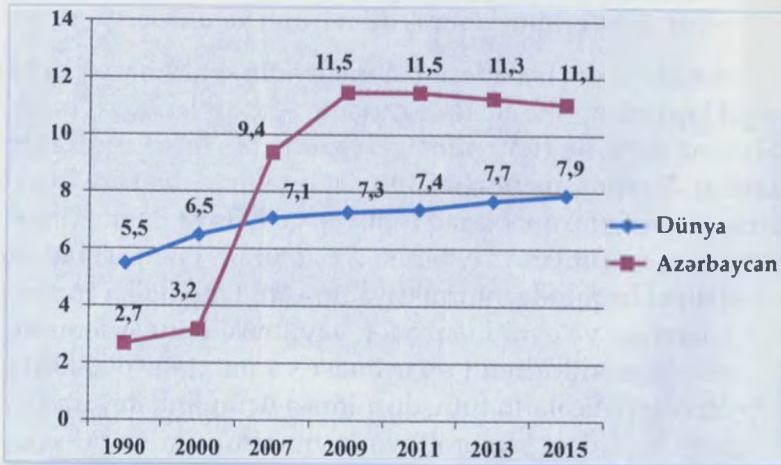
- Oxşar iqtisadi nəticənin əldə edilməsi üçün (bu nümunədə 1000 ABŞ dolları dəyərində məhsul və xidmətlərin istehsalı) daha az enerji sərfi iqtisadi baxımdan əlverişlidir və davamlı inkişaf vəzifələrinə müvafiqdir. Həqiqətən də, az enerji sərfi məhsulun maya dəyərini də aşağı salır.
- Analoji ÜDM həcmində (bu nümunədə 1000 ABŞ dolları) istehsalı üçün daha az enerji, xüsusilə də **fossil (mədən) enerji** sərfi enerji resurslarının səmərəli istifadəsi deməkdir. Təbii resursların qənaətlə istifadəsi və gələcək nəsillər üçün qorunub saxlanması davamlı inkişafın mühüm vəzifələrindəndir.
- Analoji ÜDM həcmində (bu nümunədə 1000 ABŞ dolları) alınması üçün az enerji sərfi qlobal iqlim dəyişikliklərinə təsir göstərən atmosfərə istixana qazlarının daha az atılması deməkdir. Bu da özlüyündə davamlı inkişaf naminə resursların optimal idarə edilməsinin xarakteristikasıdır.

Beləliklə, enerji istifadəsi səmərəliliyinin artırılması ölkədə gerçəkləşdirilən inkişaf strategiyasının davamlı inkişaf məqsədlərinə uyğunluğunu nümayiş etdirən universal indikator ola bilər. Bu yanaşmanın üstünlüyü ondadır ki, bu barədə informasiya müntəzəm olaraq toplanır və Dünya Bankı, digər beynəlxalq qurumların saytlarına dərc olunur. Enerji istifadəsi səmərəliliyi haqqında informasiyanın vahid metodika əsasında toplanması və eyni mənbədən yayılması faktı sistemətik beynəlxalq monitorinqin aparılması və müxtəlif ölkələrdə əldə olunan nəticələrin tutuşdurulması üçün imkan yaradır.

Enerji istifadəsi səmərəliliyinin monitorinqi və bu prosesin davamlı inkişaf məqsədlərinə uyğunluğunun qiymətləndirilməsi başqa üsulla da gerçəkləşdirilə bilər. Bu halda

müxtəlif ölkələrdə bir vahid enerjinin istifadəsi nəticəsində istehsal olunmuş məhsul və xidmətlərin (ÜDM), alıcılıq qabiliyyəti pariteti nəzərə alınmaqla, ABŞ dollarında dəyəri müəyyənləşdirilir. İndikatorun əhəmiyyəti və istifadəsi səmərəliliyi 1000 ABŞ dolları dəyərində ÜDM istehsalına enerji sərfi ilə eynidir. Hesablamalarda bir vahid enerjinin ekvivalenti kimi onun bir kiloqram neftdəki (neftin bir barrelində təxminən 136 kq neft var) miqdarı götürülür. Enerji müxtəlif mənbələrdən alınır: istilik, su və atom stansiyalarında, günəş, külək və digər bərpa olunan mənbələr hesabına istehsal olunur. Lakin mənbəyindən asılı olmayaraq, enerji vahidi kimi onun bir kiloqram neftdəki miqdarı götürülür. Enerji vahidi kimi onun bir kiloqram neftdəki miqdarının götürülməsi onunla bağlıdır ki, müəyyən zaman kəsiyində bütün dünyada neftin qiyməti eynidir. Bu, müxtəlif ölkələrin enerji istifadəsi səmərəliliyinin idarə edilməsi və həmin texnologiyaların davamlı inkişaf məqsədlərinə uyğunlaşdırılması üzrə fəaliyyətini müqayisə etmək üçün şərait yaradır.

Şəkil 6.24. Alıcılıq qabiliyyəti pariteti nəzərə alınmaqla, bir vahid enerji sərfi hesabına başa gələn ÜDM-in ABŞ dollarında ifadə edilmiş həcmi

Qeyd etmək lazımdır ki, son illər dünyada enerji sərfi səmərəliliyi xeyli artıb ki, bu da davamlı inkişaf məqsəd və vəzifələrinə cavab verir (şəkil 6.24.).

Şəkil 6.24.-də təqdim olunan bilgilər ondan xəbər verir ki, ÜDM istehsalı üçün enerji sərfi səmərəliliyi dünyada orta hesabla artır. 1990-cı ildən 2015-ci ilədək olan dövərdə enerji sərfi səmərəliliyi dünyada 1,4 dəfədən çox yüksəlib. Bu proses Azərbaycan Respublikasında da izlənilir. Şəkil 6.24.-dən görüldüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında enerji istifadəsi səmərəliliyinin artım tempi dünyanın orta göstəricisindən yüksəkdir. 2000-ci ildə Azərbaycanda bir vahid enerji hesabına dünyanın orta göstəricisindən iki dəfə az məhsul və xidmət istehsal edilirdi. Bu isə o deməkdir ki, müstəqilliyinin bərpasının ilk illərində ölkə davamlı inkişaf proseslərinin səmərəli idarə olunmasını xarakterizə edən orta dünya indikatorlarından əhəmiyyətli dərəcədə geridə idi. 2007-ci ildən başlayaraq durum dəyişdi və Azərbaycanda enerji istifadəsi səmərəliliyi dünyanın orta göstəricisini keçdi. Hazırda Dünya Bankının 2017-ci il üçün bilgilərinə görə, ölkəmizdə enerji sərfi səmərəliliyi dünyanın orta göstəricisindən 30 faiz yüksəkdir. Bu, resursların istifadəsi və davamlı inkişaf cəmiyyətinə keçidin rəşional idarə olunmasına yönəlik məqsədyönlü milli siyasətdən xəbər verir. Beləliklə, aydındır ki, ÜDM istehsalı üçün enerji istifadəsi səmərəliliyi göstəriciləri davamlı inkişaf cəmiyyətinə keçidə hazırlığın dərəcəsini xarakterizə edən indikator qismində çıxış edə bilər.

6.11. Atmosferə tullantılar davamlı inkişafın göstəricisi kimi

Bəllidir ki, müasir sivilizasiyanın aktual problemlərindən biri ətraf mühitin çirklənməsi və təbii ehtiyatların tükənməsidir. Bu prosesin neqativ nəticələri qlobal və lokal səviyyələrdə

üzə çıxır. Planetimizdə qlobal ekoloji problemlər arasında iqlim dəyişiklikləri mühüm yer tutur. Qlobal iqlim dəyişiklikləri müasir sivilizasiyanın yeni çağırışlarındanır. 2015-ci ilin sonunda baş tutan iqlim dəyişiklikləri üzrə Paris Sammiti bəşəriyyət üçün bu problemin aktuallığını bir daha qabardıb.

Atmosferə istixana qazlarının atılmasının azalması iqlim dəyişiklikləri proseslərinin qarşısının alınması və ya yavaşlamasına yol açan mühüm faktor kimi nəzərdən keçirilir. Ona görə də qlobal iqlim dəyişikliklərinə səbəb olan qazların atmosfərə atılmasının idarə edilməsi prosesinin monitorinqi davamlı inkişaf cəmiyyətinə keçidin indikatorlarındanır. İndikatorun rəqəmlə ifadəsi müxtəlif ölkələrdə adambaşına atmosfərə atılan karbon dioksid qazının tonlarla ölçülən miqdarıdır. Müxtəlif ölkələr üçün bu rəqəmlər fərqlidir. Bu, təkcə tullantıların real həcmi ilə deyil, eyni zamanda həmin ölkənin əhalisinin sayı ilə bağlıdır. Məsələn, Qətər adambaşına karbon dioksidin atmosfərə tullanması həcminin yüksək olduğu və ildə 43,0 ton təşkil etdiyi ölkələrdəndir. Lakin Qətər əhalisinin sayı çox deyil və 2,6 milyon nəfər təşkil edir ki, onlardan yalnız 315 minə yaxını bu ölkənin vətəndaşlarıdır. Bu ölkədə yaşayan qalan əhali, təqribən 2,3 milyona yaxın insan Qətərdə işləyən əcnəbilərdir. Deməli, Qətər atmosfərə ildə təqribən 124 milyon ton karbon dioksid atır. Qətərlə müqayisədə Çin Xalq Respublikasında adambaşına karbon dioksid qazı tullantıları daha azdır və 6,7 ton təşkil edir. Lakin bu ölkənin əhalisinin təqribən 1,5 milyard nəfər olduğunu nəzərə alsaq, atmosfərə atılan karbon dioksid qazının miqdarı cəmdə çox yüksəkdir və ildə 100 milyard tona çatır. XXI əsrin ikinci onilliyində atmosfərə daha çox karbon dioksid qazını Çin və ABŞ atıb.

BMT-nin bilgilərinə görə, Azərbaycan Respublikasında atmosfərə adambaşına ildə 3,6 ton karbon dioksid qazı tullanıb. Bu, Azərbaycanın beynəlxalq təsnifata görə daxil olduğu

yüksək insan inkişafı səviyyəsinə malik ölkələr qrupundan olan dövlətlərdəkindən iki dəfə azdır. Verilən statistika ondan xəbər verir ki, Azərbaycan iqlim üzrə beynəlxalq konvensiya və anlaşmaların şərtlərinin yerinə yetirilməsi istiqamətində öhdəliklərinə məsuliyyətlə yanaşır. Həmin anlaşmalar iqlim dəyişikliklərinə səbəb olan atmosfərə qazların atılmasının qarşısının alınmasını nəzərdə tutur.

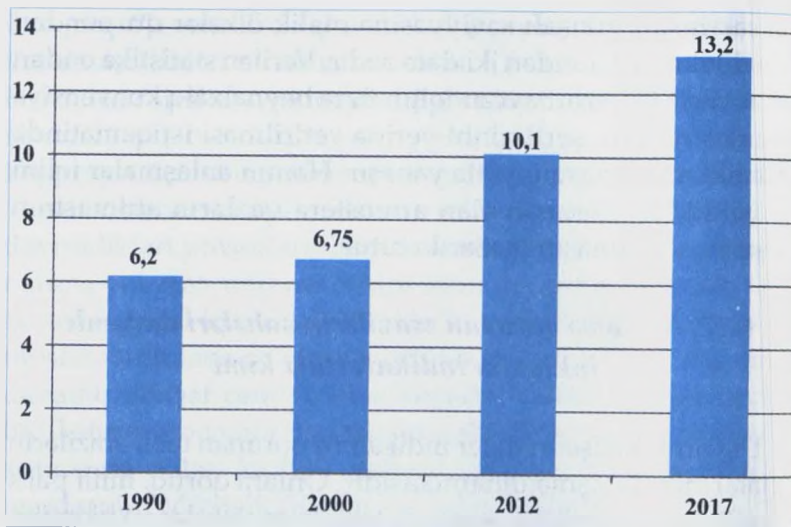
6.12. Meşə və qorunan ərazilərin sahələri davamlı inkişafın indikatorları kimi

Davamlı inkişafın digər indikatoru qorunan təbii ərazilərin sahələrinin dəyişmə dinamikasıdır. Onlara qoruq, milli park və milli qanunvericilik əsasında təbii komplekslər və biomüxtəlifliyin qorunması məqsədilə mühafizə edilən digər torpaq kateqoriyaları aiddir. Davamlı inkişafın bu göstəricisinin

Göygöl Dövlət Təbiət Qoruğu

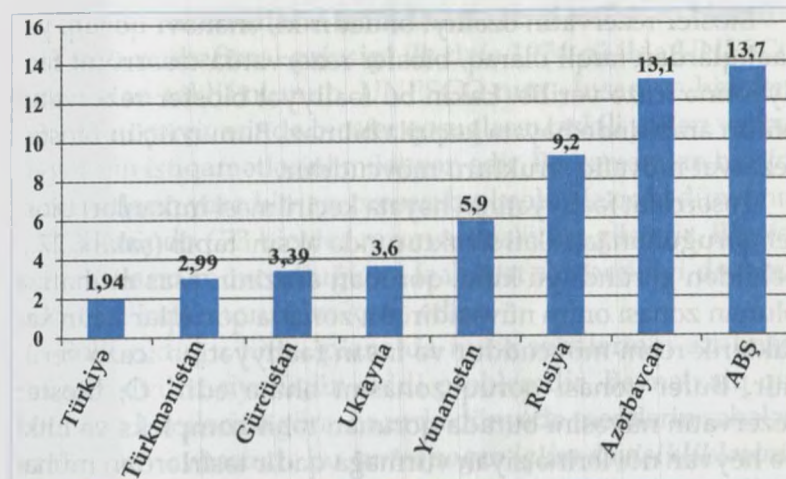

Şəkil 6.25. Azərbaycan Respublikasında xüsusi qorunan ərazilərin sahələrinin dəyişmə dinamikası, ölkənin ümumi ərazisinin faizi, 1990–2017

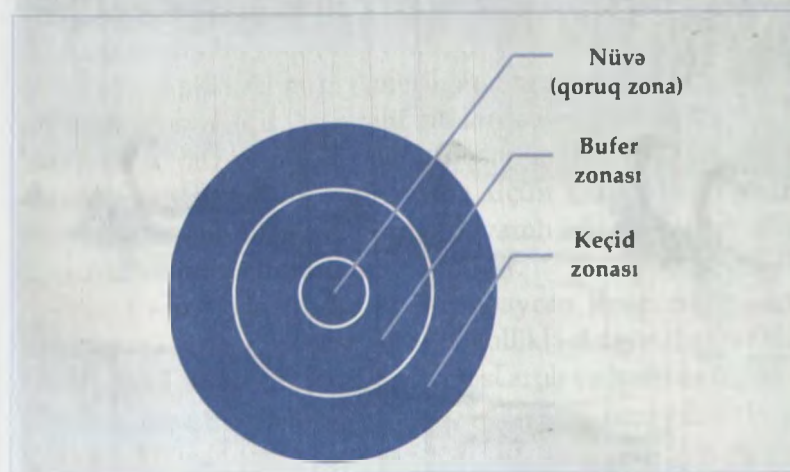
indikatoru ölkədə qorunan təbii ərazilərin payıdır. Kəmiyyət olaraq bu, qorunan ərazilərin ölkənin ümumi ərazisində payı kimi faizlə ifadə edilir. Müxtəlif ölkələrdə bu rəqəmlər fərqlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında ekoloji siyasət ölkə müstəqilliyinin bərpasından sonra qorunan ərazilərin sahəsinin artırılmasına istiqamətlənib. Bu siyasətin reallaşdırılması nəticəsində Azərbaycanda qorunan təbii ərazilərin sahəsi 2000-ci illə müqayisədə iki dəfə artıb (şəkil 6.25.). Belə uğurlu ekoloji siyasət davamlı inkişaf cəmiyyətinin formalaşdırılması tələblərinə cavab verir. Azərbaycan Respublikasının ekoloji siyasətinin bu istiqamətinin uğuru bir sıra digər ölkələrdə analoji göstəricinin müqayisəli təhlili ilə təsdiqlənir (şəkil 6.26.).

Şəkil 6.26. Dünyanın müxtəlif ölkələrində xüsusi qorunan təbii ərazilərin sahələri, ölkənin ümumi ərazisinin faizi

Son illər qorunan ərazilərin yeni tipi formalaşmışdır. Onlar bütün dünyada biosfer rezervat kimi tanınıb. Biosfer rezervat modelinin təşkili strukturu şəkil 6.27.-də təqdim olunub.

Şəkil 6.27. Biosfer rezervatın təşkili strukturu

Biosfer rezervatın özəlliyi ondadır ki, ənənəvi qoruq, ya saqlıqlardan fərqli olaraq, biosfer rezervatda təsərrüfat fəaliyyətinə icazə verilib. Lakin bu fəaliyyət biosfer rezervatın bütün ərazisində həyata keçirilə bilməz. Bunun üçün biosfer rezervat müvafiq strukturu mövcuddur.

Təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi imkanları biosfer qoruğunun təşkilatı strukturunda əksini tapıb (şəkil 6.27.). Şəkildən görüldüyü kimi, qorunan ərazinin əsas mühafizə olunan zonası onun nüvəsidir. Bu zonada qoruqlar üçün xarakterik rejim mövcuddur və insan fəaliyyətinə icazə verilmir. Bufer zonası qoruq zonasını əhatə edir. O, biosfer rezervatın nüvəsini burada qorunan təbii kompleks və bitki və heyvan növlərinə ziyan vurmağa qadir təsirlərdən mühafizə etmək üçündür. Keçid zonasında insan fəaliyyətinə icazə verilir, lakin o, məhdud xarakter daşıyır. Bu, əsasən, keçid zonasının təbii potensialının davamlı istifadəsi, rekreasiya və ekoloji turizm istiqamətində fəaliyyətdir.

Qızılağac Dövlət Təbiət Qoruğu

Biosfer rezervatların istifadəsi ilə ətraf mühit və biomüxtəlifliyin mühafizəsi prinsipi ilk dəfə 1974-cü ildə UNESCO tərəfindən təklif olunub. UNESCO-nun «İnsan və biosfer» proqramı çərçivəsində biosfer qoruqların təşkili yolları və fəaliyyətinin istiqamətlərini müəyyən edir. Bu zamandan biosfer rezervatların yaradılması prosesi başlayıb. Hazırda dünyanın 120 ölkəsində 673 biosfer rezervat fəaliyyət göstərir. Biosfer rezervatların mövcudluğu və fəaliyyət səmərəliliyi davamlı inkişafın indikatoru kimi çıxış edir.

Bəlli olduğu kimi, planetdə meşə sahələrinin azalması müasir sivilizasiya üçün ciddi problemdir. Beynəlxalq qurumların bilgilərinə görə, hazırda dünyada meşələrin sahələri azalır. Öz növbəsində bu, *antropogen iqlim dəyişikliklərinin* səbəblərindən biridir. Meşələrin sahəsinin daralması digər ekoloji problemə – *biomüxtəlifliyin* azalmasına yol açır. Meşələrin itirilməsi torpaq örtüyünün pozulması, qrunt sularının səviyyəsinin azalmasına səbəb olur. *Meşəsizləşmə* prosesi dünyanın bir çox ölkələrində müşahidə edilir. Beynəlxalq qurumların bilgilərinə görə, son 20 ildə dünyada meşələrin sahəsi orta hesabla 3,5 faiz azalıb. Bu, ortalama göstəricidir. Bəzi ölkələrdə bu rəqəmlər olduqca yüksəkdir. Qeyd edilənlər Afrika, Asiya, Cənubi Amerikanın bəzi ölkələrində kəskin şəkildə təzahür edir. Müxtəlif qitələrdə yerləşən bir sıra ölkələrdə 25–30 faiz meşə sahəsi ixtisara düşüb. Bu, həmin ölkələr, bütün dünya və sivilizasiya üçün ciddi problemdir. Meşələrin mühafizəsi və bərpası davamlı inkişaf cəmiyyətinə transformasiya üçün önəmli vəzifədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında meşələrin bərpası prosesi gedir. Özəlliklə də görülən tədbirlər sayəsində ölkədə meşələrin sahəsi artıb və hazırda ölkənin ümumi ərazisinin 12 faizini təşkil edir. Bu, onu göstərir ki, davamlı inkişaf cəmiyyətinə keçid dövlət siyasətinin prioritetidir.

7. EKOLOJİ SİVİLİZASIYA CƏMIYYƏTİN İNKİŞAFININ YENİ MƏRHƏLƏSİ KİMİ

Ekoloji sivilizasiya konsepsiyasının formalaşması tarixi. Ekoloji sivilizasiyanın prinsipləri. Ekoloji sivilizasiya şəraitində insanların həyat tərzi və davranışı. Yüksək istehlak mədəniyyəti cəmiyyətinin formalaşdırılması. Yaşıl iqtisadiyyat. Yaşıl peşə təhsili. Sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyatda insanların peşə fəaliyyətlərinin ekologiyalaşdırılması. Əhalinin ekoloji sivilizasiyaya keçiddə iştirakı.

7.1. Bölmənin məqsədi

İnsan cəmiyyətinin formalaşma tarixinin təhlilindən göründüyü kimi, sivilizasiyanın inkişafının bütün mərhələlərində bəşəriyyət üçün dönüş və böhran dövrləri kimi xarakterizə edilən situasiyalar meydana gəlib. Belə şəraitdə inkişaf prosesi öz xarakterini dəyişib və tədricən inkişafdan inkişafın yeni səviyyəsinə keyfiyyətli keçidə sıçrayışla adlayıb. Əvvəlki bölmələrdə təqdim edilən bilgilərdən göründüyü kimi, inkişafın müasir mərhələsində izlənilən tendensiyalar bir sıra ciddi qarşıdurmalarla xarakterizə olunur. Bu ziddiyyətlərin əsasında bir sıra faktorlar, o cümlədən gələcək nəsillərin maraqlarını kifayət dərəcədə nəzərə almayan inkişafda neqativ tendensiyalar dayanır. İndiki nəsillərin həyat səviyyələrində kəskin qeyri-bərabərlik dünya sakinlərinin əksəriyyətinin maraqlarına cavab vermir. Qeyri-bərabərlik müxtəlif ölkələrdə və ya ayrı-ayrı ölkələrin daxilində adambaşına gəlirlərin, sivilizasiyanın müasir nemətləri, həyat üçün zəruri vasitələrlə təmin səviyyəsinin onlarla, yüzlərlə dəfə fərqlənməsində özünü göstərir. Bu, öz növbəsində çoxsaylı siyasi problemlərin, hərbi münaqişələrin və savaqların, kütləvi miqrasiyanın yaranmasına səbəb olur. Ətraf mühitin çirklənməsi, təbii

resursların tükənməsi də müasir mərhələdə inkişaf prosesinin neqativ faktoru kimi nəzərdən keçirilir. Bütün bunlar müasir sivilizasiyanın ciddi çağırışlarındanıdır.

Müasir sivilizasiya böhranlarına yol açan səbəblər arasında istehlak cəmiyyətində müşahidə edilən ziddiyyətlər xüsusi rol oynayır. İstehlak cəmiyyətinin formalaşdırılması, heç şübhəsiz, cəmiyyətin inkişafında böyük rol oynamaqla elm, texnologiyaların inkişafına rəvac verib. İstehlak cəmiyyəti həmçinin həyat keyfiyyətinin artırılması, yeni kommunikasiya və nəqliyyat imkanları tanımaqla milyonlarla insanın həyat şəraitlərinin yaxşılaşmasını təmin edib. İstehlak cəmiyyətində elm və texnologiyaların inkişafı fasiləsiz yenilənən məhsul və xidmətlərə daim artan tələbatla stimullaşdırılıb. Lakin bu imkan və nemətlərdən istifadədə qeyri-bərabərlik sivilizasiyanın ciddi çağırışı qismində çıxış edir. Buna insanlığın inkişafın müasir mərhələsində üzvləşdiyi və XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində kəskinləşən çoxsaylı demografik, ekoloji və sosial problemlər də rəvac verib. Sadalananlar sivilizasiyanın yeni səviyyəsinə keçidin aktuallığını nəzərdən keçirməyə imkan verir. Bölmədə təqdim olunan bilgilərin öyrənilməsi sivilizasiyanın yeni səviyyəsinə mərhələli keçid proseslərinin düzgün təşkili və idarə edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

7.2. Əsas anlayış və terminlər

(bax: Terminlər lüğəti)

Dövrü su təchizatı; Tranzit; Pestisidlər; Ağıllı evlər.

7.3. Ekoloji sivilizasiya konsepsiyasının formalaşdırılması

Dünyada yeni sivilizasiya münasibətlərinin formalaşdırılması zərurəti ilə bağlı ideyalar XX əsrin sonlarında yarandı. O zamanadək bəşəriyyət inkişaf proseslərinin idarə edilməsi

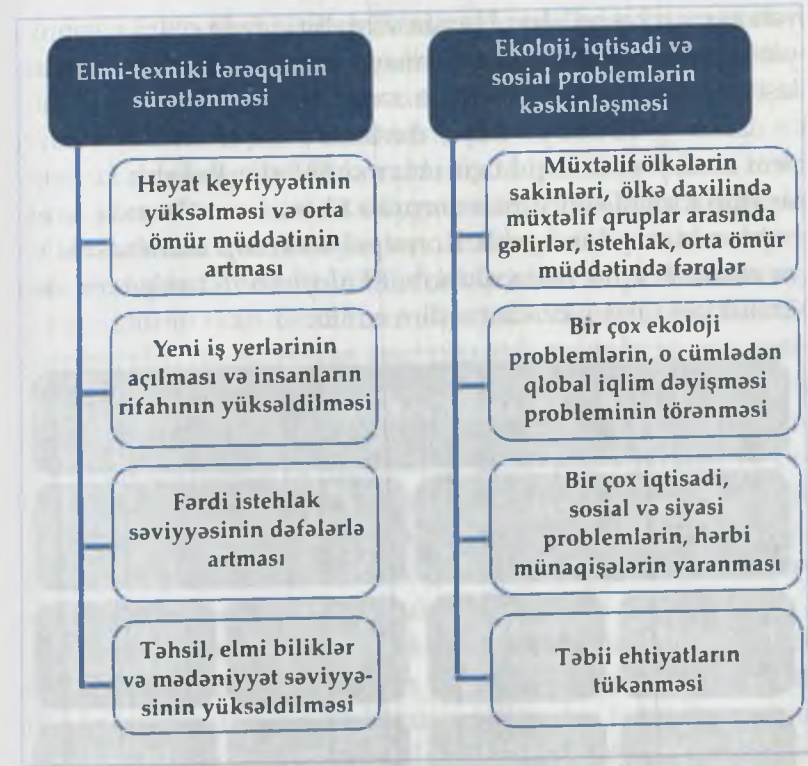

üçün yeni elmi və texnoloji imkanlara yiyələnmişdi. Digər tərəfdən, eyni dönməm cəmiyyətdə müəyyən miqdarda iqtisadi, sosial və siyasi problemlərin cəmlənməsi ilə xarakterizə olunur. Həmin problemlərin böyük hissəsi əhali sayının kəskin artımı, adambaşına istehlak səviyyəsinin dəfələrlə yüksəlməsi ilə bağlıdır. Bu arada bir çox hallarda müxtəlif ölkələrin və təndaşları arasında adambaşına gəlir və digər nemətlərin həddən artıq qeyri-bərabər paylanmasından danışmaq mümkündür. Eyni təzahür bəzi ölkələrin daxilində də izlənilir.

Beləliklə, bir tərəfdən, əhəmiyyətli elmi-texniki tərəqqiyə nail olunub və yaranmış şərait insanların həyat səviyyəsi və keyfiyyətini nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksəltməyə imkan verib. Bu işə öz növbəsində bir çox ölkələrdə əhali sağlamlığının yaxşılaşdırılması və orta ömür müddətinin yüksəlməsinə rəvac verib. Digər tərəfdən, qlobal iqlim dəyişiklikləri kimi ciddi ekoloji problemlər ortaya çıxıb. Dünya əhalisinin həyat səviyyəsində fərqlər olduqca böyüyüb. Elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi bəşəriyyət üçün yeni imkanlar açıb. Eyni zamanda həmin dönməm cəmiyyətdə artan ziddiyyətlərlə xarakterizə olunur (şəkil 7.28.).

Bununla bağlı, inkişaf proseslərinin idarə edilməsi yeni yanaşma və prinsiplərin tətbiqini tələb edir. BMT və Dünya Sammitində 2015–2030-cu illər üçün Davamlı İnkişaf Məqsədlərinin qəbulu gələcək nəsillərin inkişaf imkanlarına zərər vurmadan indiki nəsillərin rifahını təmin etmək cəhdi idi.

Cəmiyyətdə əhəmiyyətli ziddiyyətlərin olması şəraitində dünyada insanların həyat və fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində gerçəkləşən proseslərin idarə edilməsi sisteminin əsaslı dəyişilməsi zərurəti haqqında fikir formalaşib. 1978-ci ildə irəli sürülən cəmiyyətin davamlı inkişaf prinsipləri əsasında idarə olunması ideyası fəaliyyət proqramı kimi yalnız 2015-ci ildə, BMT və Dünya Sammiti 2015-2030-cu illər üçün Davamlı İnkişaf Məqsədlərini xarakterizə edən sənədi təsdiqlədikdən

Şəkil 7.28. Elmi-texniki tərəqqi və sosial-iqtisadi problemlərin kəskinləşməsinin bəzi nəticələri

sonra reallaşdırılmağa başladı. Ancaq 2017-ci ildə BMT çərçivəsində davamlı inkişaf məqsədlərinin yerinə yetirilməsi üzrə qlobal və milli proqramların reallaşdırılmasının gedişi müzakirəyə çıxarıldı.

Göründüyü kimi, qlobal və lokal inkişaf proseslərinin yeni prinsiplər əsasında idarə edilməsinə keçidin zəruriliyi ideyasının yaranmasından bu sahədə konkret fəaliyyət proqramının qəbul edilməsinə qədər 37 il zaman keçib. Bu, əslində, normal hal kimi qəbul edilə bilər, çünki yeni ideyanın formalaşdırılması ilə onun reallaşdırılması arasında mütləq müəy-

yən zaman kəsiyi olur. Həmin vaxt, bir qayda olaraq, cəmiyyətin yeni ideyaları qəbul etməyə və onları təcrübədə reallaşdırmağa hazır olması üçün zəruridir.

Lakin görüldüyü kimi, davamlı inkişaf sivilizasiyanın yeni səviyyəsinə keçid üçün bir mərhələdir. Belə bir konsepsiyanın formalaşdırılması zərurəti XX əsrin sonlarında Azərbaycanı meydana gəlib. Konsepsiya *ekoloji sivilizasiya* və ya *ekosivil* kimi ifadə olunub. *Ekoloji sivilizasiyanın* əsas özəllikləri şəkil 7.29.-da təqdim edilib.

Şəkil 7.29. Ekoloji sivilizasiya və onun əsas komponentləri

Şəkil 7.29.-da ekoloji sivilizasiyanın başlıca komponentləri təqdim olunub. Sxemdən görüldüyü kimi, inkişaf proseslərini ekoloji prinsiplərlə idarə etməyə imkan verən ekoloji sivilizasiyanın əsasını iki faktor təşkil edir: əhalinin sayı və istehlak mədəniyyəti. Belə yanaşma tamamilə realdır. Çünki sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat sektoru və xidmət sferasının bütün sahələri insan tələbatlarını ödəmək üçün mövcuddurlar. Eyni sahələr ətraf mühitin çirklənməsi və pozulmasının, bərpa olunmayan təbii resurslarının intensiv istifadəsinin mənbəyidir. Bu səbəbdən əgər planetdə sakinlərin sayı optimal, istehlak isə məqbul yetərlik səviyyəsində olarsa, yeni sivilizasiya prinsipləri uzunmüddətli inkişafı təmin edə bilər.

Ekoloji sivilizasiya ideyaları getdikcə populyarlaşır və yeni tərəfdarlar qazanırlar. Məsələn, Çin Xalq Respublikası ekoloji sivilizasiyanı dövlət siyasətinin prioriteti kimi qəbul edib. Çin Kommunist Partiyasının xüsusi qurultayı ekoloji sivilizasiya problemlərinə həsr olunub.

Qeyd etmək lazımdır ki, ekoloji sivilizasiya dedikdə bəzi hallarda biosfer rezervatların yaradılması nəzərdə tutulur. Biosfer rezervatların yaradılması sivilizasiya inkişafının yeni səviyyəsinə keçidin mühüm elementidir. Lakin ekoloji sivilizasiyanın vəzifələri küll halında bu konsepsiyanın bütün elementlərinin reallaşdırılması şəraitində həll oluna bilər.

7.4. Ekoloji sivilizasiya şəraitində demoqrafik proseslərin idarə edilməsi

Artıq qeyd olunduğu kimi, dünyada siyasi, iqtisadi və sosial problemlərin yaranması və kəskinləşməsinin səbəblərindən biri dünya əhalisinin sayının artmasıdır. Son 120 ildə planet əhalisinin sayı təqribən beş dəfə artaraq 1,6 milyardan 8 milyarda yaxınlaşıb. Eyni dönmədə orta ömür müddəti də artıb ki, bu da əhalinin yaş strukturunun dəyişməsinə gətirib

çıxarıb. Bir çox ölkələrdə *asılılıq səviyyəsi* yüksəlib, yəni 15–64 yaşlarında əməkqabiliyyətli şəxslərin ümumi əhali arasında payı azalıb və 0–14 və 65-dən yuxarı yaşda asılı insanların payı artıb. Bu arada müxtəlif ölkələrdə əhalinin yaş strukturunda göstərilən dəyişikliklər çoxyönlü xarakter daşıyır. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə bu proseslər, əsasən, 64-dən yuxarı yaşda sakinlərin payının artması hesabına dəyişir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə əhalinin yaş strukturunun dəyişməsi 0–14 yaş qrupundan olanların sayının çoxalması hesabına başa gəlir. Bu, o deməkdir ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr gələcəkdə əmək resurslarının, yəni iqtisadiyyat və adət edilən yüksək həyat keyfiyyətini təmin edəcək insanların çatışmazlığı problemi ilə üzləşəcək. İnkişaf etməkdə olan ölkələr isə əksinə, çox artıq sayda işçi qüvvəsi problemini çözmək məcburiyyətində qalacaq. Bu isə gələcəkdə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdən iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş ölkələrə nəzarətdənkənar mühacirətə rəvac verəcək. Hazırda müşahidə edilən qaçqınlar böhranı bu proseslərin gələcəkdə də tüğyan etmə imkanının illüstrasiyasıdır.

Ekoloji sivilizasiya konsepsiyası səmərəli ailə planlaşdırılması siyasətinin reallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu planlaşdırma milli strategiyaya uyğun olaraq əhalinin normal reproduksiyasının, qadın və uşaqların sağlamlığının təmin olunmasına xidmət edir. Bənzər siyasətin olması yaşayış məntəqələrinin ölçülərinin optimallaşdırılması və əhalinin nəzarət olunan sıxlığı elementini də ehtiva edə bilər. Sadalanan faktorlar resursların, o cümlədən enerji resurslarının optimal idarə edilməsi, sosial və ekoloji problemlərin azaldılması baxımından önəmlidir.

Düzgün demografik siyasət davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiyaya transformasiya şəraitində idarəetmənin başlıca elementlərindəndir.

7.5. İstehlak mədəniyyəti ekoloji sivilizasiyanın elementi kimi

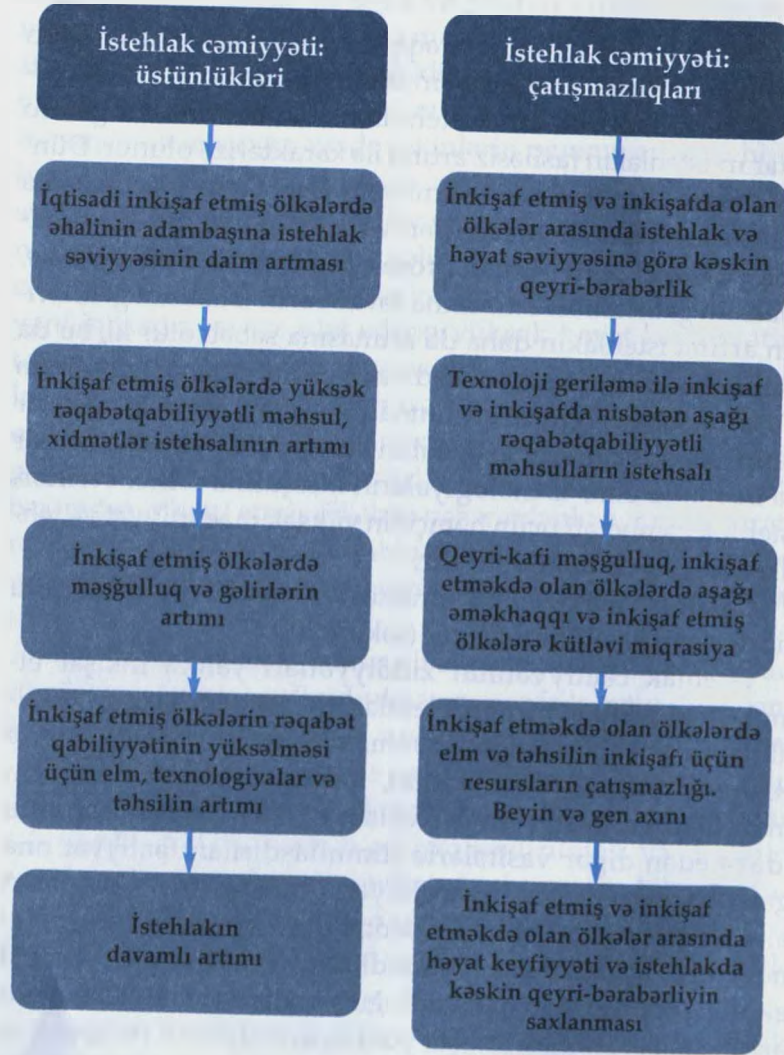
Müasir sivilizasiyanın tərəqqisində istehlak cəmiyyətinin formalaşdırılması və inkişafı mühüm rol oynayıb. İstehlak cəmiyyəti məhsul və xidmət istehsalının daim artmasına gətirib çıxaran istehlakın fasiləsiz artımı ilə xarakterizə olunur. Dünyada istehsalın fasiləsiz artımı yeni iş yerlərinin açılmasına səbəb olur. Bu isə əhali gəlirləri və istehlakın daha da artmasına yol açır. Qeyd olunan proses yeni iş yerlərinin açılması, əhalinin gəlirlərinin artmasına rəvac verir. Əhalinin gəlirlərinin artımı istehlakın daha da artmasına səbəb olur ki, bu da istehsalın artımını stimullaşdırır. Kəskin rəqabət şəraitində və yeni istehlakçıları qazanmaq cəhdlərində istehsalçılar daim istehsal etdikləri məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırırlar və bununla elm, texnologiyaların inkişafına təkan verirlər. İstehlak cəmiyyəti üçün həmçinin yüksək mədəniyyət və təhsil səviyyəsi də xarakterikdir.

Lakin istehlak cəmiyyətinin üstün cəhətləri kimi bir sıra ziddiyyətli özəllikləri də var (şəkil 7.30.).

İstehlak cəmiyyətinin ziddiyyətləri yalnız inkişaf etməkdə olan ölkələrin problemləri ilə məhdudlaşmır. Özəlliklə də istehlakın daim artımı vasitəsilə inkişafın idarə edilməsi prinsipi həm indiki, həm də gələcək nəsillərin maraqlarına cavab vermir. Reklam və istehlakçı tələbatlarını idarə edən digər vasitələrlə stimullaşdırılan fəaliyyət ona gətirib çıxarır ki, cəmiyyət ehtiyacı olmadığı mal və əşyaları alır və zəruriyyəti olmayan xidmətlərdən istifadə edir. Planetimizin resurslarının məhdudluğu və ciddi lokal və global ekoloji problemlərin mövcudluğu şəraitində istehlakın daim artmasına əsaslanan inkişaf yolu uzunmüddətli perspektivə malik deyil. Bu arada iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin sakinlərinin həyat səviyyələri

rində olduqca əhəmiyyətli fərqlərin olması problemi daha da dərinləşdirir.

Şəkil 7.30. İstehlak cəmiyyətinin üstünlükləri və çatışmazlıqları

İstehlak

Bununla bağlı olaraq, indiki və gələcək nəsillərin maraqlarına cavab verən ekoloji sivilizasiyanın formalaşdırılması üçün yalnız davamlı inkişaf siyasətinin reallaşdırılması kifayət deyil. Eyni zamanda yeni istehlak mədəniyyətinin formalaşdırılması vacibdir. Yüksək istehlak mədəniyyəti ilk növbədə, məqbul yetərlik səviyyəsində istehlakı nəzərdə tutur. Bu, əsasən, həddən artıq istehlakın yer aldığı iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrə xasdır. Bu tendensiyanın aşılması üçün mentalitetin «yaşıl» dəb və «yaşıl» həyat tərzini prinsiplərini reallaşdırmağa və inkişaf etdirməyə imkan verən istiqamətdə dəyişdirilməsi zəruridir. Bu prosesdə «yaşıl» dəb xüsusi rol oynaya bilər. Bu gün dəb tələbatının artması və istehlakın genişlənməsinə işləyir. Sabahın «yaşıl» dəbi isə əksinə, yeni dəbin estetik komponentinin qorunması zamanı resursların istifadəsinin optimallaşdırılması hesabına onlara qənaət məqsədinə xidmət edir (şəkil 7.31.).

Şəkil 7.31. Davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiya şəraitində istehlak mədəniyyəti

Davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiya şəraitində istehlak yalnız qənaət və məqbul yetərliliklə xarakterizə olunmamalıdır. İqtisadi və sosial nöqtəyi-nəzərdən sağlam qida kimi element böyük önəm kəsb edir. Davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiya şəraitində qida məhsullarının yeni nəsli təkcə ekoloji baxımdan təmiz olmamalı, həm də sağlamlıq və uzunömürlülüğün qorunmasına, hazırda geniş yayılmış xəstəliklərin profilaktikasına yardımçı olan komponentlərə malik olmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiya səviyyəsində bəzi davranış və düşüncə özəllikləri artıq müşahidə olunmur. Bir sıra, o cümlədən iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə ümumi məqsədlər naminə şəxsi nəqliyyatın birgə istifadəsi geniş yayılıb. Hətta şəxsi əşyaların, mebel, məişət əşyaları, oyuncaq, geyimlərin digərlərinə təkrar istifadə üçün təmənnsiz ötürülməsi təcrübəsi də sınaqdan keçirilir. Zəruri əşyaların birgə və ya təkrar istifadə mədəniyyəti dünyada daha çox yayılmağa başlayıb.

Davamlı inkişaf və yeni sivilizasiya üçün xarakterik istehlak mədəniyyəti təkcə sonuncunun yüksəldilməsini nəzərdə tutmur. Yeni istehlak mədəniyyəti eyni zamanda qida

məhsullarının istehlakının yeni prinsiplərinə keçidə xidmət edir. Bu məhsullar həm ekoloji cəhətdən təhlükəsizdir, həm də insanların sağlamlıq və uzunömürlülüklərinə yol açan komponentlərə malikdir. Müasir elm və texnologiyalar göstərilən özəlliklərə malik qida məhsullarının istehsalının təşkili üçün zəruri potensiala malikdir.

7.6. Yaşıl sənaye

Təqdim edilən materiallardan göründüyü kimi, davamlı inkişaf və sivilizasiyanın yeni səviyyəsinə keçid proseslərinin idarə olunmasına demoqrafik şərait və adambaşına məhsul və xidmətlərin istehlak olunan həcmnin önəmli təsiri var. Sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalı, əhaliyə təklif olunan xidmətlərin miqyası birbaşa bizim sayımız və istehlak mədəniyyətimizdən asılıdır. Qlobal və milli demoqrafik proqramların reallaşdırılması və məqbul yetərlilik səviyyəsində yüksək istehlak mədəniyyətinin formalaşdırılması yoluyla sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalı həcmələrinin optimal səviyyədə təşkili mümkündür. İstehsal həcmnin azaldılması və ya optimallaşdırılması nəticəsində təbii resursların, o cümlədən *fossil (mədən) enerjinin* istifadə səviyyəsi aşağı düşər. Bu, müəyyən dərəcədə davamlı inkişaf və ekoloji şəraitin yaxşılaşdırılması sahəsində vəzifələrin yerinə yetirilməsinə imkan yaradar.

Lakin davamlı inkişaf və sivilizasiya inkişafının yeni səviyyəsinə keçid prosesinin səmərəli idarə edilməsi təkcə resurslara qənaət və ətraf mühitin əhalinin say artımı proseslərinin optimallaşdırılması üzrə proqramlar hesabına mühafizəsini deyil, həmçinin məqbul yetərlilik səviyyəsində istehlaka meyilli yüksək istehlak cəmiyyətinin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Eyni zamanda sənaye istehsalı proseslərinin də zəruri iqtisadi, ekoloji və sosial şərtlərə cavab

verməsi zəruridir. Yaşıl sənayenin inkişafı davamlı inkişaf cəmiyyəti qurulmasının və ekoloji sivilizasiyaya keçidin mühüm komponentidir. Davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiya şəraitində yaşıl sənaye aşağıdakı özəllikləri ilə xarakterizə edilir:

- Minimum miqdarda xammaldan istifadə edən tullantısız texnologiyaların tətbiqi.
- Sənaye tullantılarının tam ləğvi və ya maksimum azaldılması.
- Qaçılmaz tullantıların təkrar emalı və ya tam zərərsizləşdirilməsi.
- Enerji, o cümlədən bərpa olunan enerjinin səmərəli istifadəsi, enerjiyə qənaət edən texnologiyaların tətbiqi.
- Su istifadə edən istehsalatda *dövrü su təchizatı*.

Yaşıl sənayenin inkişafına yönəlik bu və başqa tədbirlərin reallaşdırılması olduqca önəmlidir. Məsələn, BMT-nin bilgilərinə görə, bir bilgisayarın istehsalına orta hesabla 20000 litr təmiz su sərf olunur. Bilgisayarların nisbətən az işlədiyini və müntəzəm yenilənməli olduğunu nəzərə alsaq, bu istehsal dövrü su təchizatı və səmərəli su təmizləməsiz real görünür. Resursqoruyucu texnologiyalar mahiyyət etibarilə həm məişətdə, həm də sənayedə yüksək istehlak mədəniyyətinin təzahürüdür.

Yaşıl sənaye sahəsində vəzifələrin yerinə yetirilməsi də xüsusi, bu məqsədə yönəlik beynəlxalq siyasətin reallaşdırılmasını tələb edir. Bu siyasət ilk öncə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən innovativ tullantısız texnologiyaların inkişaf etməkdə olan ölkələrə ötürülməsini nəzərdə tutur. Bəlli olduğu kimi, bu da BMT və Dünya Sammitinin 2015–2030-cu illər üçün qəbul etdiyi davamlı inkişaf məqsədlərindəndir. 2015-ci ildə iqlim dəyişiklikləri üzrə Paris Sammiti qərar və tövsiyələrində iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş

və inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi işbirliyinin zərurliyini nəzərdə tutur.

7.7. Yaşıl inşaat

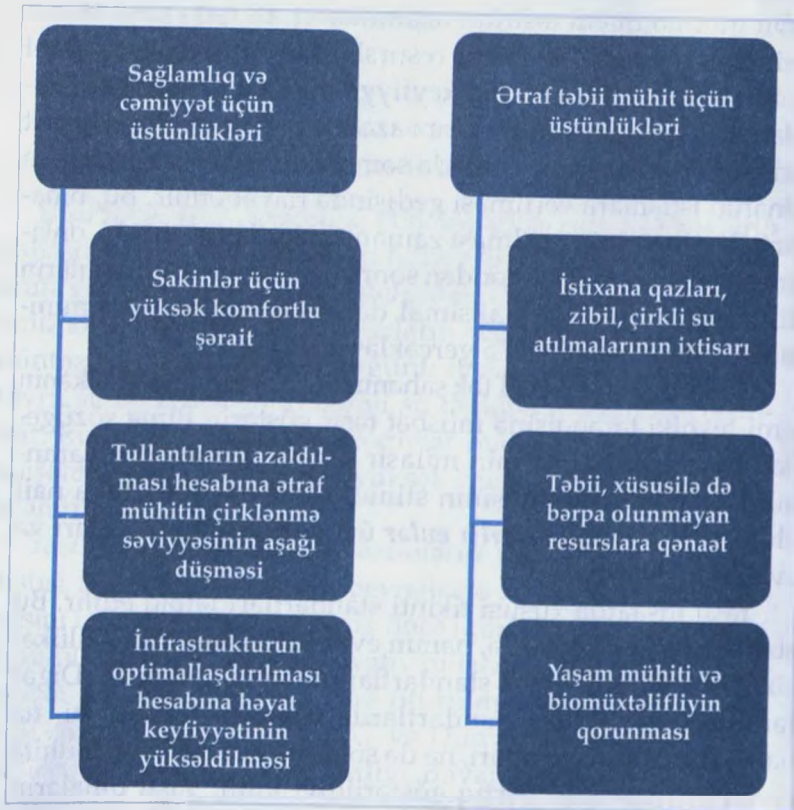
Yaşıl inşaat həmçinin ekoloji inşaat kimi də tanınır və o, davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiya proseslərinin planlaşdırılması və idarə edilməsinin vacib elementidir. Yaşıl inşaatın məqsədi sakinlərin həyat şəraitlərini yaxşılaşdırmaq və ətraf təbii mühitə mənfi təsirləri azaltmaqdır. Burada yaşıl inşaat prinsipləri enerji, su, digər resurslardan səmərəli istifadəni təmin etmək, ətraf mühitin keyfiyyətinə təsir göstərən tullantıları, bərk və maye atılmalarını azatmağa yönəlib. Yaşıl inşaat prinsipləri resursların istifadə səmərəliliyinə təkcə tikinti və binanın istismara verilməsi gedişində riayət etmir. Bu, binaların layihələrinin cızılması zamanı nəzərdə tutulur ki, onların istismar müddəti bitəndən sonra uçurulma və tullantıların utilizasiyası prosesi maksimal dərəcədə səmərəli və minimum tullantı miqdarı ilə gerçəkləşəcək.

Yaşıl inşaatın inkişafı tək sahənin deyil, bütövlükdə ölkənin elmi-texniki tərəqqisinə müsbət təsir göstərir. Buna sözügedən binaların tikintisinin müasir sənaye sahələrinin yaranması və modernləşməsinin stimullaşdırılması hesabına nail olunur. Sonuncular *ağıllı evlər* üçün tikinti materialları və avadanlıq istehsal edir.

Yaşıl inşaatda xüsusi tikinti standartları tətbiq edilir. Bu standartlar, ilk növbədə, həmin evlərin sakinlərinin təhlükəsizliyi və yüksək həyat standartlarını təmin etməlidir. Digər tərəfdən, göstərilən standartlarda nəzərdə tutulub ki, nə həmin binaların istismarı, nə də söküntüsü ətraf təbii mühitə ziyan vurmayacaq. Artıq göstəriləndi kimi, yaşıl binaların layihələrində obyektin istismarı bitəndən və söküləndən sonra da ətraf mühitə zərər dəyməyəcəyi şərti açıqlanıb. Bu

zaman həmin binaların sökülməsi gedişində əmələ gələn tullantıların geri çevrilməsi də minimum enerji istifadəsi və ətraf mühitə zərər dəymədən gerçəkləşdirilir. Bütövlükdə yaşıl inşaatın bir çox üstünlükləri var (şəkil 7.32.).

Azərbaycan Respublikası intensiv və innovativ inkişaf edir. Müstəqilliyinin bərpasından az zaman keçməsinə baxmayaraq, ölkə davamlı inkişaf proseslərinin planlaşdırılması və idarə edilməsi sahəsində əhəmiyyətli uğurlar nümayiş etdirir. Dünya Bankının hesabatlarına əsasən, Azərbaycan

Şəkil 7.32. Yaşıl inşaatın insanların sağlamlığı və ətraf təbii mühitin keyfiyyətinə təsiri

həm keçmiş Sovetlər Birliyi, həm də Xəzər regionu ölkələri arasında ən yüksək enerji sərfi səmərəliliyi nümayiş etdirir.

Dünya Bankının standartlarına görə, enerji istifadəsi səmərəliliyi onun sənaye və tikinti də daxil olmaqla ÜDM istehsalına sərfi yoluyla hesablanır. Azərbaycanda enerji istifadəsi səmərəliliyinin yüksək göstəricisi ölkədə sənaye və tikintinin yaşıl inkişaf yolunda olmalarından xəbər verir.

7.8. Yaşıl nəqliyyat

Nəqliyyat ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olan başlıca vasitədir. Nəqliyyat vasitələri bərpa olunmayan mənbələrdən alınan əsas enerji istehlakçılarındanır. Avtomobil nəqliyyatı enerji istehlakçıları arasında xüsusi yer tutur. Ekspertlərin hesablamalarına görə, dünyada istifadə edilən enerjinin 25 faizə yaxını avtomobil nəqliyyatına «xərclənir». Əksər hallarda avtomobil və aviasiya nəqliyyatı fossil yanacaq (benzin, dizel, kerosin) sərf edir. Bunun nəticəsində qlobal iqlim dəyişikliklərinə yol açan atmosferə atılan istixana qazlarının əhəmiyyətli hissəsi avtomobil nəqliyyatının payına düşür.

Bununla bağlı hazırda davamlı inkişaf çərçivəsində bir çox nəqliyyat vasitələrinin davamlılığı üçün şərait yaradan yollar nəzərdən keçirilir. Nəqliyyat vasitələrinin ətraf mühitin keyfiyyətinə təsirinin azaldılması proseslərinin idarə edilməsi və bu məqsədlə enerji xərclərinin aşağı düşməsi üçün hazırda davamlı inkişaf proqramları çərçivəsində aşağıdakı tədbirlər müzakirə olunur:

- Şəxsi avtomobil və digər fərdi nəqliyyat vasitəsinin istifadəsi zərurətini azaltmaq məqsədilə ictimai nəqliyyat şəbəkəsinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi;
- Eyni istiqamətlərdə hərəkət edən şəxslərin fərdi nəqliyyat vasitələrindən birgə istifadəsi təcrübəsinin genişləndirilməsi;

- Velosiped nəqliyyatı istifadəsinin və iri yaşayış məntəqələrində velosiped kirayəsi sisteminin genişləndirilməsi;
- Yanacaq sərfi və ətraf mühitə təsirlərin azaldılması məqsədilə hibrid və elektrik nəqliyyat vasitələrindən istifadə;
- Piyada və velosipedlə hərəkətin maksimum rahatlaşdırılması, həmçinin ictimai nəqliyyatdan istifadə üstünlüyünə nail olunması üçün yaşayış məntəqələrinin ölçülərinin optimallaşdırılması və strukturunun təkmilləşdirilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında davamlı inkişaf nəminə müasir nəqliyyat şəbəkəsinin təşkili üzrə böyük işlər görülür. Müstəqilliyinin bərpasından qısa zaman keçməsinə baxmayaraq, bu sahədə önəmli uğurlar qazanılıb. Azərbaycan Respublikasının nəqliyyatın davamlı inkişaf üçün zəruri rejimdə işinin təkili sahəsində tədbirlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Ələt qəsəbəsində Bakı limanı, avtomobil, dəmiryolu və hava nəqliyyatı daxil olmaqla yeni nəhəng beynəlxalq nəqliyyat kompleksinin yaradılması.
- Bakı, Naxçıvan, Gəncə, Lənkəran, Qəbələ, Zaqatala şəhərlərində 6 beynəlxalq hava limanının yaradılması, genişləndirilməsi və müasir nəqliyyat vasitələri ilə təchiz olunması.
- Ölkədaxili ən müasir tələblərə cavab verən avtomobil yolların yaradılması
- Həmçinin yaşayış məntəqələri daxilində ən qabaqcıl dünya standartlarına uyğun müasir yol şəbəkələrinin yaradılması.
- Ölkənin şəhər və yaşayış məntəqələrində ictimai nəqliyyat şəbəkəsinin yaradılması və müasir nəqliyyat vasitələri ilə təchizatı.

- İran İslam və Türkiyə Respublikaları da daxil olmaqla yeni beynəlxalq xətlərin yaradılması ilə dəmiryolu şəbəkəsinin modernləşdirilməsi. Həmin beynəlxalq xətlərdən Şimal-Cənub və Şərq-Qərb tranzit koridorları kimi istifadə perspektivi.

Sadalanan bilgilər göstərir ki, sivilizasiya inkişafının yeni səviyyəsinə keçid və bu məqsədlər üçün davamlı inkişaf metod və prinsiplərindən istifadə təcrübəsi Azərbaycan Respublikasında uğurla sınaqdan keçirilir. Bu siyasətin davam etdirilməsi insanların həyat tərzi və fəaliyyətinin ekologiyalaşdırılmasında ölkəni yeni uğurlara aparacaq.

7.9. Orqanik kənd təsərrüfatı və orqanik qida məhsulları

Davamlı inkişaf və sivilizasiya inkişafının ekoloji prinsiplərə əsaslanan yeni səviyyəsi müasir istehsal texnologiyalarının istifadəsini və kənd təsərrüfatı məhsullarının yeni üsullar ilə emalını nəzərdə tutur. Bu texnologiyalar kənd təsərrüfatı maşınları üçün enerji, aqrar təsərrüfatı müəssisələrinin suvarılması üçün su kimi resursların qənaətli istifadəsinə istiqamətlənib. Müasir, davamlı inkişaf məqsədlərinə xidmət edən kənd təsərrüfatı istehsalı həmçinin kimyəvi maddələrdən istifadənin maksimum azaldılması və ya onlardan imtinaı nəzərdə tutur. Belə texnologiyalar məhsuldarlığın qorunmasına səbəb olur və istehsal edilmiş məhsulun yüksək keyfiyyətini təmin edir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının kimyəvi gübrə, pestisid, heyvan və bitki yemində əlavələrin minimum miqdarda istifadəsilə istehsalının bənzər metodları **orqanik kənd təsərrüfatı** kimi xarakterizə olunur. Müxtəlif ölkələrdə aparılan çoxillik təcrübələr sübut edir ki, **orqanik kənd təsərrüfatı** şəraitində bitkilərin və heyvanların məhsul-

darlığı kimyəvi maddə, pestisid və s. intensiv istifadəsi zamanı olduğu kimidir. Bu arada *orqanik kənd təsərrüfatı* məhsullarının keyfiyyəti digərlərindən qat-qat üstündür. *Orqanik kənd təsərrüfatının* aparılması prinsipləri və *orqanik qida məhsullarının* hazırlanması texnologiyaları hazırda ali və orta aqrar tədris ocaqlarında və bu profildə peşə məktəblərində tədris olunur.

Orqanik kənd təsərrüfatı heyvanlarla xüsusi etik davranış normalarını da nəzərdə tutur. Məsələn, orqanik kənd təsərrüfatı normalarına görə, inəklərin sutka ərzində qapalı məkanda bağlı saxlanması yolverilməzdir. Bu qaydalara əsasən, inək və digər kənd təsərrüfatı heyvanları və quşları üçün təbii şəraitdə sərbəst hərəkət imkanları yaradılmalıdır. Belə fermaların heyvandarlıq məhsulları daha bahalı sayılır.

Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və təkrar emalı prosesi uğurla inkişaf edir. Bu sahənin innovativ idarə edilməsi ölkənin aqrar müəssisələrində istehsal olunan məhsulların beynəlxalq bazarda geniş şəkildə təqdim olunması və keyfiyyət göstəricilərinə görə dünya standartlarına cavab verməsini təmin edib.

7.10. Ekoloji sivilizasiya indeksi

Dünya ictimaiyyəti tərəfindən qəbul edilən və 2030-cu ilədək həlli planlaşdırılan davamlı inkişaf məqsədlərinin reallaşdırılmasını həmçinin sivilizasiya inkişafının yeni səviyyəsinə keçid mərhələsi kimi nəzərdən keçirmək olar. Sivilizasiya inkişafının yeni mərhələsinin insanın onu əhatə edən təbii mühitlə harmoniyası prinsiplərinə söykənəcəyi şübhə doğurmur. Eləcə də sivilizasiyanın yeni səviyyəsinin adının ekologiya ilə bağlı olacağı da təərəddüdə yer qoymamalıdır. Bu mərhələnin «ekoloji sivilizasiya» və ya «ekosivil» ifadə ediləcəyi tam real görünür. Bu adın ilk dəfə 1998-ci ildə

Azərbaycanda təklif edilməsinə baxmayaraq, artıq ideyanın və terminin beynəlxalq səviyyədə qəbul edilməsi də həmin reallığın təsdiqidir. Məsələn, qeyd edildiyi kimi, Çin Xalq Respublikası Kommunist Partiyasının 2007-ci ildə baş tutan qurultayı ekoloji sivilizasiyaya həsr olunub.

Davamlı inkişaf prinsipləri və sivilizasiyanın yeni səviyyəsinə keçid tələb edir ki, cəmiyyət buna hazırlıqlı olsun.

Şəkil 7.33. Davamlı inkişaf cəmiyyəti və ekoloji sivilizasiyaya keçidə hazırlığın qiymətləndirilməsi zamanı nəzərə alınan parametrlər

Cəmiyyətin hazırlığı bir çox faktorlardan, o cümlədən mütəxəssislərin təhsili və peşə hazırlığı, eyni zamanda əhalinin davranış mədəniyyəti və məlumatlandırılmasının zəruri islahatları reallaşdırmağa imkan verməsindən asılıdır. Belə hazırlığın qiymətləndirilməsi müxtəlif yollarla aparıla bilər. **Ekoloji Sivilizasiya İndeksinin (ESI)** hesablanması cəmiyyətin sivilizasiya inkişafının növbəti səviyyəsinə keçidə hazırlıq dərəcəsini qiymətləndirməyə imkan verən yollardan biridir. İndeks hər biri bir neçə göstəricisi olan bir sıra parametrlər əsasında hesablanır. Davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiya prinsiplərinə əsaslanan cəmiyyətə keçidin gerçəkləşdirilməsi bu prosesdə dövlət qurumları, vətəndaş cəmiyyəti və özəl sektorun iştirakını nəzərdə tutur (şəkil 7.33.).

Şəkil 7.33.-də təqdim edilən informasiya təsdiq edir ki, dövlət qurumları, qeyri-hökumət təşkilatları, özəl sektorun fəaliyyətinin hərəkət oxları bir istiqamətə tuşlanmış. Bu, davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiya prinsiplərinə dayanan cəmiyyətin inkişafı proseslərinin idarə edilməsinin təşkilinin yeni səviyyəsinə doğru hərəkətdir. Qeyd edilən vəzifənin reallaşdırılmasına hazırkı dərslərdə əsasları əksini tapan bilik və bacarıqlar yardımçı ola bilər.

TERMINLƏR LÜĞƏTİ:

Ağıllı ev (*Smart house*) – Komfortlu yaşam və səmərəli fəaliyyət üçün bərpa olunan resursların optimal istifadəsini təmin edən avtomatlaşdırılmış ev.

Ailə planlaşdırılması (*Family planning*) – Yer kürəsində əhali sayının stabilləşdirilməsi qlobal demografik probleminin həllinin başlıca üsullarından biri.

Ahıcılıq qabiliyyəti pariteti, AQP (*Purchasing Power Parity*) – Müxtəlif ölkələrdə eyni mal və xidmətlərin qiymətlərində olan fərqi əks etdirir və müvafiq əmsalla göstərilir. AQP əmsalı Dünya Bankı tərəfindən qəbul edilmiş 500-dən çox mal və xidmətlərin cəmi olan istehlak səbətinin müxtəlif ölkələrdə qiymətlərinin müqayisəsi əsasında hesablanır. Məsələn, bəzi Asiya və Afrika ölkələrində 1 ABŞ dollarına başa gələn mal və xidmət ABŞ-da 15 dollara, Qərbi Avropada isə 20 ABŞ dollarına istehsal olunur. Ölkələrdə adambaşına düşən gəlir beynəlxalq sənədlərdə, bir qayda olaraq, AQP nəzərə alınmaqla verilir. AQP nəzərə almaqla təqdim edilən ABŞ dolları bəzən “beynəlxalq ABŞ dolları” kimi təqdim edilir. Beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında gəlirlər, o cümlədən adambaşına gəlirlər, əsasən, ABŞ dolları və AQP-ni nəzərə almaqla verilir. Belə standartlaşmış yanaşma beynəlxalq müqayisələri həyata keçirmək və ölkədə əhalinin real iqtisadi vəziyyəti haqqında məlumat almaq üçün əhəmiyyətlidir.

Antropogen iqlim dəyişiklikləri, qlobal (*Global climate changes, anthropogenic*) – İnsan fəaliyyətinin nəticəsi olan hazırda müşahidə edilən və proqnozlaşdırılan orta klimatik göstəricilərin uzunmüddətli dəyişiklikləri. Sunami, güclü qasırğa, daşqın, quraqlıq kimi təzahürlərin təbii tezliyinin dəyişməsi qlobal antropogen iqlim dəyişikliklərinin nəticəsi kimi dəyərləndirilir. Artıq və antarktida buzları, buzlaqla-

rının əriməsi, okean səviyyəsinin qalxması, sahil zolaqlarının dəyişməsi və s. də qlobal antropogen iqlim dəyişikliklərinin hazırda müşahidə olunan və proqnozlaşdırılan uzunmüddətli nəticələridir. İqlimdə müasir dəyişikliklər planetdə orta temperaturun yüksəlməsi fonunda baş verir və nəticə etibarilə **qlobal istiləşmə** kimi xarakterizə edilir.

Antropogen təsirlər (*Anthropogenic impacts*) – İnsan fəaliyyətinin ətraf təbii mühitə düşünülüb və ya qeyri-ixtiyari dolayısı ilə təsiri. Belə təsir nəticəsində ekoloji pozuntular, o cümlədən torpaq qatı, su, havanın çirklənməsi, **biomüxtəlifliyin** tükənməsi, təbii landşaft və **ekosistemlərin** təbii fəaliyyət prinsiplərinin pozulması baş verə bilər. Qlobal iqlim dəyişiklikləri, bu təzahürün yol açdığı iqtisadi, sosial və humanitar problemlər də ətraf mühitə antropogen təsirin nəticələri kimi nəzərdən keçirilir.

Asılılıq səviyyəsi (*Dependency level*) – Ölkədə və ya regionda əməkqabiliyyətli yaşda (15-64 il) əhali payının 0–14 və 65-dən yuxarı yaşda əhali payı ilə nisbəti. Əhəlinin sosial təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün mühüm demografik göstəricidir. Əhəlinin əməkqabiliyyətli hissəsinin yüksək faizi sosial təhlükəsizliyin qarantıdır. 40 ildə Çin Xalq Respublikasında tətbiq edilən «bir ailə – bir uşaq» demografik siyasəti əhəlinin qocalmasına gətirib çıxarıb. BMT-nin proqnozlarına görə, Çində 60 yaşdan yuxarı əhəlinin payı 2010-cu ildə 12%-dən 2050-ci ildə 33%-dək artacaq.

Bələdiyyə (yaşayış məntəqəsi) tullantıları (*Municipal waste*) – Ofis, ticarət müəssisələri, məktəb və xəstəxanalarda yaranan tullantılar. Təkrar emal olunmalıdır. Bələdiyyə tullantılarının bəzi növləri, məsələn, tibbi tullantılar xüsusi qaydada zərərsizləşdirilməlidir.

Bərpa olunan enerji (*Renewable energy*) – Bəzi hallarda «regenerativ» və «yaşıl enerji» kimi səciyyələnir və qısa müddətdə bərpa olunan, bilavasitə günəş şüalanması (istilik, foto-

kimyəvi və fotoelektrik enerji) və ya günəş şüalanmasının dolaylı təsiri (külək enerjisi, su enerjisi, fotosintez) nəticəsində yaranan hər hansı enerji növü nəzərdə tutulur. Fərqli mənbələrə əsaslanan məlumatlara görə, dünyada istehlak olunan enerjinin 18 faizdən 21 faizə qədəri bərpa olunan mənbələrdən alınır. İstehsalçı və istehlakçı tərəfindən də bərpa olunan enerjidən istifadəni stimullaşdırmaq məqsədi ilə beynəlxalq və milli səviyyələrdə bu istiqamətdə fəaliyyət üçün xüsusi, o cümlədən iqtisadi imtiyazlar mövcuddur.

Biokonversiya (*Bioconversion*) – Üzvi tullantılar, o cümlədən bitki və heyvan qalıqları, məişət tullantılarından canlı orqanizmlər (mikroorqanizmlər, yağış soxulcanı və s.) vasitəsi ilə faydalı məhsullar, o cümlədən enerji mənbəyi olan bioqaz və digər faydalı məhsulları almağa imkan verən proses. Biokonversiya eyni zamanda sənaye, kənd təsərrüfatı və məişət tullantılarının zərərsizləşdirilməsinə və səmərəli idarə edilməsinə, ətraf təbii mühitin mühafizəsinə xidmət edir.

Bioloji müxtəliflik, biomüxtəliflik (*Biological diversity, biodiversity*) – Müxtəlif mühitlərdə (su, hava, torpaq, yer səthi və s.) yaşayan canlıların bütün növləri nəzərdə tutulur. Biomüxtəliflik termini beynəlxalq konvensiyalarda nəzərdə tutulmuş rəsmi termdir. BMT-nin və digər qlobal miqyasda inkişafa dəstək verən təşkilatların hazırladığı biomüxtəlifliyə aid sənədlərdə, o cümlədən beynəlxalq konvensiyalarda canlı aləmin bütün nümayəndələrinin qorunması praktiki cəhətdən və eyni zamanda etik və estetik baxımdan da vacib hesab edilir.

Biosfer rezervat (*Biosphere reserves*) – Qorunan təbii ərazilərin yeni tipidir. Burada məhdud çərçivədə təsərrüfat fəaliyyətinə icazə verilir. İlk biosfer rezervatlar XX əsrin ikinci yarısında təşkil olunub. Hazırda Yer kürəsinin bütün qitələrində dünyanın 122 ölkəsində 600 biosfer rezervat fəaliyyət göstərir.

Bioyanacaq (*Biofuels*) – Bitki və ya heyvan mənşəli mənbələrdən və ya sənaye tullantılarından alınan və əsasən, mühərriklər üçün istifadə edilən yanacaq. Bir sıra ölkələrdə bioyanacaqdan avtomobil, traktor və digər nəqliyyat vasitələri üçün geniş istifadə olunmaqdadır. Hazırda bioyanacaqdan ən geniş istifadə edən ölkə Braziliyadır.

“Böyük yeddilik”, Yeddilər qrupu, G 7 (*Group of seven, G 7*) – Dünyanın aparıcı iqtisadiyyatlar qrupu. Qrupa Böyük Britaniya, Almaniya, İtaliya, Kanada, ABŞ, Fransa və Yaponiya daxildir. Beynəlxalq qurum deyil, daimi katibliyi, proqram və nizamnaməsi yoxdur. Yeddilər qrupunun sammitləri növbə ilə iştirakçı ölkələrdən birində keçirilir. Həmin sammitlərdə ümumi siyasət müzakirə edilir və razılaşdırılır.

Cini İndeksi (Əmsalı) (*Gini Index (coefficient)*) – Ölkə daxilində gəlirlərin ayrı-ayrı şəxslər və yaxud ev təsərrüfatları arasında ədalətli paylanmasını xarakterizə edir. Bu əmsalın qiyməti 0 (gəlirlərin paylanmasında tam bərabərlik) və 100 (gəlirlərin paylanmasında kəskin qeyri-bərabərlik) arasında dəyişə bilər.

Çoxölçülü yoxsulluq (*Multidimensional poverty*) – Çoxölçülü yoxsulluq bu durumu xarakterizə edən 18 göstərici əsasında müəyyən edilir. Bunların arasında yaşayış yerində torpaq döşəmənin olması, ailədə bir televizorun olmaması, 30 dəqiqə hərəkət uzaqlığında içməli su mənbəyinin varlığı, ailənin bir velosiped və ya motosikletdən məhrum olması kimi göstəricilər var. Eyni zamanda üç göstəricinin olması çoxölçülü yoxsulluq kimi dəyərləndirilir.

Davamlı inkişaf (*Sustainable Development*) – İndiki nəsillərin inkişafını təmin edən və gələcək nəsillərin inkişaf imkanlarını əngəlləməyən inkişafdır.

Davamlı inkişaf məqsədləri (*Sustainable Development Goals*) – 2015-ci ilin sentyabrında BMT Baş Assambleyası və Dünya Sammitində qəbul edilmişdir. Bu sənəddə 2030-cu

ilədək yoxsulluğun və qeyri-bərabərliyin ləğvi, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə və ətraf mühitin mühafizəsi kimi problemlərin həlli, bunun üçün insan potensialının formalaşdırılması, bilik və texnologiyaların intensiv ötürülməsi və digər 17 məqsəd müəyyən edilib.

Demografiya (*Demography*) – Əhəlinin say, yaş və cinsi tərkibinin durumu, dəyişmə qanunauyğunluqları, bu proseslərin planlaşdırılması və idarə edilməsi haqqında elmdir. Demografik siyasət davamlı inkişaf cəmiyyəti və sivilizasiya inkişafının yeni səviyyəsinin formalaşdırılmasının vacib elementidir. BMT Əhali Fondu demografiya sahəsində əsas beynəlxalq qurumdur.

Divergensiya (*Divergence*) – Kəşiməyən xətlər üzrə hərəkətin ifadə edilməsi üçün istifadə olunan termdir: müxtəlif ölkələrin inkişaf səviyyələri arasında uçurumun dərinləşməsi, milli iqtisadiyyat modelləri, onların ayrı-ayrı strukturları və mexanizmləri arasında fərqlərin güclənməsi.

Donor (*Donor*) – Başqa obyektə (resipiyyət) nəyisə təmənənəsiz və ya güzəştli şərtlərlə verən obyekt. Anlayış həmçinin maliyyə və başqa maddi vəsaitlərin ötürülməsini ehtiva edir.

Dövrü su təchizatı (*Circulating water supply*) – İstehsal tsikllərində əhəmiyyətli həcmdə təmiz su işlədən müəssisələrdə suyun təkrar istifadəsi. Su resurslarının rəşional istifadəsi və yaşam mühitinin mühafizəsi üçün vacibdir.

Dünya Bankı (*The World Bank*) – Keçid iqtisadiyyatı, həmçinin inkişaf etməkdə olan ölkələrə maddi və texniki yardımın təşkili məqsədilə yaradılan beynəlxalq maliyyə təşkilatıdır. BMT-nin struktur bölmələrindəndir. Dünya Bankının baş qərargahı ABŞ-da, Vaşinqtonda yerləşir.

Ekologiya (*Ecology*) – İnsan, bitki, heyvan, mikroorqanizmlərin öz aralarında və ətraf mühitlə münasibətlərini öyrənən elmdir. Ətraf təbii mühitin durumunun xarakteristikası üçün «ekoloji durum» terminindən istifadə edilir.

Ekoloji sivilizasiya indeksi (*Ecological civilization index*) – Ölkələrin davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiya cəmiyyətinə keçidə hazırlıq dərəcəsini əks etdirən indeksdir. Bir sıra iqtisadi, ekoloji və sosial indikatorlar əsasında hesablanır.

Əhali sıxlığı (*Population density*) – Bir kvadrat kilometr sahəyə düşən sakinlərin sayı. Yerdə əhali sayının artımı ilə əhəlinin sıxlığı da artır.

Əhəlinin yaş strukturu (*Age structure of population*) – Əhəlinin yaş qrupları üzrə bölünməsi. Əhəlinin əməkqabiliyyətli yaş (15–64) və asılı yaş (0–14 və 65-dən yuxarı) qruplarını ayırırlar.

Ətraf mühitə təsirlərin qiymətləndirilməsi (ƏMTQ) (*Environmental Impact Assessment*) – Beynəlxalq səviyyədə tənənən sənəddir və reallaşdırılması nəzərdə tutulan iqtisadi və sosial layihələrin ətraf mühit üçün təhlükə dərəcəsinin, intensivliyinin və xarakterinin müəyyənəşdirilməsi və təsvirinə istiqamətlənmişdir. ƏMTQ iqtisadi və ekoloji baxımdan savadlı idarəetmənin qərarının qəbulu üçün zəruri sənəddir.

Fauna (*Fauna*) – Müəyyən ərazidəki heyvanların məcmusu.

Flora (*Flora*) – Müəyyən ərazidə bitən bitkilərin məcmusu.

Gender qeyri-bərabərliyi (*Gender inequality*) – Cəmiyyətdə müxtəlif qruplar, o cümlədən qadın və kişilərin fərqli, müxtəlif baxımdan qeyri-bərabər sosial statusa malik olmalarını xarakterizə edir. Bu vəziyyət bəzi hallarda qadın və kişilərin cəmiyyətdəki imkanlarının qeyri-bərabər olması kimi qiymətləndirilir. *Gender İnkişafı Əmsalı* və *Gender Qeyri-bərabərliyi Əmsalının* hesablanmaları bu fərqi aşkarlanmasına xidmət edir, *Qadınlərin İmkanlarının Genişləndirilməsi Əmsalının* hesablanması isə bu fərqlərin aradan götürülməsi imkanlarını səciyyələndirir.

Genetik bank (*Genetically bank*) – Bitki və heyvanların gələcək nəsil artımı üçün yararlı dondurulmuş hüceyrə və toxumaları, bitki toxumlarının saxlandığı yer.

Karbon dioksid, karbon qazı (*Carbon dioxide*) – Başlıca rolu bitkilərin fotosintez prosesini təmin etməkdədir. Yer planetinin onu əhatə edən məkanla istilik mübadiləsində iştirak edir və beləliklə, iqlim dəyişikliklərinə təsir göstərir. Atmosferdə karbon dioksidin qatılığının artması qlobal iqlim dəyişikliklərinə yol açır.

Konvergeniya (*Convergence*) – Əlamətlər, baxışların yaxınlaşması prosesidir. Termindən siyasi və təbiət elmlərində istifadə edilir.

Kvintil nisbət (*Quintile ratio*) – Kvintil əmsalı (latınca *quinta* – beşdə bir sözündən əmələ gəlir) hər hansı bir ölkə və ya ərazidə 20 % ən zəngin sakinlərin və ya ev təsərrüfatlarının orta gəlirinin 20 % ən yoxsul sakinlər qrupunun və ya ev təsərrüfatlarının orta gəlirinə nisbətidir. Sosial vəziyyətin göstəricisidir. Rəqəmlərin aşağı olması güclü sosial siyasətdən xəbər verir. Beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən hazırda dünyada ən aşağı rəqəmlər Şimali Avropa ölkələrində, ən yüksək rəqəmlər isə Afrika və Cənubi Amerika ölkələrində qeydə alınmışdır. Beynəlxalq qurumların bilgilərinə görə, Azərbaycan Respublikasında bu göstərici «*böyük yeddilik*» (G7) ölkələri və bir çox Avropa Birliyi dövlətlərinin orta göstəricilərindən yaxşıdır.

Qaçqınlar (*Refugees*) – İrqi, milli, dini mənsubiyyətinə, müəyyən sosial qrupa məxsus olmasına və yaxud siyasi baxışlarına görə təqib olunan və ya əsaslı olaraq təqib olunmaq təhlükəsi ilə üzləşməkdən çəkinərək digər ölkə ərazisində məskunlaşmış, vətənə qayıtmaq imkanı olmayan və yaxud bundan imtina edən şəxslər.

Qeyri-bərabərlik (*Inequality*) – Müxtəlif ölkələrin vətəndaşları və ölkə daxilində müxtəlif kateqoriyalar arasında istehlak və gəlirlərdə kəskin qeyri-bərabərlik nəzərdə tutulur. Ölkə daxilində qeyri-bərabərlik Cini indeksi, Kvintil nisbət və s. kimi sosial göstəricilərlə xarakterizə edilir.

Qida təhlükəsizliyi (*Food security*) – Ölkənin milli təhlükəsizlik elementidir. O, ölkənin hər bir vətəndaşının kəmiyyət və keyfiyyət etibarilə zəruri qida məhsulları ilə təminatının qarantıdır.

Qlobal iqlim dəyişiklikləri (*Global climate changes*) – Yer kürəsində bütövlükdə və ya onun ayrı-ayrı hissələrində hava parametrlərinin dəyişməsidir. Həm hava parametrləri (temperatur, rütubətlik, yağıntıların miqdarı, havanın təzyiqi, küləyin sürəti), həm də onların yaranma tezliyi nəzərə alınır. İqlim dəyişikliyinə səbəblərindən biri insanın fəaliyyətidir (antropogen təsir). Müasir mərhələdə qlobal iqlim dəyişiklikləri istiləşməyə doğru həyata keçirilir və *qlobal istiləşmə* kimi xarakterizə edilir.

Qlobal istiləşmə (*Global warming*) – Yerin və Dünya okeanı atmosferinin üst qatının orta illik temperaturunun yüksəlməsi. Əsasən, istixana effekti, yəni Yerin atmosferində karbon dioksid və digər başqa qazların konsentrasiyasının artması nəticəsində meydana gəlir.

Qlobal istiləşmənin istixana effekti (*Greenhouse effect of global warming*) – Planet atmosferinin aşağı qatlarında günəş istiliyinin saxlanma qabiliyyəti. İstixana effekti yaradan qazların atmosferə atılmasının artması və meşəsizləşdirilmənin təsiri nəticəsində atmosferdə CO₂ miqdarının çoxalması temperaturun xeyli yüksəlməsinə səbəb olur. Bu isə gözlənilməz iqlim və ekoloji dəyişikliklərə, bunlarla əlaqədar olan iqtisadi və sosial fəsadlara yol açır.

Qoruq (*Reserve*) – Bitki, heyvan, landşaftların da daxil olduğu bütün təbii kompleksin qorunub saxlandığı ərazi. Hazırda Azərbaycan Respublikasında 11 qoruq, həmçinin milli park və digər təbiəti mühafizə obyektləri fəaliyyət göstərir.

Maksimum icazə verilən konsentrasiya (MİK) (*Maximum permissible concentration*) – Ətraf mühitdə kimyəvi maddənin elə konsentrasiyasıdır ki, qeyri-müəyyən uzun müddətdə

sistematik təsiri nəticəsində işçi və vətəndaşlarda müasir tədqiqat üsulları ilə müəyyənləşdirilən patoloji dəyişiklik və xəstəliklərə səbəb olmur.

Maksimum icazə verilən doza, MİD (*Maximum permissible, doze*) – Maksimum icazə verilən doza (MİD) – qeyri-müəyyən uzun müddətdə sistematik təsir nəticəsində işçi və vətəndaşlarda hər hansı patoloji dəyişiklik və xəstəliklərə yol açmayan şüalanma dozasıdır.

Median gəlir (*Income median*) – Median gəlir (əməkhaqqı) əhali və ya ev təsərrüfatlarının gəlirlərini iki eyni sayda qruplara bölən bir göstəricidir. Ölkə, ərazi və yaxud hansısa peşə sahibləri üçün hesablanı bilər. Məsələn, hər hansı bir peşə sahiblərinin median gəliri hər hansı bir valyutada 500-ə bərabərdirsə, bu, o deməkdir ki, həmin peşə sahiblərinin tam yarısı bu məbləğdən çox, yarısı isə bu məbləğdən az gəlir əldə edir. Eyni üsulla hər hansı bir ölkə və ya ərazidə əldə edilən median gəlir müəyyən edilir. Bu statistik göstəricinin istifadəsi orta gəlir (əməkhaqqının) vəziyyətinin tam reallıqla əks etdirilməsi səbəbindən təklif edilmişdir.

Meqapolis (*Megalopolis*) – Çox böyük əhaliyə malik şəhərlər üçün istifadə edilir.

Meşəsizləşmə (*Deforestation*) – Meşə sahələrinin kənd təsərrüfatının ehtiyacları üçün istifadəsi və yaxud yaşayış məskənlərinin salınması üçün qırılması. Bura planlaşdırılmış meşə tədarükü aid deyil. Meşələrin bərpası mühüm iqtisadi və ekoloji vəzifədir. Azərbaycan Respublikasında meşə sahələrinin genişləndirilməsi istiqamətində tədbirlər görülür.

Məcburi köçkün, daxili (*Internally displaced persons*) – Daimi yaşayış yerini tərk etməyə məcbur olub başqa yerə köçən şəxslər və ya başqa ölkədə daimi yaşayış yerini tərk etməyə məcbur olan vətəndaşlar “məcburi köçkün” sayılır.

Mədən (fossil yanacaq) (*Fossil fuel*) – Bu kateqoriyaya neft, daş kömür, təbii qaz, torf və digər torpaq altından və

ya açıq üsulla əldə edilən bərpa olunmayan enerji mənbələri aiddir. Fossil yanacaqın yandırılması *global iqlim dəyişikliklərinə* yol açan *istixana qazlarının* başlıca mənbələrindəndir.

Məişət tullantıları (*Household, domestic waste*) – İstehlak tullantılarındandır. İnsanın həyat və fəaliyyət məhsulları da xüsusi üsullarla yox edilən və zərərsizləşdirilən məişət tullantılarına aid edilir.

Milli fəaliyyət planı (*National action plans*) – Reallaşdırılmasında dövlət qurumları, qeyri-hökumət təşkilatları, bütövlükdə vətəndaş cəmiyyəti və özəl sektorun iştirak etdiyi planlar.

Minilliyin inkişaf məqsədləri (*Millennium Development Goals*) – BMT-nin üzvü olan 193 ölkə və ən azı 23 beynəlxalq təşkilat tərəfindən 2000-ci ildə Dünya Sammitində qəbul olunmuş və 2015-ci il üçün həlli nəzərdə tutulan 8 əsas hədəfdir. Bunlara kəskin yoxsulluğun və uşaq ölümünün azaldılması, inkişaf naminə beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi, yoluxucu xəstəliklərlə mübarizə, gender bərabərliyinin təmin edilməsi və digər məqsədlər aiddir. Bu istiqamətdə müəyyən irəliləyişlər əldə edilsə də, bütün hədəflərin həllinə tam nail olunmayıb. Bu səbəbdən BMT-nin təklifi ilə “2015-ci ildən sonrakı gündəlik” sənədi müzakirəyə çıxarılıb və yeni hədəflər müəyyənləşdirilib. Aparılan müzakirələr göstərib ki, 2015-ci ildən sonrakı və 2025-ci ili də əhatə edən dövr üçün dünyada davamlı inkişaf əsas hədəf kimi seçilmişdir.

Nadir və kökü kəsilməkdə olan növlər (*Rear and disappearing species*) – Ətraf mühitin dağılması və çirklənməsi nəticəsində kökü kəsilmək riski ilə üz-üzə qalan bitki və heyvan növləri. Nadir və kökü kəsilməkdə olan bitki və heyvan növlərinin mühafizəsi üçün qoruq və digər qorunan təbii ərazilər yaradılır. Nadir və kökü kəsilməkdə olan bitki və heyvan növlərinin siyahısı Qırmızı Kitaba salınır.

Orqanik kənd təsərrüfatı (*Organic agriculture*) – Kənd təsərrüfatının idarə edilməsinin elə bir üsuludur ki, onun tətbiqi nəticəsində şüurlu olaraq kimyəvi gübrə, bitki və heyvanların məhsuldarlığını tənzim edən süni kimyəvi maddələr və oxşar fəaliyyətlərdən imtina edilir.

Orqanik qida məhsulları və qida əlavələri (*Organic food and organic food additives*) – Ekoloji cəhətdən təmiz qida məhsulları və qida əlavələri orqanik kənd təsərrüfatının məhsuludur. Orqanik kənd təsərrüfatı, istehsal və orqanik qida məhsullarının istehlakı dünya iqtisadiyyatının prioritet istiqamətlərindəndir. Eyni zamanda davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiyanın vacib elementidir.

Palma nisbəti (*Palma ratio*) – Əhali arasında gəlirlərin bölünməsində bərabərlik və qeyri-bərabərlik dərəcəsini xarakterizə edən göstəricilərdən biridir. **Cini İndeksi** və **Kvintil nisbətlə** yanaşı, ölkələrin sosial siyasətinin qiymətləndirilməsi və müqayisəsi zamanı istifadə edilir.

Pandemiya (*Pandemic*) – Miqyası bəşəriyyətin böyük bir hissəsini əhatə edən epidemiyadır.

Pestisidlər (*Pesticides*) – Kənd təsərrüfatı bitki və heyvanlarının ziyanvericilər, xəstəliklər, parazitlər və alaq otları ilə mübarizədə istifadə edilən kimyəvi maddələr. Düzgün istifadə olunmadıqda insan, bitki, heyvan və ətraf mühit üçün təhlükəli olur.

Petroqlif (*Petroglyph*) – Daşa işləmələr və ya rənglərlə həkk olunmuş yazı və ya təsvirlər. Petroqliflərə misal olaraq Qobustandakı qədim daş təsvirləri göstərmək mümkündür.

Resipiyyət (*Recipient*) – Digər obyektə (donor) nə isə alan subyekt və ya obyekt.

Sivilizasiya (*Civilization*) – Müəyyən tarixi formasiya üçün xarakterik ictimai inkişaf və maddi mədəniyyət dərəcəsi.

Sosial məsuliyyətli fəaliyyət (*Social responsible activities*) – Sosial nəticələri iqtisadi çıxarlardan üstün tutulan sahibkarlıq və ya digər fəaliyyətin gerçəkləşdirilməsi.

Subyektiv yoxsulluq (*Subjective poverty*) – Yoxsulluğun bu konsepsiyası o qənaətə əsaslanır ki, hər bir fərd yoxsul olub-olmadığını özü müəyyən edə bilər. Subyektiv yoxsulluq səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün bir çox yanaşmalar mövcuddur: nə qədər insanın özünü və yaxud ətrafındakıları yoxsul saydıqlarını aşkarlamaq olar.

Təbii iqlim dəyişiklikləri (*Natural climate change*) – Yer kürəsi tarixində milyon illərlə müşahidə edilən iqlim dəyişiklikləri. Məsələn, tarixdə buz dövrü kimi temperaturun kəskin aşağı düşdüyü dövrlər qeydə alınıb. Tarixən buz dövrləri nisbətən istiləşmə ilə növbələşib.

Təkamül (*Evolution*) – Tədricən baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri ilə xarakterizə edilən inkişaf. Canlı varlıqların istənilən növünün, o cümlədən insanın inkişafına aiddir. Təkamül termini istənilən proses, o sıradan cəmiyyətin inkişafına şamil oluna bilər.

Tranzit (*Transit*) – Sərnəşin və yüklərin bir məntəqədən digərinə aralıq məntəqələrlə daşınması. Dünya ticarətinin genişlənməsi və sərnəşinlərin kütləvi yerdəyişməsi şəraitində tranzit iqtisadiyyatın mühüm sahələrindən biridir.

Ümumi daxili gəlir (ÜDG) (*Gross National Income, GNI*) – Bir il ərzində dövlətin ərazisində istehsal edilən məhsul və xidmətlərin məcmu dəyəri üstəgəl vətəndaşların xaricdən aldıqları gəlirlər, minus əcnəbilərin ölkədən çıxardıqları gəlirlər. Adambaşına ÜDG başlıca iqtisadi indikatorlardan biri kimi istifadə edilir.

Ümumi daxili məhsul (ÜDM) (*Gross Domestic Product*) – Ölkədə vətəndaşlar və qeyri-vətəndaşlar tərəfindən yaradılmış, daxili və xarici tələbatların ödənilməsinə yönəldilmiş məhsul və xidmətlərin məcmusu. Bir il ərzində hər hansı bir

ölkədə adambaşına düşən ÜDM iqtisadi inkişaf səviyyəsinin göstəricisi kimi beynəlxalq statistikada istifadə olunmaqdadır.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, ÜST (*World Health Organization, WHO*) – BMT-nin struktur bölməsidir və beynəlxalq səhiyyə problemlərinin həlli ilə məşğul olur. 1948-ci ildə yaradılıb, qərargahı İsveçrənin Cenevrə şəhərindədir.

Yoxsulluq (*Poverty*) – Ümumi şəkildə yoxsulluq fərd və ya ailənin həyatı tələbatlarını ödəməyə imkan verməyən, zəruri nemətlərin çatışmazlığı kimi xarakterizə edilir. Yoxsulluq müasir cəmiyyətin ən kəskin sosial problemlərindəndir. Hazırda yoxsulluğun fərqli təzahürləri və formaları bəllidir. Yoxsulluq formalarından biri çoxölçülü yoxsulluqdur. Onun mövcudluğu 18 müxtəlif parametr əsasında müəyyənləşdirilir. Yoxsulluqla mübarizə davamlı inkişafın beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən 2030-cu ilədək həll etməyi planlaşdırdığı 17 hədəfindən biridir.

Yoxsulluq həddi (*Poverty line*) – Gəlirlərin və yaxud istehlakın elə bir səviyyəsidir ki, ondan aşağı olan fərdlər və yaxud ev təsərrüfatları yoxsul hesab edilir. Yoxsulluq həddi, eyni zamanda həyatı tələblərin təmin edilməsi üçün və sairin çatışmaması kimi təqdim edilə bilər. Statistikada ölkə və ya hər hansı bir ərazidə yoxsulluq həddindən aşağı səviyyədə təmin olunanların faizi kimi təqdim edilir.

Vətəndaş cəmiyyəti (*Civil society*) – Müasir anlamda vətəndaş cəmiyyəti dedikdə, əsasən, müstəqil vətəndaşlar, ümumi məqsəd və məramlar əsasında onların formalaşdırdığı könüllü birliklər nəzərdə tutulur. İnkişaf etmiş vətəndaş cəmiyyəti müasir dövlətlərin vacib atributlarındanır.

Urhan Alakbarov

*Fundamentals of Sustainable Development
and Ecological Civilization Management*

(Textbook for higher educational institutions)

**Chapter 1. The role of civilizations in the development of
the modern world**

The first chapter describes the significance and role of civilizations in the development of human society. Information about the origin and various meanings of the term civilization is given. Parallel civilizations and their particularities are characterized. It is shown that civilizations are stages of the historical development of society and can replace one another. The formation of qualitatively new conditions, the accumulation of contradictions and challenges in society can lead to a change in civilizations. The probability of formation of a new civilization is justified. Features of the development of civilizations and multiculturalism in Azerbaijan are addressed. The chapter forms knowledge about the laws of development and change of civilization.

**Chapter 2. Challenges of the modern civilization: global
risks**

This section reviews the global risks that humanity faces at the present stage of the civilization development. It contains information that shows that the current situation in the world is characterized by increased economic, social and political risks. The reasons for these challenges are analysed. It is shown that the growth of risks for modern civilization can be based on such processes as population growth, significantly increased consumption per capita, and high differences in consumption patterns in different countries of the world. As challenges of modern civilization, such risks as global climate change, other

environmental problems, including biodiversity degradation, are considered. Military conflicts, refugees, dangerous diseases and bad habits are considered in this section as global risk factors. The section forms knowledge in the assessment and management of global risks for the modern civilization.

Chapter 3. Challenges of modern civilization: local risks

This section focuses on the risks that humanity faces at the local level, but which can lead to global challenges. The chapter analyses the economic, social and political risks faced by some countries. Such phenomena as poverty and its forms are considered as a local challenge for the modern civilization. Inequality, including gender inequality, as well as regional manifestation of these phenomena, are the subject of review in this chapter. The chapter forms knowledge in the field of evaluation and management of the challenges characterized as local.

**4. Risk management: demographic risks, migration,
poverty and inequality**

This chapter of the textbook is devoted to the regulation of risks associated with the demographic situation, migration, inequality and poverty. Such demographic processes as population growth and family planning programmes are analysed. The experience of different countries, as well as the work of international organizations in solving problems related to demography, is considered. The consequences of demographic challenges, such as migration and poverty, management of these processes, including family planning, are also addressed in this chapter. The demographic situation in the Republic of Azerbaijan is characterized. The chapter forms knowledge in the field of analysis and management of demographic processes and their consequences.

Chapter 5. Habitat management

This chapter is devoted to the analysis and management of environmental quality. It forms the notion that the environment is a unified system consisting of ecological, economic, social and political components. The chapter describes methods for assessing the quality of the natural environment and international standards applied for these purposes. Knowledge is formed in the field of assessment and management of environmental quality in modern conditions. Sustainable development is seen as a transition to a new level of development of civilization.

6. Sustainable development as a stage of a new civilization

This chapter of the textbook is devoted to the analysis of the forms of development and their manifestations. It forms an understanding that in some cases, the development of society can be negative. As negative forms of the development of society, such forms as development without a future, development without equality, development with a technological gap, and some others are reviewed. The book presents knowledge about sustainable development, economic, environmental and social indicators of sustainable development. The sustainable development of the Republic of Azerbaijan is also reviewed in this chapter. It forms knowledge and skills in planning and management of sustainable development processes.

Chapter 7. Ecological civilization as a new stage in the development of society

The chapter aims to build knowledge and skills in the field of process management, which can be seen as a transition to a new level of civilization. The chapter provides information on the history of the formation of the concept of ecological civilization and its principles. It characterizes the way of life

and behavior of people in the state of ecological civilization. Such components of environmental civilization as the formation of a society with a high consumption culture are addressed in the chapter. Adapting human activity to the requirements of ecological civilization, development of a green economy, sustainable agriculture, ecologization of people's professional activity in industry, agriculture, transport is discussed in this chapter. The chapter forms knowledge on the planning and management of the processes of transition to a new level of civilization.

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
1. Müasir dünyanın inkişafında sivilizasiyaların rolu	5
1.1. Bölmənin məqsədi	5
1.2. Əsas anlayış və terminlər	6
1.3. Sivilizasiya anlayışı və bu terminin izahı.....	6
1.4. Sivilizasiyaların əvəzlənməsi	9
1.5. Azərbaycandakı sivilizasiyalar	11
1.6. Sivilizasiyanın yeni səviyyəsinə keçidin aktualığı	14
2. Müasir sivilizasiyanın çağırışları: qlobal risklər	16
2.1. Bölmənin məqsədi	16
2.2. Əsas anlayış və terminlər	17
2.3. Demografik çağırışlar	17
2.4. Hərbi münaqişələr	21
2.5. Beynəlxalq terrorizm	23
2.6. Qlobal iqlim dəyişiklikləri və müasir idarəetmə texnologiyaları	27
2.7. Yaşam mühitinə antropogen təsirlər	29
2.8. Qlobal iqlim dəyişiklikləri ilə mübarizə üzrə beynəlxalq anlaşmalar	32
2.9. Təhsil və əhalinin məlumatlandırılmasının rolu	34
2.10. Davamlı inkişafda biomüxtəliflik və ekosistemlərin əhəmiyyəti	36
2.11. Ekosistem və biomüxtəlifliyin qorunması və rəşional istifadəsinin idarə olunması.....	39
2.12. Təhlükəli xəstəliklər və zərərli vərdişlər	42
3. Müasir sivilizasiyanın çağırışları: lokal risklər	46
3.1. Bölmənin məqsədi	46
3.2. Əsas anlayış və terminlər	46
3.3. Yoxsulluq və onun formaları	47
3.4. Yoxsulluğun qiymətləndirilməsi metodları	49
3.5. Çoxölçülü və subyektiv yoxsulluq	51
3.6. Hərbi münaqişələr və miqrasiya yoxsulluğun səbəbləri kimi	52
3.7. Azərbaycan Respublikasında yoxsulluqla mübarizə	54
3.8. Qeyri-bərabərlik və onun formaları	55
3.9. Sosial qeyri-bərabərliyin qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilən indikatorlar	59
3.10. Gender bərabərliyi proseslərinin idarə edilməsi davamlı inkişaf faktoru kimi	61
4. Risklərin idarə edilməsi: demografik risklər, miqrasiya, yoxsulluq və qeyri-bərabərlik	64
4.1. Bölmənin məqsədi	64
4.2. Əsas anlayış və terminlər	65
4.3. İnsanların ömür müddətini artırması: tarixi aspekt	65
4.4. Ailə planlaşdırılması demografik proseslərin idarə edilməsi faktoru kimi	66
4.5. Milli demografik proqramlar	68
4.6. Beynəlxalq demografik proqramlar	70
4.7. Azərbaycan Respublikasında demografik siyasət	74
4.8. Miqrasiya və demografik problemlər	76
4.9. Yoxsulluq və demografik problemlər	77
4.10. Qeyri-bərabərlik və demografiya məsələləri	79
5. Yaşam mühitinə təsirlərin idarə edilməsi	81
5.1. Bölmənin məqsədi	81
5.2. Əsas anlayış və terminlər	82
5.3. Ətraf mühit anlayışı	82
5.4. İnsan fəaliyyətinin ətraf təbii mühitin keyfiyyətinə təsiri	85
5.5. Tullantıların normalaşdırılması: maksimum icazə verilən konsentrasiyalar (MİK)	88

5.6. Ətraf mühitə təsirlərin normalaşdırılması: maksimum icazə verilən dozalar (MİD)	89
5.7. Niyə MİK və MİD ekoloji təhlükəsizliyi təmin edə bilmir	93
5.8. Ətraf mühitə təsirlərin qiymətləndirilməsi	97
5.9. Ekoloji təsirlərin idarə edilməsi	99
5.10. Sosial mühit və davamlı inkişafa təsirlərin qiymətləndirilməsi	100
6. Davamlı inkişaf yeni sivilizasiyanın mərhləsi kimi	103
6.1. Bölmənin məqsədi	103
6.2. Əsas anlayış və terminlər	104
6.3. İnkişaf və onun təzahürləri	104
6.4. Gələcəksiz inkişaf: indikatorları və idarəetmə metodları	105
6.5. Qeyri-bərabər inkişaf: indikatorları və idarəetmə metodları	108
6.6. Texnoloji geriləmə ilə inkişaf: indikatorları və mübarizə metodları	111
6.7. Davamlı inkişaf: əsas xüsusiyyətlər	115
6.8. Davamlı inkişaf məqsədləri.....	119
6.9. Davamlı inkişaf indikatorları.....	123
6.10. Enerji sərfi səmərəliliyi davamlı inkişaf göstəricisi kimi	124
6.11. Atmosferə tullantılar davamlı inkişafın göstəricisi kimi	127
6.12. Meşə və qorunan ərazilərin sahələri davamlı inkişaf indikatorları kimi	129
7. Ekoloji sivilizasiya cəmiyyətin inkişafının yeni mərhləsi kimi	134
7.1. Bölmənin məqsədi	134
7.2. Əsas anlayış və terminlər	135
7.3. Ekoloji sivilizasiya konsepsiyasının formalaşdırılması.....	135
7.4. Ekoloji sivilizasiya şəraitində demoqrafik proseslərin idarə edilməsi	139
7.5. İstehlak mədəniyyəti ekoloji sivilizasiyanın elementi kimi	141
7.6. Yaşıl iqtisadiyyat	145
7.7. Yaşıl inşaat	147
7.8. Yaşıl nəqliyyat	149
7.9. Orqanik kənd təsərrüfatı və orqanik qida məhsulları	151
7.10. Ekoloji sivilizasiya indeksi	152
Terminlər lüğəti	155
Executive summary.....	168

Urxan Kazım oğlu Ələkbərov

DAVAMLI İNKİŞAF VƏ EKOLOJİ
SİVİLİZASİYANIN İDARƏ EDİLMƏSİNİN
ƏSASLARI

(Ali məktəblər üçün dərslik)

Bakı, «Təhsil», 2017.

Bədii və texniki redaktoru *Abdulla Ələkbərov*
Kompüter tərtibatçıları *Səbinə Məmmədova,*
Təhmasib Mehdiyev
Korrektoru *Ülkər Tağıyeva*

Çapa imzalanıb 30.11.2017. Kağız formatı 60x90 ¹/₁₆.

Ofset çapı. Fiziki çap vərəqi 11,0.

Sifariş 160. Tiraj 500.

«Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya» MMC

Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 149

Tel: (+99412) 567 81 28/29

E-mail: tahsil_az@yahoo.com